

319508

9

NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR

A GYÖRFFY ISTVÁN NÉPRAJZI EGYESÜLET FOLYÓIRATA

VII. ÉVFOLYAM

1998. 3-4. SZÁM

A szerkesztőbizottság tagjai:

GALAMBOS FERENC Iréneusz (Ausztria)
KÁLMÁN FERENC (Ukrajna), KESZEG VILMOS (Románia),
LÁBADI KÁROLY és SILLING ISTVÁN (Jugoszlávia),
LISZKA JÓZSEF (Szlovákia)

A szerkesztőbizottság elnökei:

BALASSA IVÁN és UJVÁRY ZOLTÁN

Szerkesztők:

KEMÉNYFI RÓBERT – VIGA GYULA

A kötet szerkesztésében

DEÁKY ZITA

működött közre

A kiadásért felelős:

DR. BODÓ SÁNDOR

a Györffy István Néprajzi Egyesület elnöke

HU ISSN 1215-8097

Technikai szerkesztő: Molnárné Balázs Zsuzsanna

BALASSA IVÁN–DANKÓ IMRE–FELFÖLDI LÁSZLÓ–FLÓRIÁN MÁRIA
–HÁLA JÓZSEF–KISBÁN ESZTER–TÁTRAI ZSUZSANNA

ROBERT TOWNSON NÉPRAJZI MEGFIGYELÉSEI MAGYARORSZÁGON

Bevezetés

Robert Townson 1793-ban elsősorban a természettudományos érdeklődés vonzotta Magyarországra, de érdekelte őt történelmünk és a mindennapi élet is. Ahogy az 1797-ben hazánkról megjelent könyvében megfogalmazta:

„Bár sok útleírás jelent meg az utóbbi időben, Magyarország egyiknek sem volt tárgya, noha ezen ország, jóllehet oly helyzetbe került, hogy Britanniához képest csekély politikai jelentőséggel bír, megérdemli figyelmünket: alkotmánya, népei és azok szokásai, természeti kincsei mind figyelemre méltóak.”¹

Pontos megfigyeléseit, amelyek közül nem egy forrásértékkel és kutatástörténeti jelentőséggel bír, több tudományág nyilvántartja és hasznosítja. Műve számos néprajzi adatot és leírást is tartalmaz. Az utóbbiak közül néhány értékelését adjuk az alábbiakban. Az egyes fejezeteket a következő néprajzkutatók írták. *Balassa Iván*: A magyarországi szőlőkről és borokról; *Kisbán Eszter*: A debreceni kenyérről; *Flórián Mária*: A magyar öltözködésről; *Hála József*: A debreceni szappanfőzésről; *Dankó Imre*: A pesti vásárról; *Tátrai Zsuzsanna*: Egy fertőszentmiklósi leányjátékról; *Felföldi László*: A magyarországi táncokról.

A magyarországi szőlőkről és borokról

Robert Townson, az éles szemű tudós és a borkedvelő ember magyarországi utazása során különös figyelmet szentelt a szőlészetnek-borászatnak, és a magyar borokból rendszeresen fogyasztott is. Művében sok adatot közölt az alföldi és a hegyvidéki szőlőművelésről és borgazdálkodásról egyaránt, pl. Nyugat-Magyarországról, Sopronból, Pannónhalmáról, Gyöngyösről, Debrecenből, Egerből, Tokaj-Hegyaljáról és Nyitra környékéről.² Gyakran bosszankodott a fogadások rossz minőségű bora miatt,³ és mindig minősítette is az elfogyasztott italt. Szerinte a soproni „közepes minőségű”,⁴ a dunabogdányi „nagyon savanyú”, illetve „rossz”,⁵ a debreceni „nagyon hitvány”,⁶ a Ránkon ivott pedig

¹ Townson, R., 1797. IX. Rózsa Péter fordítása.

² Townson, R., 1797. 36., 37., 40., 51., 208., 217., 221., 223–224., 228., 248., 262–270., 289., 292., 437.

³ Pl. Townson, R., 1797. 224–225.

⁴ Townson, R., 1797. 37.

⁵ Townson, R., 1797. 71., 72., 224.

⁶ Townson, R., 1797. 248.

„közönséges”⁷ volt. Nagyváradon „finom bor”-t szolgáltak fel neki,⁸ a nyitrait „meglehetősen jó bor”-nak nevezte.⁹ Egerben dühös volt a fogadóban kapható „hitvány püspöki bor” miatt (a város italméréseiben csak a püspök rossz borát árusíthatták!),¹⁰ szerencséjére dr. Dosler (a püspök orvosa) jóvoltából a jó minőségűt is megismerhette.¹¹ A legrészletesebb leírást a tokaj-hegyaljai szőlészetről, borászatról és borról adta.¹²

Az Egerben és környékén tett geológiai gyűjtőútjain *Farkas János* kalauzolta.¹³ Az érseki építési iroda vezetőjében szakképzett és segítőkész társra talált, de a szőlészethez és borászathoz értő, megfelelő szakemberrel nem sikerült összejönnie (ilyen lehetett volna pl. *Joseph Barchetti* kereskedő, korának kiváló helytörténésze, aki *Townson* utazása idején Egerben élt), ezért a város borairól csak kevés ismeretet szerezhettek. Nem különböztette meg a fehér és a vörös borokat és minőségükre vonatkozóan (amint ezt a fentiekben említettük) csak vendéglői, illetve a dr. *Doslernél* tett látogatása alkalmával szerzett ismeretekre támaszkodhatott.

Tokaj-Hegyalját sokkal jobban megismerte és azt pontosan körülhatárolta korának felfogása szerint. Hasonlóképpen a szőlőművelést is jól írta le. Jó a borféleségek elkülönítése is, csak a *főbort* (később *szamorodninak* nevezték) nem említette. Leírásához használhatott latin nyelvű forrásokat is,¹⁴ de elsősorban német szakmunkákra támaszkodott, ami a helyesírásból kétségtelenül kiderül. Az angol nyelvben ugyanis akkor sem volt és lényegében ma sincs megfelelő elnevezése az *aszú*, a *szamorodni* és az *eszencia* megjelöléseknek, éppúgy, mint a *máslásnak*. Ezért ezekre a német megfelelőket használták nem csak az angolok, hanem a lengyelek, oroszok és mások is. Leírásához (a helyszíni megfigyelések mellett) minden valószínűség szerint *Friedrich Jakob Fuker* Bécsben, 1790-ben megjelent művét¹⁵ használta, amely abban a korban olyan nagy népszerűségnek örvendett, hogy még két kiadást (1801, 1833) ért meg. Mivel *Townson* Bécsből indult magyarországi utazására, a könyvet ott könnyen megszerezte. A szerző (egyébként *Kossuth Lajos* keresztapja) tállyai orvos és borkereskedő volt, aki Eperjesen keresztül szállította a nemes nedűt Lengyelországba. Tokaj-Hegyalján abban az időben *Fuker* olyan nevezetes személyiség volt, hogy vele könnyen találkozhatott is az angol utazó.

Townson néprajzi szempontból is jó megfigyelő volt, aki sokszor meglátta a lényegét. A helyszínen azonban nem mindig sikerült megtalálnia a legmegfelelőbb embert, aki a különféle kérdésekről tájékoztathatta volna. Utazása idejében viszonylag kevesen beszéltek Magyarországon angolul (e nyelvet csak a református iskolák, pl. a sárospataki, a debreceni környékén ismerték), az idegen nyelvek közül a latin, a német és Tokaj-Hegyalján még a lengyel járta. Ezért a latin és a német lehetett a közvetítő nyelv. Ahol *Townson* megfelelő irodalomra, illetve helyi informátorra talált, ott adatai megbízhatóak. Azonban ahol (pl. Egerben) ez nem sikerült, ott nagyon is általánosak, sőt egy-egy alka-

⁷ *Townson, R.*, 1797. 306.

⁸ *Townson, R.*, 1797. 252.

⁹ *Townson, R.*, 1797. 437.

¹⁰ *Townson, R.*, 1797. 224.

¹¹ *Townson, R.*, 1797. 224., 228.

¹² *Townson, R.*, 1797. 262–270.

¹³ *Schönviszky L.*, 1966. 7. *Townson* Eger környéki geológiai kutatásairól kézíratos feljegyzés is fennmaradt. Egri Állami Levéltár, ÉrsEgyhL 129/1–11. (Voit P., 1969. 413) Vö.: *Balassa I–Hála J.*, 1998. 274.

¹⁴ Lásd *Balassa I.* művének (1991) irodalomjegyzékét.

¹⁵ *Fuker, Fr. J.*, 1790.

lommal felületesek. Éppen ezért művét megfelelő forráskritikával kell kezelni és össze kell vetni máshonnan szerzett ismereteinkkel.

A debreceni kenyérről

Robert Townson magyarországi utazása során kétszer érintette Debrecent. A város nevezetességei között írta le a nagy, magas fehér kenyeret. Különösen meglepődött a kenyérfőzéshez használt erjesztőanyag, amelynek készítését és alkalmazását be is mutatta.¹⁶

Úgynevezett tartósított házi erjesztőanyagról (komlós korpáról) van szó.¹⁷ Készítésekor komlóvirágot főztek vízben, ezzel korpát forráztak, hozzá nyers kenyértésztát dagasztottak (ugyanis kenyérsütéskor csinálták) és az egészet kelni hagyták. Végül pogácsányi darabokra szaggatva, deszkára rakva, levegőn megszáritották. *Townson* fél évre előre való elkészítéséről írt, de tudjuk, hogy szokásos volt egész évre előre való elkészítése is nyár végén, vagy szüret után egy másik változatban. Megemlítette azt is, hogy egyszerre hat kenyeret sütöttek. Ez akkoriban gyakori kemenceméret volt. Sütéskor a szárított erjesztőanyaggal úgy kovászoltak, hogy azt vízben feloldották, és a leszűrt levet a korpa nélkül öntötték szitán keresztül a kovászolásra szánt lisztmennyiséghez, majd összedolgozták és erjedni hagyták. Úgynevezett szakaszos kovászolásról van szó. A következő lépésben az egész lisztet dolgozták össze a fenti kovással és további vízzel, sóttal csak ekkor keverték hozzá, mert ez az ásványi anyag az erjedést gátolja. Nyugat-Európában többnyire kovászmaggal erjesztettek, ezért volt feltűnő *Townson* számára a hosszú időszakra előre elkészített, szárított, tartósított erjesztőanyag és szokatlan volt az alföldi kenyerek nagy mérete is.

Az említett erjesztőanyag és a kenyerek nagy mérete a 18. században gyakran ragadta meg a külföldiek figyelmét, s kerültek ezek ennek folytán leírásra. Például *Zedler* lexikonában 1742-ben, aki a német kovászmag-használattal szembeállítva írta le a komlós-korpás-kovászmagos, megszáritott erjesztőanyagot *pár* néven.¹⁸ A francia *Malouinnak* a molnár, sütő és száraztészta-készítő kézműiparról szóló munkáját német nyelvre átültetve az orvos fordító, *Daniel Gottfried Schreber* 1769-ben a magyar kenyér nagy méretéről, magasságáról, búzaalapanyagáról és komlós-korpás-kovászmagos, megszáritott erjesztőanyagáról írt.¹⁹ Ezeket a császár kecskeméti látogatása kapcsán említette, illetve külön leírást is beszerzett a magyarországi gyakorlatról.

Az erjesztőanyagot és a kenyerek nagy méretét több 17–18. századi magyar szerző is említette. Az egyik regionális nevét (*komlós korpa*) a 17. századból *Geleji Katona István* református püspök jóvoltából ismerjük.²⁰ 1730 táján *Bél Mátyás* érkezett a „magyar kenyér”-ről, és a felhasznált alapanyagok mellett megemlítette annak méreteit is.²¹ Az utóbbiakról a következőket írta: „A közönséges kenyér vagy nagyobb, mint általában a debreceni és az árokszállási; ezeket ugyanis olyan nagyra szokták sütni, hogy a pászto-

¹⁶ *Townson, R.*, 1797. 242–243.

¹⁷ Használatának elterjedését a Magyar néprajzi atlasz 398–400. sz. térképei mutatják (*Kisbán E.*, 1989).

¹⁸ *Zedler, J. H.*, 1742. 324.

¹⁹ *Malouin, P. J.–Schreber, D. G.*, 1769. 148–149., 409–410.

²⁰ *Geleji Katona I.*, 1647. 1379.

²¹ *Bél M.*, 1984. 145–147.

roknak, mikor megveszik, négyfelé kell vágniuk, hogy tarisznyájukba dughassák. Vagy pedig kisebb: a síkvidéken sokfelé elterjedt az olyan, mely nem nyom többet hét fontnál.”²² *K. Mátyus István* 1762-ben röviden háromféle erjesztőanyagot említett,²³ 1787-ben pedig már részletesen írt róluk, köztük a komlós korpáról is.²⁴ *Mitterpacher Lajos* 1794-ben megjelent munkájában komáromi háziasszonyoktól írta le a komlós-korpás szárított erjesztőanyagot, valamint *Schrebertől* idézte a kecskeméti eljárást.²⁵ *Simai Kristóf* kéziratban maradt művében 1795-ben írta le a komlólével forrázott korpából készült *párkovászélesztőt*.²⁶ Ez idő tájt fogalmazta *Nagyváthy János* azt a majd 1820-ban, halála után megjelent művét, amelyben *sűtnivaló* néven emlegette a komlós szárított erjesztőanyagot.²⁷

Az alföldi, jelesen a debreceni házikenyer nagy mérete már *Bél Mátyás* idejében közmondásosnak látszik, így szólt erről *Townson* is. A megfigyelés egyébként helyes: a felföldi, erdélyi nagytájak házikenyere a 20. században is következetesen kisebb volt. Az a hazai, nyers kenyértésztából, esetleg kovász hozzáadásával, korpával dagasztott, meg-erjesztett, majd apró darabokban megszártított, úgynevezett tartósított erjesztőanyag, amelynek használata a 20. századig elsősorban búzakenyerekhez kapcsolódott, a 18. század derekától kezdve többször került tollhegyre mint itteni sajátosság, külföldi és hazai megfigyelők írásaiban egyaránt. *Townson* nem az első, akinél Magyarországgal kapcsolatban olvashatunk róla, hiszen *Geleji Katona István* 1647-ben említette már. Viszont az angol utazó az első, aki debreceni gyakorlatként szólt a tartósított erjesztőanyag használatáról a 18. század végén, ami *Ecsedi István* tanúságtétele szerint majd csak az első világháború után cserélődött egyszerűbb eljárásra a cívisvárosban.²⁸

A magyar öltözködésről

Townson érdeklődését a magyar öltözködéssel kapcsolatban elsősorban a nyugat-európai divattól eltérő jelenségek keltették fel. Mint valamennyi, színtelenebb európai öltözetben járó utazó rácsodálkozott a férfiak színes, díszes „magyar viselet”-ére. Mint egy, az alsóbb társadalmi rétegek öltözködését rendeletekkel már régen nem korlátozó társadalom tagja pedig észrevette, hogy itt az úr és a paraszt öltözködésében jelentős különbségek vannak. A magyarországi öltözetek részleteire vonatkozó valamennyi megfigyelése a számára megszokottól való eltérésre utal.²⁹

A magyar öltözködésről rögzített általános és földrajzilag jól behatárolt részmegfigyelései nívósan egészítik ki a 18. század végi hazai öltözködéssel kapcsolatos – aránylag jó – forrásanyagot. Megfigyelései éppen azáltal értékesek számunkra, hogy a szemtanú vallomásával felérő adatok. A hazai néprajzi szakirodalomban, különösen az öltözködés

²² *Bél M.*, 1984. 146.

²³ *K. Mátyus I.*, 1762. 110–111.

²⁴ *K. Mátyus I.*, 1787. 56–57., 84–87.

²⁵ *Mitterpacher L.*, 1794. 32–39.

²⁶ *Schram F.*, 1964. 585.

²⁷ *Nagyváthy J.*, 1820. 69–70.

²⁸ *Ecsedi I.*, 1935. 114., 120–121.

²⁹ *Townson, R.*, 1797. 43–45., 88–90., 152., 154., 216., 236., 251.

szempontjából, *Townson* „számon tartott” szerzőnek számít, a *Magyar nemes és paraszt* című illusztrációját többször is közölték, illetve hivatkoztak rá.³⁰

Tudománytörténetileg elsősorban a debreceni gubaszövés technológiájára vonatkozó megfigyeléseit tartjuk kiemelkedő jelentőségűnek.³¹ A 18. század végén, *Townson* magyarországi utazásának idején, a gubásmesterség Magyarországon éppen fénykorát élte. Magáról a gubásmesterség történetéről, speciális szerszámairól, termékeiről,³² kifejezetten a guba történetéről, magyarországi terjedéséről³³ több leírás készült. Például *Malonyay*,³⁴ *Györffy*,³⁵ *Gáborján*,³⁶ *Domonkos*³⁷ foglalkozott a mesterség ipartörténeti vonatkozásaival, és *Ecsedi István*, *Varga Gyula*³⁸ Debrecen gazdasági élete, öltözködése szempontjából is értékelte a mesterséget.

A gubaszövés technológiáját éppen a debreceni gubacsapó céh kapcsán *N. Bartha Károly*³⁹ és ugyancsak debreceni forrásokból *Béres András*⁴⁰ is feldolgozta. Egy, a technológiára vonatkozó – ugyan szatmári, de – még részletesebb leírást *Luby Margittól*⁴¹ kaptunk. Az utóbbi szerzők foglalkoztak magával a szövéssel is, de egyikük sem írta le annyira részletesen, illetve érthetően a fűrtök beszövésének módját, mint *Townson*. Közléséből kiérezhető, hogy addig állt a szövőszék mellett, amíg megértette a fűrtök befogdosásának, illetve lefogásának módját, hogy végül is mintegy matematikai képletet rögzíthette a folyamatot. Még ha azonos értékűnek is tarthatjuk *Townson* és mondjuk *Béres* vagy *Luby* megfigyeléseit és közlési módját, az angol utazó jóval több, mintegy évszázaddal megelőzte őket. Feltételezhető, hogy ebben a témában az övé az első magyarországi leírás.

A debreceni szappanfőzésről

A hófehér, szivacszerű, kemény *debreceni szappan*, ahogy *K. Mátyus István* 1789-ben írta: a „Debretzeni szép feje jó szappan”,⁴² a 17. századtól hosszú időn keresztül nevezetes terméke volt nem csupán a városnak, hanem Magyarországnak is. Gyógyászati célokra is használták, a régi gyógyszerkönyvekben „sapo debrecinensis” néven szerepelt⁴³ és Európában a híres párizsi és velencei szappanokkal együtt emlegették.⁴⁴

³⁰ A fontosabb irodalmi hivatkozások az alábbiak. *Szamota I.*, (1891. 475–489) néhány idevonatkozó adatot, szövegrészletet közölt munkájából. Később pl.: *Domanovszky S.*, é. n. 681.; *Kresz M.*, 1956. 115–116.; *G. Györffy K.*, 1991. pl. 115., 123., 125. idézetekkel; *Fülemile Á.*, 1993. 149.

³¹ *Townson, R.*, 1797. 243–245.

³² *Flórián M.* (1995) a mesterség árszabásait adta közre.

³³ *Lükő G.* (1938) nyomon követte a guba terjedését az Alföld felé.

³⁴ *Malonyay D.* (1922. 27–37) a gubásmesterség technológiájával is foglalkozott.

³⁵ *Györffy I.* (1930. 23–24., 111–119) a szűrszabók és gubások munkamegosztásáról is írt.

³⁶ *Gáborján Á.* (1972. 52., 62–63.; 1985. 220–224.; 1991. 392–397) a mesterséggel kapcsolatos tudnivalókon kívül a guba kultúrtörténetével is foglalkozott.

³⁷ *Domonkos O.* (1991b) meghatározta a gubásmesterség helyét a többi textillel, ruházatkódással foglalkozó iparág között és közölte az ipar történetére vonatkozó adatokat.

³⁸ *Ecsedi I.*, 1924.; *Varga Gy.*, 1981a; 1994.

³⁹ *N. Bartha K.*, 1939.

⁴⁰ *Béres A.*, 1959.

⁴¹ *Luby M.*, 1927.

⁴² *K. Mátyus I.*, 1789. 206.

⁴³ *Pl. Kováts M.*, III. 1836. 67–73.

⁴⁴ *Zelizy D.*, 1882. 101.; *Módy Gy.*, 1957. 135.; *Szökefalvi-Nagy Z.*, 1973. 379.; *Varga Gy.*, 1981a. 13.

A város ezzel adózott a török szultánnak, a 17. században több szekérrakományt vittek Konstantinápolyba és ajándékként is küldtek pl. a budai és az egri pasának, valamint a szolnoki és a nagyváradai bégnek.⁴⁵ „Egy tábla szappannal és két süveg nádmézzel kedveskedtek például a [debreceni] kalmárok 1762-ben a nagyváradai bírónak...” is.⁴⁶

A városban és környékén a fejlett állattenyésztésnek és a természeti adottságoknak köszönhetően megvoltak a jó szappan készítéséhez szükséges alapanyagok (faggyú, szik-só, fa stb.). A tiszta marhafaggyú a termék szilárdságát és fehérségét biztosította, a szik-só (természetes szóda, Na₂CO₃) pedig alkalmasabb volt a szappankészítésre, mint később a szintetikus szóda.⁴⁷

Debrecenben már a 15. század második felében dolgoztak szappanfőzők, a 16. század végén céhet alapítottak, ez a legrégebbi ismert magyarországi szappanfőző cég.⁴⁸ Az első kiváltságlevelet *Duskás István* főbíró 1598-ban 38 cikkelyből álló szabályzatra bővítette, majd 1676-ban *Balyik András* főbíró újabb pontokkal egészítette ki.⁴⁹ Ez utóbbi okmányból sokat megtudhatunk a korabeli céhéletről és a 18. századból két tárgyi emlék is fennmaradt, amelyeket a Déri Múzeumban őriznek.⁵⁰

A debreceni szappanfőző cég mintájára alakultak meg a 17. században a többi jelentős alföldi céhek is, pl. a kecskeméti, a nagykőrösi és a nagykállói.⁵¹

A debreceni cég a 18. század végén (tehát Townson ottjártakor) élte virágkorát (1774-ben annyi szappanfőző tevékenykedett a városban, mint a tizenhárom legnagyobb szabad királyi városban összesen⁵²), de még a 19. század első felében is nagy jelentőségű volt. Készítményüket az 1842-ben Lipcsében megjelent *Reise in Ungarn* című könyvében így jellemezte egy másik utazó, a német *Johann Georg Kohl*:

„Igen jelentős cikk volt a [pesti] vásáron a valódi magyar szappan. Bámulatosan nagy mennyiségben volt. Ezek a szappanok mind a magyar pusztákon készültek, főleg a Tisza mellett Debrecenben és Szegeden. Legfinomabb a debreceni »tökeszappan«, nagy, hosszú és téglalakú darabokban. A belseje olyan, mint a limburgi sajté, némelyik sárga, mint a viasz, másik fehér, mint a faggyú. Igen könnyű és száraz. A háziasszonyok mind ebből igyekeznek vásárolni.”⁵³

A szappanfőzőipar a 19. század második felében indult hanyatlásnak, a század végén már csak 12–14 mester dolgozott Debrecenben. 1926-ban feloszlott az 1872-ben megalakult Szappanos Ipartársulat, 1945 után már csak 6 műhely üzemelt a városban, az utolsó mester 1975-ig tevékenykedett.⁵⁴

Az állattartásra és a sziksóra alapozott szappanfőzés az Alföldön a 20. század közepéig fennmaradt a falusi, népi, gazdasszonyi gyakorlatban, amint azt a néprajzi leírások

⁴⁵ Módy Gy., 1957. 135.; Takács B., 1982. 1190–1191.

⁴⁶ Gyimesi S., 1981. 369., 524.

⁴⁷ Varga Gy., 1981b. 14.; Takács B., 1982. 1189.; 1984. 453.; Selmeczi Kovács A., 1991. 222., 223.

⁴⁸ Módy Gy., 1957. 135.; Szalay E., 1982. 234.; Varga Gy., 1981b. 13.; Takács B., 1982. 1189.; 1984. 453.;

Domonkos O., 1991a. 53.; Selmeczi Kovács A., 1991. 220.

⁴⁹ Takács B., 1982. 1189.; 1984. 453., 456.

⁵⁰ Szalay E., 1982. 234., 237., 238., 240.

⁵¹ Takács B., 1982. 1191.; 1984. 455., 456.

⁵² Varga Gy., 1981b. 13.

⁵³ Ű. Nagy J., 1929. 247.

⁵⁴ Módy Gy., 1957. 135.; Varga Gy., 1981b. 14.; Takács B., 1982. 1191.

pl. Kecskemétről,⁵⁵ Hódmezővásárhelyről,⁵⁶ Szabolcs megyéből,⁵⁷ valamint Szegedről és környékéről⁵⁸ bizonyítják.

Robert Townson művében a debreceni szappanfőzést is bemutatta: leírta az alapanyagokat, a főzés munkafolyamatát, két szappanfőzőtől kapott információk alapján a felhasznált anyagok egymáshoz viszonyított arányát és mennyiségét, valamint közölte a szappanfőzők számát is.⁵⁹ E leírásnak a jelentőségét a következőkben kell látnunk.

Az alapanyagokról már a *Duskás István* főbíró által 1598-ban megfogalmazott, majd *Balyik András* főbíró által 1676-ban kiegészített céhszabályzatból is tudunk: „Ha a legény mesterséget akart váltani, a céhmesterek bemutatták a főbírónak, és miután a céhláda-ba befizette a tíz magyar forintot, köteles volt a remeket elkészíteni. Ehhez a céhmesterek kimérték számára: »két mása faggyat, nyolcz egész Debreceni negyed széksót és két negyed meszet és azokból főzzön szappant...«⁶⁰ A későbbi szerzők könyveikben már *Townson* művének megjelenése előtt tudósítottak az alapanyagokról,⁶¹ de a technológiát, a munkafolyamatokat, az alapanyagok pontos arányát – ismereteink szerint – először az angol utazó írta le. Ezeket a már említett céhszabályzat sem rögzítette, ahogy *Takács Béla* írta: „Sem azt nem említi a céhszabályzat, hogy hányszor, sem azt, hogy mennyi ideig és milyen tűzön főzték az alapanyagot. Hallgat arról is, hogy mikor tették bele a sót.”⁶² *Módy György* 1957-ben ugyan részletesen bemutatta a debreceni szappanfőzés technológiáját, de a terméket a gyűjtés idején (1947–1948-ban és 1954-ben), illetve az azt megelőző évtizedekben már nem a hagyományos alapanyagokból, hanem Budapesten beszerzett zsiradékokból és szintetikus szódából főzték.⁶³ *Townson* érdeme a sziksós szappan készítésének első leírása.

A nevezetes debreceni iparágról értekező kutatók *Townsonnak* a szappan minőségével és a szappanfőzők számával (70) kapcsolatos adatait idézték.⁶⁴ *Varga Gyula* levéltári kutatásából tudjuk,⁶⁵ hogy az iparosok számát az angol utazó meglehetősen pontossággal adta meg.

A pesti vásárról

Robert Townsonnak pesti tartózkodása alatt módjában volt meglátogatnia az egyik pesti vásárt. Könyvében részletesen írt róla, többször is hangoztatva, hogy a pesti vásárok nem csak Magyarország legnagyobbjai és legjelentősebbjei, hanem Bécs után következve egész Közép-Európa legfontosabb árucere-alkalmai is.⁶⁶

⁵⁵ Szabó K., 1932.

⁵⁶ Kiss L., 1931.; 1958a.

⁵⁷ Kiss L., 1958b.

⁵⁸ Bálint S., 1977.

⁵⁹ Townson, R., 1797. 240–241.

⁶⁰ Takács B., 1982. 1189.; 1984. 454–455.

⁶¹ Pl. Hatvani, S., 1777. 141., idézi: Szathmáry L., 1933. 555.; K. Mátyus I., 1789. 206.

⁶² Takács B., 1982. 1189.

⁶³ Módy Gy., 1957. 135–139.

⁶⁴ Módy Gy., 1957. 135.; Takács B., 1982. 1191.; 1984. 456.; Balassa I., 1982. 374.; Selmeczi Kovács A., 1991. 221.

⁶⁵ Varga Gy., 1981a. 344.

⁶⁶ Townson, R., 1797. 85–88.

1793-ban Pesten (az 1694-ben kapott vásárszabadalom alapján) a következő négy vásárt tartották:

1. József napján (március 19) a József-napi (József, tavaszi, márciusi) vásárt;
2. Medárd napján (június 8) a Medárd (medárdi, nyár eleji) vásárt;
3. Szent János fővétele napján (augusztus 29): a Szentjánosi (János, kora őszi vagy nyár végi) vásárt;
4. Lipót napján (november 15) a Lipót (lipóti, tél eleji) vásárt.

Ezeknek a vásároknak a tartama eleinte 8–10 nap volt, de a 18. század végére, 1793-ra is már, amikor *Townson* meglátogatta közülük az egyiket, az időtartamuk megnőtt, 14 napig tartottak. Ezek esetében is világosan kell látnunk, hogy a szabadalomlevélben jelzett *vásárnapok* csak háttér- vagy iránynapok voltak. Nem ezeken a napokon tartották, illetve kezdték vagy fejezték be azokat. A vásárszabadalom azt is megmondta, meghatározta, hogy hogyan viszonyulnak a tényleges *vásárnapok* a határ- vagy iránynapokhoz. 1793-ban a pesti vásárokat a következő renddel tartották: az elsőt március második vasárnapján, a másodikat május utolsó vasárnapján, a harmadikat augusztus harmadik vasárnapján, a negyediket pedig november első vasárnapján kezdték. Mindegyik két hétig, azaz a második hét szombatjáig tartott.

1793-ra még nem alakult ki véglegesen a pesti vásárok azon belső rendje, hogy melyik napon milyen vásárt tartanak. A 19. század elejére a következő belső rend alakult ki: a *Townson* által is legfontosabbnak tartott marha- és lóvásárokat a jelzett időtartam közepén, azaz a második vasárnapon és hétfőn, a vásár csúcspontján tartották. A kirakodóvásárok az egész időtartam alatt folytak. A nagy jelentőségű bőr- és irhavasárokat pedig tartamának első szerdájától a második hét keddjéig rendezték meg.⁶⁷ Természetesen ezek a tartamidők nem különültek el egymástól szigorúan és nem is tartották be őket merevül. Mindössze azt jelentették, hogy bizonyos áruféleségeknek az adott időtartam alatt mikor, mely napokon van a legjelentősebb vására.

1793-ban ezeknek az árucserre-alkalmaknak a színhelyei a Dunához, a pesti Duna-parthoz kötöten kialakult vásár-piachelyeken voltak. A nyersanyagok, termények és az állatok vására a Duna-parttól kiindulva a mai Károly körúton, Múzeum körúton, a volt Hatvani kapu előtti nagy, széles úton (a mai Rákóczi út) és az út végén, a mai Baross téren volt. A kirakodóvásárok vagy iparcikkvásárok helye a mai Erzsébet téren és környékén volt, amit már akkor Nagy- vagy Újvásár térnek neveztek. Ennek a térnek volt a nevezetessége az a 600–700 állandó kő-, fa-, vasbódé, amelyeket nem csak a vásári időken, hanem a keddi és pénteki hetivásárokon is rendszeresen árusító kereskedők építettek.⁶⁸

A pesti vásárokat már jóval 1793 előtt az ország legnagyobb forgalmú ilyen eseményeinek mondták. Nagyságuk, jelentőségük abból is kitűnik, hogy Pest városa a török kiűzése után hamarabb kapott vásárszabadalmat, mint Buda. Már 1690-ben, amikor is kettő tartására kapott engedélyt. A szabadalom birtokában a pesti vásárok gyors fejlődésnek indultak. Elannyira, hogy négy év múltán, 1694-ben új, évente négy országos vásár tartását engedélyező kiváltságot kellett kapnia.⁶⁹ Jellemző, hogy Buda első vásárprivilegiumát csak 1796-ban kapta és hogy a későbbi harmadik „tagváros”, Óbuda pedig csak a

⁶⁷ Nagy L., 1975b. 307–372.; Budapest lexikon II. 1993. 615.; *Dankó I.*, 1991. 637–702.; *Illésy J.*, 1898. 26.

⁶⁸ Nagy L., 1975a. 29–75., 50–52.

⁶⁹ Budapest lexikon II. 1993. 615.; *Dankó I.*, 1991. 640–643.

19. század elején.⁷⁰ Már a 17. század végén, főleg a kereskedők úgy látták, hogy a pesti vásárok nem csak a budaiaknál jelentősebbek, hanem a Kárpát-medence egyik, ha nem a legfontosabb árucseré-alkalmi.⁷¹ Gyors fejlődését, forgalmának folyamatos növekedését nem csak nagyszerű fekvésének (folyami átkelőhely, fontos szárazföldi utak találkozási pontja, síkság és [domb-]hegyvidék határán lévő peremtelepülés, ősidők óta termelési-gazdasági, közigazgatási, egyházi, kulturális központ) köszönhetette, hanem az 1790-es években kibontakozó háborús konjunktúrájának is. Pest, ami az 1790-es évek elején még csak az országos vásárok idején volt központja a magyar kereskedelemnek, a további évek során azok forgalmának a háborús konjunktúra éve alatt is állandó fokozódása a várost az ország kereskedelmi központjává formálták és természetesen vásárait az ország legjelentősebbjeivé fejlesztették. Pest, illetőleg a pesti vásárok fejlődése olyan erős volt, hogy a francia háborúkat követő gazdasági válság, a dekonjunktúra sem tudta lényegesen hátravetni. „Pest volt a dekonjunktúra ideje alatt is a középpontja a Magyar belső és külső kereskedelemnek” – írta 1819-ben *Magda Pál*.⁷²

A pesti vásárok 18. századi-századvégi fejlődése oly nagyméretű volt, hogy a menet közben előállt hibák, hiányosságok, rendezetlen viszonyok felszámolására, új rendjének kialakítására kellett gondolni. A Pesti Kereskedelmi Testület 1790-ben terjedelmes panasziratban terjesztette elő kívánságait, amelyek teljesítése rendszerbe foglalta volna az árusítás szabályait, megteremtette volna a jó, a nagy és korszerű árucseré feltételeit a pesti vásár még nagyobb fejlődése érdekében. A kormányhoz felterjesztett panaszirat egyes kérdéseit rendezték, elfogadták, másokat viszont nem. De összességükben a panasziratban foglaltakkal való foglalkozás, törődés jelentős mértékben hozzájárult a város vásárainak még nagyobb mérvű fejlődéséhez. 1793-ban *Townson* már ilyen „megreformált” és a folyamatos újrendezés, fejlődés útját járó pesti vásáron tájékozódott annak, illetve a magyar kereskedelemnek állapota felől.

A pesti vásárok 18. század végi nagyságáról, jelentőségéről jóllehet mindenki tudott, a korabeli közvélemény is így tartotta azokat számon, mégis elég későn készültek róluk ismertetések, leírások. *Townson* leírását megelőzően csak *Bél Mátyás Notitiájának* III. kötete, amely 1735-ben jelent meg, tett róluk említést,⁷³ de csak említést, ezért *Townson* beszámolóját a pesti vásár első leírásának kell minősítenünk. Sőt arról is kell szólnunk, hogy a 19. század elején sorra megjelenő vásárleírások-ismertetések közül nem egy már *Townson* közlésére is utalt.⁷⁴

Townson pesti látogatásával kapcsolatban felvetődik egy fontos kérdés: melyik vásárt látogatta meg és írta le? Tudjuk, hogy június 8-án hagyta el Pestet,⁷⁵ vagyis csak május 26-a (vasárnap) és június 8-a (szombat) között tartott Medárd-napi vásáron lehetett részt vennie. Nagy a valószínűsége annak is, hogy a városból távozva éppen a Gyöngyös felé tartó vásározókkal utazott tovább.⁷⁶

⁷⁰ Budapest lexikon II. 1993. 615.

⁷¹ *Nagy L.*, 1975b. 311.; Budapest lexikon II. 1993. 615.

⁷² *Magda P.*, 1819. Idézi pl.: *Nagy L.*, 1975b. 311., 313., 315.

⁷³ *Bél M.*, 1735.

⁷⁴ Pl. *Magda P.*, 1819.; *Schams, F.*, 1821.; *Ackersdijck, J.*, 1987. (az útleírás 1823-ban készült); *Csaplovics, J.*, 1829.; *Andersen, H. Ch.*, 1841. (vö.: *Trencsényi-Waldapfel I.*, 1937a.; 1966).

⁷⁵ *Townson, R.*, 1797. 207.

⁷⁶ *Várnai S.*, 1886. 677–678.; *Szamota I.*, 1891. 475–480.

Townson tehát a legismertebb pesti vásárt kereste fel, azt, amelyikről a későbbiek során a legtöbbet írtak és amelyek a lehető legteljesebbek voltak, azaz minden árucikkét árusítottak rajtuk.⁷⁷

Megállapította, hogy a pesti vásáron az iparcikkeket általában bécsi kereskedők árúsítják; bécsi, illetve osztrák termékeket. Ezzel szemben a terményeket, a különféle anyagokat, az állatokat szinte kizárólag magyarok, gazdák és uradalmak. Nem is késett annak megállapításával, hogy ez az áruellátási rendszer a gyarmatosítás egyik jól bevált módja, hogy Bécs, Ausztria és az örökös tartományok a magyar gazdaságot-kereskedelmet gyarmati függőségi sorba szorítsák.⁷⁸ Ennek a vélekedésének az alátámasztására feljegyezte a gypjúárakat. A bécsi kereskedők által behozott ausztriai német gypjút lényegesen drágább volt, mint a nagy mennyiségben árusított magyar. Holott a minőség tekintetében nem volt nagy különbség közöttük. Arról is szólt, hogy a vásáron sok zsidó, görög és örmény kereskedő volt és hogy a magyarországi kereskedelem az ő kezükön van.

Townson vásárléírása nem különösebben részletező, inkább elidőzik egy-egy számára érdekes, soha sem látott folyamatnál, szokásnál, tevékenységnél. Ilyen volt például az a megfigyelése, hogy a számtalan felhajtott állatot karámokba terelték és ott tartották a vásár egész tartama alatt, illetve addig, amíg el nem adták azokat. Vagy, hogy milyen nagy és veszélyes munka volt a karámba terelt lovak közül kiválasztani egyet; a pányvázás, a pányvavetés. Gondosan leírta aztán mindazt a nehézséget, amivel ezeknek a „kifogott” vad állatoknak a kezelése, kötőfékre, vagy hámba való befogása járt.

Megállapította, hogy a fő árucikkek magyarországiak. Közülük legfontosabbak a lovak, amiket a szarvasmarhához hasonlóan nagy csoportokban hajtottak fel a nagy pusztákról, ahol szabadon, félvad állapotban tartották, míg eladásra nem szánták azokat. Hasonlóan fontos árucikk volt a pesti vásáron a szarvasmarha, illetve az ökör. Kővér (hizlalt) és sovány ökröket különböztetett meg. A magyar juhot is előtérbe helyezte. Megjegyezte, hogy gypjukat gyakran a bőrükön hagyják és így árúsítják. Az ilyen gypjas bőrök képezik a subák ködmönök, melledzők és egy sereg szüccstermék alapanyagát. Meglepődött azon, hogy a nyers bőroket szekérszámra árusították. Igen sok fazekasút is látott. Fontos árucikk volt a dohány és megemlítette azt is, hogy a legjobb a debrői. Dohányból is sokat hoztak fel eladni és többfélét, köztük a pécsit, a szegedit. A „Knoppert”-ről is megemlékezett mint a cserzékorn használatos, levélgubacsot és tölgyfakérget helyettesítő gubacsfajtáról, ami a tölgyfa makkjának a kelyhén nő. Ezt is nagy mennyiségben árulták. Végezetül a vásárban folyó toborzással kapcsolatosan a magyar táncokról is szólt.

Townson beszámolója nem csak azért fontos számunkra, mert a pesti vásár első leírása, hanem azért is, mert rövidege ellenére sokatmondó és pontos. Útleírása és benne a pesti vásár ismertetése nem vált különösebben ismertté. Jellemző, hogy először majd egy évszázad múltán, csak 1886-ban foglalkozott vele *Várnai Sándor*.⁷⁹ Ezt követően, 1891-ben írt róla és közölt szemelvényeket az útleírásból *Szamota István*.⁸⁰ Townsont ez a két cikk és szemelvényes közlemény tette úgy-ahogy ismertté. Könyvével később mások is foglalkoztak,⁸¹ de nem vált igazán a magyar néprajztudomány forrásává. Legújabb árucere- és vásárkutatásainkban már hasznosítottuk értékes megfigyeléseit.

⁷⁷ Budapest lexikon II. 1993. 615.; Nagy L., 1975b. 310.

⁷⁸ Nagy L., 1975b. 315.; Várnai S., 1886. 662–663., 677–678.

⁷⁹ Várnai S., 1886.

⁸⁰ Szamota I., 1891. 475–489.

⁸¹ Trencsényi-Waldapfel. E., 1937b.; Gál I., 1944. 28–29., 48., 224., 254.; Kosáry D., 1954. 424–425.

Townson a fertőszentmiklósi leányjátékot egy májusi „ünnepnapon” figyelte meg. A röviden, de élettelen leírt szokás⁸² valószínűleg az egész magyar nyelvterületen ismert *vasárnapi falufeljárásnak* játékkal kombinált változata. Tavaszi vasárnapokon, különösen virágvasárnap, húsvét- és pünkösdvasárnap a lányok, esetleg legényekkel együtt, énekelve, táncolva vonultak végig a falu utcáján, időnként megállva énekes-táncos játékkal szakíthatták meg a vonulást.

Townson leírása alapján feltételezhetően a „*Bújj, bújj zöldág...*” énekére bújtak át az egyik csapat tagjai a másik csoport karjai alatt. Könyvében arról olvashatunk, hogy a másik csoport tagjai az átbújókát hátba vágják. Valószínű, hogy arról a változatról van szó, amikor a dallam végén a kaputartók hirtelen lecsukják a kaput, s aki előtte áll, attól megkérdezik, hogy aranyalmát vagy aranykörtét választ-e? A megfigyelő ezt a hirtelen mozdulatot láthatta hátba csapásnak. Az is lehet, hogy *várkörjáró* játékkal kombinált változatról van szó, amelyben pl. *Kodályné század eleji Sopron megyei leírása* szerint⁸³ az énekszövegben is szerepel „*Üsd a hátát, üsd!*” biztatás.

A két csapat közötti párbeszédés szöveg témáját is leírta a szerző, miszerint arról kérdezték egymást, hogy mit szeretnének a legjobban, mi tenné őket boldoggá? A válasz szerint: takaros kert gyümölcsfákkal, sok jószág, hűséges férj a kívánság. Hasonló tartalmú szövegre nem bukkantunk sem *Kiss Áron* gyűjteményében,⁸⁴ sem a *Magyar népzene tára Gyermekjátékok*-kötetében,⁸⁵ sem a *Magyar néprajz* VI. kötetében,⁸⁶ sem más gyermekjáték-gyűjteményekben.⁸⁷ Ennek talán Townson egykori hevenyészett fordítása az oka, hiszen a gyakran anyanyelven sem igazán érthető szöveget szinte lehetetlen lefordítani.

Az bizonyos, hogy a leírás a nagylányok tavaszi játékára vonatkozik, amely még a 20. században is meglehetősen jól megőrizte mágikus-szertartásos jellegét. Valószínű, a párbeszédre való hivatkozás is ezt erősíti, hogy *kapus-hidas* játékról lehet szó az angol utazó leírásában.

Townson megfigyelésének értékét a leírás életszerűsége adja (a lányok hajviseletét és öltözetét is megörökítette), valamint az a tény, hogy mindezeket kétszáz esztendővel ez előtt jegyezte le.

A magyarországi táncokról

Robert Townson táncra vonatkozó 1793. évi megfigyelései az 1950-es évek eleje óta ismertek a magyar táncutatásban. Bemutatásuk és első értékelésük *Haromy Júlia* tánc-történésznek köszönhető.⁸⁸ Azóta elsősorban a néptáncutatásban váltak népszerűvé, mint az új stílusú néptánc kialakulásának beszédés bizonyítékai. Townson írása nem az

⁸² Townson, R., 1797. 43–45.

⁸³ Bartók B.–Kodály Z., 1951. 602. sz.

⁸⁴ Kiss Á., 1891.

⁸⁵ Bartók B.–Kodály Z., 1951.

⁸⁶ Dömötör T., 1990.

⁸⁷ Pl. Kovács Á.–Borsai I.–Haider E., 1976. 129–149.; Borsai I.–Hajdú Gy.–Igaz M., 1977. 38–56.; Kovács Á.–Borsai I.–Haider E., 1977. 26–66.; Gazda K., 1980.; Gágyor J., 1982. 284–292.; Lázár K., 1997.

⁸⁸ Haromy J., 1956. 91.

egyetlen forrás ebből az időszakból a korabeli magyar táncról. A kb. 100 legfontosabb zenei, szöveges és képi forrás között azonban előkelő helyet foglal el részletgazdagságával, egyediségével, pontos térbeli és időbeli meghatározhatóságával. Legközelebbi párhuzamait *Johann C. von Hofmannsegg* gróf (természettudós, szász arisztokrata) útijegyzeteiben⁸⁹ találjuk a 18. század végén Magyarországon járt külföldi utazók közül, aki hasonló népszerűségnek örvend a művelődéstörténet kutatóinak körében.

Robert Townson könyvében négy helyen találunk figyelemre méltó táncemlítést. Ezek időrendi sorrendben a következők:

1. A vasárnap délutáni játszó leírása Fertőszentmiklóson,⁹⁰
2. a toborzók tánca a pesti vásárban,⁹¹
3. a baltás tánc említése az Északi-Kárpátokban,⁹²
4. lakodalmi jelenet a Horváth család sztrázai kastélyában Szepes megyében.⁹³

Az első leírás fontosságát a táncműfaj (az énekes leánytánc) ritkasága adja. A magyar tánc iránt érdeklődők figyelmét ugyanis szinte mindig elkerülték a leányok énekes játékaival és kórtáncokkal. (A paraszti hagyományban sem tekintik ezeket igazi táncoknak.) Érdeklődésüket a leginkább magyarnak tartott férfi, és páros táncok kötötték le. *Townson* mindenki mástól eltérően ennek szentelte a legtöbb figyelmet. Váltó lovakra várva elég ideje volt, hogy megfigyelje Fertőszentmiklóson, ebben az északnyugat-dunántúli faluban felnőtt leányok vasárnap délutáni szórakozását. Kellemes időöltésnek természetudósi részletességgel írta le a tánc térformáját, fölépítését, jellemző mozgásformáit, a kíséretként énekelt dalok tartalmát és a leányok viseletének részleteit. A két egymással szembeni sorban kézfogással felsorakozó 30–40 lány táncában *Townson* egy lassúbb és egy mozgalmasabb részt különböztetett meg. Az elsőt leengedett kézfogással helyben állva, karjait lengetve egy párbeszédet énekeltek, a másodikban az egyik sorban állók egyszerre átbújtak a másik sor felemelt karjai alatt. A bújáskor a kaput tartók jól hátra verték a kapu alatt bújókat. A viseletükről írva kiemelte a lányok vasalt sarkú sárga bőrcsizmáját, amelyet a táncban a ritmus kiemelésére használtak, mint a férfiak a sarkantyút. Nem tűnik ki a leírásból, hogy ez a megjegyzés csak a leányjátékokra, vagy általában a leányok táncolásmódjára vonatkozik-e.

Ilyen és ehhez hasonló játéktípusok a mai folklórban is szép számmal előfordulnak a gyermekek körében, a magyar nyelvterület délnyugati és északi részén pedig felnőtt fiatalok körében is. *Townson* leírása e típus legelső részletes említése.

A második táncélményét *Townson* a pesti vásárban szerezte, ahol toborzó katonák és újoncok táncát figyelhette meg. A néhány soros élménybeszámoló szintén sok információt hordoz. Megtudjuk, hogy a vásárok Angliában is az újonctoborzás fő színterei, azonban nem derül ki, hogy a tánc ott is részét képezi-e az újonccsábításnak. Csak sejtethetjük, az angol matróztánc, a *horn-pipe* említéséből, hogy ott is előfordulhatott ilyen jelenet. *Townson* figyelmét, mint minden kortársának figyelmét is, a toborzó táncban a mozgás és a zene szoros kapcsolódását kifejező ritmikus mozdulatok: a bokázók, csapásoló, a comb- és csizmacsapó figurák kötötték le. Senki sem tudott szabadulni a különleges táncsarkantyúk, az izgalmas ritmusok, a tetszetős mozdulatok és a nyalka hu-

⁸⁹ *Hofmannsegg, J. C. v.*, 1800.; 1887.

⁹⁰ *Townson, R.*, 1797. 44–45.

⁹¹ *Townson, R.*, 1797. 88.

⁹² *Townson, R.*, 1797. 351.

⁹³ *Townson, R.*, 1797. 367.

száruha varázsától. *Townson* e tánc nehézségét, virtuozitását az angol matróztáncokhoz hasonlította. Méltán, hiszen mindkettő egy bemutató jellegű, ügyességi férfitánc volt, amely szólisztikus formában és csoportos avató szertartásként is előfordulhatott abban a korban. Sajnos a rövid leírásból nem tűnik ki, hogy a toborzó táncnak (a *verbunk* szót ő nem használta) csoportos, szabályozott vagy rögtönzött, egyéni formáját járták-e a pesti vásárban. Tánc történelemszeink az utóbbit tartják valószínűbbnek. Az előbbit *Czuczor Gergely*,⁹⁴ az utóbbit *Gvadányi József*⁹⁵ költői leírásából és más korabeli visszaemlékezésekből ismerjük (*Czuczor Gergely* 1843-ban közzétett híres verbuváló leírása, amelyben nagyapja visszaemlékezéseit örökítette meg, pontosan az 1700-as évek végére, *Townson* magyarországi tartózkodásának idejére vonatkozik.) Az angol utazó nem felejtette el megjegyezni, hogy a zenekíséretet a toborzó tánchoz hegedű szolgáltatta, ami a *Bikessy*-albumba cca. két évtized múlva lefestett verbunkos dudás⁹⁶ mellett beszédes adat a *verbunk* zenekíséretének változatosságára.

A harmadik említésre méltó adat *Townson* könyvében egy rövid megjegyzés, amelyből megtudjuk, hogy az Északi-Kárpátokban élő hegyi emberek még a táncba is baltával mentek. Tánc közben a levegőbe hajították és nagy ügyességgel elkapták a szerszámot. E ritkaságszámba menő, rövid említés is fontos adaléku szolgál a tánc történet számára az eszközös pásztortáncok fennmaradására, a 16–17. századi hajdútánc-hagyomány továbbélésére a 18. században.

A negyedik adat, a Szepes megyei alispán közeli rokonának esküvőjén látott táncok rövid leírása, szorosan kapcsolódik a pesti vásári élményekhez. *Townson* maga mondja, hogy a lakodalomban részt vevő „pallérozatlan kölykök” ugyanúgy „magyar stílusban” táncoltak, mint a huszárok a pesti vásárban. Még túl is tettek azokon, amennyiben a nadrágjukra és a csizmájukra való csapkodáson felül, különös helyzetben olyan hevességgel vágták magukat földhöz, mint a megszállottak. *Townson* megjegyezte, hogy azt a táncot *cigánytáncnak* is nevezték. A recens táncfolklórból tudjuk, hogy a *cigánytánc*, *oláhtánc*, *tótostánc*, *cigányos*, *oláhos*, *tótos* elnevezés általában nem a tánc származására, hanem régiségére, különlegességére, a zenekíséret sajátosságára vagy az ahhoz kapcsolódó szövegre vonatkozik. Itt valószínűleg arról van szó, hogy a diákok táncukba, hatásának fokozására olyan mozgáselemeket kevertek, amelyek a környékbeli cigányok táncaiból valók. Az általunk ismert cigány *rókatáncok* jellegzetes mozdulata pl. a földhöz lapuló róka utánzása. Az ugrós-legényes táncokban is gyakran előfordul, hogy a táncosok pantomimikus elemeket, gyakran nevetséget keltő obszcén mozdulatokat is alkalmaznak. Ilyen módon *Townson* a korabeli férfitáncnak (*verbunknak*) egy extatikusabb, felszabaldultabb formáját figyelhette meg. Csak sajnálhatjuk, hogy az angol utazó nem írt a kor jellegzetesen magyarnak tartott páros táncáról, amely a kortárs utazók feljegyzéseiben elég nagy hangsúlyt kapott. Ehelyett *Townson* előkelő francia táncokat említett. Nem nevezte meg azokat, de tudjuk, hogy a *menüettről*, *cotillion-ról*, *francia négyesről* és a hasonló divatos táncokról lehetett szó.

Robert Townson, a természettudományokkal komolyan foglalkozó, művelt angol nem az európai utazók második hullámában érkezett Magyarországra. Utazásának elsődleges célja a szakmai tájékozódás volt. Emellett azonban egy olyan útleírást akart készí-

⁹⁴ *Czuczor G.*, 1843. 113–114.

⁹⁵ *Gvadányi J.*, 1793.

⁹⁶ Magyar és Horváth országi... 1816. 18. kép.

teni, amely a korábbi, főleg a görög, itáliai és más mediterrán tájakat bemutató útikalauzokhoz képest Európa egyik kevésbé ismert vidékére kalauzolja az olvasókat. Ebben a szellemben igyekezett érdekes dolgokról érdekesen írni. Azonban úgy tűnik, mégsem esett a korabeli útleírók gyakori hibájába, akik a hatáskeltés érdekében írásait olvasmányélményeikkel vagy a fantáziájukkal színesítették, s ezeket saját élményként tálták. *Townson* természettudósi érdeklődéssel közelített az átélt élményekhez. Táncléírásai is megbízhatóak, részletgazdagok és élményszerűek, amelyek a többi korabeli forrás és a mai folklór alapján jól hitelesíthetők. Ezáltal munkája a magyar táncörtörténeti források együttesének fontos elemét képezi.

Townson táncra vonatkozó leírásait gyakran idézik a magyar néptánc szakirodalomban, pl. *Haromy Júlia*,⁹⁷ *Kaposi Edit* és *Maácz László*,⁹⁸ *Pesovár Ernő*,⁹⁹ *Lányi Ágoston*, *Martin György* és *Pesovár Ernő*,¹⁰⁰ valamint *Pesovár Ernő*¹⁰¹ műveiben.

IRODALOM

Ackersdijck, Jan

1987 Magyarországi útinaplója 1823-ból. Budapest

Andersen, Hans Christian

1843 En Digtens Bazar. Koppenhaag

Balassa Iván

1982 Adatok Debrecen és Erdély néprajzi kapcsolatához a XVIII–XIX. században. In: *Balassa Iván–Ujváry Zoltán, Módy György* közreműködésével (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei*, 39. 371–375.

1991 Tokaj-Hegyalja szőlője és bora. Tokaj

Balassa Iván–Hála József

1998 Adalékok az agyappala magyarországi hasznosításához. In: *Szende Katalin–Kücsán József* (szerk.): „Isten áldja a tisztességes ipart”. *Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére* 267–302. Sopron

Bálint Sándor

1977 Szappanfőzők és lügöntők. In: *A szögédi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. Második rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1976–1977. 2.* 247–250.

Bartha Károly. N.

1939 A debreceni gubacsapó céh. Debrecen

Bartók Béla–Kodály Zoltán (szerk.)

1951 A magyar népzene tára. Gyermejkjátékok. Sajtó alá rendezte: *Kerényi György*. Budapest

Bél, Matthias

1735 Notitia Hungariae novae historico geographica. III. Pozsony

Bél Mátyás

1984 Magyarország népének élete 1730 táján. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: *Wellmann Imre*. Budapest

Béres András

1959 Adatok a debreceni gubás mesterséghez. *A Déri Múzeum Évkönyve, 1958–1959.* 143–160.

Borsai Ilona–Hajdú Gyula–Igaz Mária

1977 Magyar népi gyermekjátékok. Budapest

Budapest lexikon

1993 Budapest lexikon I–II. Budapest

Czuczor Gergely (Szilágy)

1843 A' magyar tánczról. *Athenaeum* (új folyam), I. 109–119.

⁹⁷ *Haromy J.*, 1956. 91.

⁹⁸ *Kaposi E.–Maácz L.*, 1958. 41.

⁹⁹ *Pesovár E.*, 1978. 14., 54.

¹⁰⁰ *Lányi Á.–Martin Gy.–Pesovár E.*, 1983. 26.

¹⁰¹ *Pesovár E.*, 1990. 376., 378.

- Csaplovics, Johann*
1829 Gemälde von Ungarn I–II. Pest
- Dankó Imre*
1991 A magyar vásárok néprajza. In: *Domonkos Ottó* (főszerk.): Magyar néprajz III. Kézművesség. 637–702. Budapest
- Domanovszky Sándor*
é. n. Magyar művelődéstörténet IV. Budapest
- Domonkos Ottó*
1991a A kézművesség szerepe a falu anyagi kultúrájának alakításában. In: *Domonkos Ottó* (főszerk.): Magyar néprajz III. Kézművesség. 7–154. Budapest
1991b Textil- és textiltfeldolgozó ipar. In: *Domonkos Ottó* (főszerk.): Magyar néprajz III. Kézművesség. 392–411. Budapest
- Dömötör Tekla* (főszerk.)
1990 Magyar néprajz VI. Népzene, néptánc, népi játék. Budapest
- Ecsedi István*
1924 A debreceni becstületes gubacsapók céhe. Debreceni Képes Kalendárium, XXIV. 47–51.
1935 A debreceni és tiszántúli magyar ember táplálkozása. Debrecen
- Flórián Mária* (szerk.)
1995 Csapók, gubások és szürszabók, süvegesek és kalaposok árszabásai (1597–1821). Budapest
- Fuker, Friedrich Jakob*
1790 Versuch einer Beschreibung des Tokayer Gebürges. Wien
- Fülemile Agnes*
1993 Magyar vonatkozású viseletábrázolások a 18. századi sokszorosított grafikában. Népi Kultúra–Népi Társadalom, XVII. 139–164.
- Gáborján Alice*
1972 Három magyar posztóruha. Néprajzi Értesítő, LIC. 47–68.
1985 Középkori magyar szürkeruhák. Ethnographia, XCVI. 212–250.
1991 Gubások. In: *Domonkos Ottó* (főszerk.): Magyar néprajz III. Kézművesség. 392–411. Budapest
- Gágyor József*
1982 Megy a gyűrű vándorútra... Gyermekjátékok és mondókák. Budapest
- Gál István*
1944 Magyarország, Anglia és Amerika, különös tekintettel a szláv világra. Budapest
- Gazda Klára*
1980 Gyermekvilág Eszteleken. Bukarest
- Geleji Katona István*
1647 Válság titka. II. Várad
- Gvadányi József*
1793 Rontó Pálnak, egy magyar lovaskatonának és gróf Benyovszky Móricnak élete. Pest
- Gyimesi Sándor*
1981 Kereskedelem, közlekedés, hitelszervezet és társadalmi problémái. In: *Rácz István* (szerk.): Debrecen története 1693–1849. II. 353–384.
- Györffy István*
1930 Magyar népi hímzések I. A cifraszűr. Budapest
- Györffy Katalin, G.*
1991 Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon. Idegen utazók megfigyelései. Művészet-történeti Füzetek, 20. Budapest
- Haromy Júlia*
1956 Elmúlt idők magyar népi tánca idegen írók műveiben. Táncművészeti Értesítő, 90–98.
- Hatvani, Stephan*
1777 Thermae Varienses... Viennae
- Hofmannsegg, Johann C. von*
1800 Reise des Grafen von Hofmannsegg in einige Gegenden von Ungarn bis an die türkische Grenze. Görlitz
1887 Gróf Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793–1794-ben. Fordította: *Berkeszi István*. Budapest
- Illésy János*
1898 Községi kiváltságlevelek jegyzéke. Budapest
- Kaposi Edit–Maác László*
1958 Magyar néptáncok és táncos népszokások. Budapest

Kisbán Eszter

- 1989 A kenyér erjesztőanyaga 1900 körül. A kenyér tartósított erjesztőanyagának összetétele és a komlós kenyér 1900 körül. A kenyér erjesztőanyagának fontosabb elnevezései. In: *Barabás Jenő* (szerk.): Magyar néprajzi atlasz. VI. 398–400. sz. térk. Budapest

Kiss Áron

- 1891 Magyar gyermekjátékgyűjtemény. Budapest

Kiss Lajos

- 1931 A szappanfőzés Hódmezővásárhelyen. Néprajzi Értesítő, XXIII. 173–176.
1958a A szappanfőzés Hódmezővásárhelyen. In: Vásárhelyi hétköznapiak. 115–119. Budapest
1958b A szappanfőzés Szabolcs vármegyében. In: Vásárhelyi hétköznapiak. 296–300. Budapest

Kosáry Domokos

- 1954 Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába II. 1711–1825. Budapest

Kovács Ágnes–Borsai Ilona–Haider Edit

- 1976 Bújj, bújj zöldág... Népi gyermekjátékok. Budapest
1977 Kivirágzott a diófa... Népi gyermekjátékok. Budapest

Kovács Mihály

- 1835–1836 Magyar patika az az Magyar- és Erdélyországban termő patikai állatok, növények és ásványok, orvosi hasznaikkal egyetemben. I–III. Pesten és Budán

Kresz Mária

- 1956 Magyar parasztviselet 1820–1867. Budapest

Lányi Ágoston–Martin György–Pesovár Ernő

- 1983 A körverbunk története, típusai és rokonsága. Budapest

Lázár Katalin

- 1997 Népi játékok. Budapest

Luby Margit

- 1927 A guba készítmódja és a gubásmesterség. Néprajzi Értesítő, XIX. 144–145.

Lükő Gábor

- 1939 Az alföldi gubaviselet eredete. Debreczeni Képes Kalendárium, XXXIX. 121–122.

Magda Pál

- 1819 Magyar Országának és a határ őrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest

Magyar és Horváth országi...

- 1816 Magyar és Horváth országi Legnevezetesebb Nemzeti Öltözetek' Hazai Gyűjteménie. A' Természet után rajzolta Egy Tiszt a' Cs. K. Ingén. Karból. Ki adta: *Timlich Károly*. Bétsben

Malonyay Dezső

- 1922 A magyar nép művészete. V. Hont, Nógrád, Heves, Gömör, Borsod magyar népe. A palócok művészete. Budapest

Malouin, P. J.

- 1767 Description et détails des arts du mennier, de vermicelier et du boulanger. Paris

Malouin, P. J.–Schreber, D. G.

- 1769 Ausführliche Beschreibung der Müller-, Nudelmacher- und Beckerkunst. Von Herrn Malouin. Übersetzt. Von D. G. Schreber. Leipzig

Mátyus István, K.

- 1762 Diatetica, I. Kolozsvár
1787 Ó és új diatetica II. Pozsony
1789 Ó és új diatetica IV. Pozsony

Mitterpacher Lajos

- 1794 Elementa rei rusticae III. Buda

Módy György

- 1957 Szappanfőzés és gyertyaöntés Debrecenben. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1948–1956. 135–147.

Nagy Júlia, Ü.

- 1929 Régi utazások Magyarországon. Népünk és Nyelvünk, I. 54–58., 119–122., 245–249.

Nagy Lajos

- 1975a Budapest története 1686–1790. In: *Kosáry Domokos* (szerk.): Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Budapest története III. 27–254. Budapest
1975b Budapest története 1790–1848. In: *Kosáry Domokos* (szerk.): Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Budapest története III. 255–556. Budapest

- Nagyváthy János*
1820 Magyar házi gazdasszony. Pest
- Pesovár Ernő*
1978 A magyar tánc történet évszázadai. Szöveggyűjtemény. Budapest
1990 Hadkiegészítés és táncos verbuválás. Körverbunk. In: *Dömötör Tekla* (főszerk.): Magyar néprajz VI. Népzene, néptánc, népi játék. 372–437. Budapest
- Schams, Franz*
1821 Vollständige Beschreibung d. kön. freyen Stadt Pest in Ungarn. Pest
- Schönviszky László*
1966 Farkas János, Sartory József és az Aggteleki-barlang. Karszt és Barlang, I. félév. 1–8.
1964 Simai Kristóf kéziratos szakácskönyve (1795). Ethnographia, LXXV. 578–598.
- Schram Ferenc*
1964 Simai Kristóf kéziratos szakácskönyve (1795). Ethnographia, LXXV. 578–598.
- Selmeczi Kovács Attila*
1991 Húsiipar, vegyipar, sóbányászat. In: *Domonkos Ottó* (főszerk.): Magyar néprajz III. Kézművesség. 214–244. Budapest
- Szabó Kálmán*
1932 A szappanfőzés Kecskeméten. Néprajzi Értesítő XXIV. 34–35.
- Szalay Emőke*
1982 Debreceni céhedények. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1980. 227–265.
- Szamota István*
1891 Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Budapest
- Szathmáry László*
1933 A sziksófőzés története hazánkban. Természettudományi Közlöny, LXV. 553–559.
- Szőkefalvi-Nagy Zoltán*
1973 Az első magyar „szódagyár”. Magyar Kémikusok Lapja, XXVIII. 8. sz. 379–383.
- Takács Béla*
1982 Szappanfőzők Debrecenben. Élet és Tudomány, XXXVII. 38. sz. 1189–1191.
1984 Debrecen ipara 1693-ig. In: *Szendrey István* (szerk.): Debrecen története 1693-ig. I. 411–470. Debrecen
- Townson, Robert*
1797 Travels in Hungary with a Short Account of Vienna in the Year 1793. London
- Trencsényi-Waldapfel Imre*
1937a Egy költő bazárja. Budapest
1937b British travellers in old Budapest. Old pictures and descriptions. Budapest
1966 Hans Christian Andersen in Ungarn. Budapest
- Varga Gyula*
1981a Ipari termelés – a társadalom iparos rétegei. In: *Rácz István* (szerk.): Debrecen története 1693–1849. II. 309–352. Debrecen
1981b Néhány debreceni céhes iparág termelése a XVIII. század végén. In: *Nagybáky Péter* (szerk.): MTA VEAB-bizottságának Történelmi Szakbizottsága VEAB Értesítő IV. Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém. 1980. december 1–2., 12–15. Veszprém
1994 A fűrtösguba és rokonai. In: *Flórián Mária* (szerk.): Szőttek tegnap és ma. 43–48. Heves
- Várnai Sándor*
1886 Angol tudós utazása Magyarországon a múlt században, I–II. Vasárnapi Újság, XXXIII. 41. sz. 662–663.; 42. sz. 677–678.
- Voit Pál*
1969 Mesterek adattára. In: *Dercsényi Dezső–Voit Pál* (szerk.): Heves megye műemlékei I. 303–426. Budapest
- Zedler, J. H.*
1731–1754 Grosses vollständiges Universal-Lexikon aller Wissenschaften und Künste. Bd. I–LXIV.; Suppl. Bd. I–IV. Halle–Leipzig
- Zelizy Dániel* (szerk.)
1882 Debreczen sz. királyi város egyetemes leírása. Debreczen

PENAVIN OLGA KÖSZÖNTÉSE

A magyar néprajztudomány nevében szeretettel és tisztelettel köszöntjük *Penavin (Borsy) Olgát*, a délvidéki magyarság legjelesebb néprajz- és nyelvjáráskutatóját, aki mint professzor sok száz magyar tanárt bocsátott útjára, és ezzel a magyar nyelv tanításának alapjait rakta le Jugoszláviában. Tanítványai a néprajzi és nyelvjárás-kutatásban tovább viszik mindazt, amit Tőle tanultak.

Az, hogy ma már elsősorban újvidéki magyarnak számít, a Kárpát-medence különleges történeti alakulásának tulajdonítható, melyben a határok sok népet elválasztanak egymástól. Hiszen *Borsy Olga* több, mint nyolc évtizeddel ezelőtt (1916. október 15.) látta meg a napvilágot Debrecenben, ahol egy *Stephanus Borsi*-t már 1720-ban feljegyezték. A Dóczi Leánynevelő Intézet Gimnáziumában érettségizett, majd a Tisza István Tudományegyetemen magyar–latin–olasz szakot hallgatott és szerzett tanári oklevelet.

1936–37-ben ismertem meg és abban az időben a latint tartotta fő tanulmányának és határozottan emlékszem, hogy a latin–görög szeminárium ajtaja előtt táborozott kedves barátjával (*Ókrös Irén*) ott tanultak, beszélgettek. Bár *Csűry Bálint* (1886–1941) minden óráján részt vett, sőt a nyelvjárás gyakorlatokat is szorgalmasan látogatta, mégsem tartozott a „népnyelvkutatók” szoros magjához. Mindent megjegyzett, amit *Csűrytől* el lehetett sajátítani, és hasznosította is későbbi tudományos gyűjtő- és feldolgozó munkájában, olyan mértékben, hogy ma tanítványainak első sorában áll. A nyelvjárás- és néprajzkutatás *Csűry* által hangoztatott összefüggése napjainkban senkinél olyan szorosan és szervesen nem kapcsolódik, mint nála.

Hatalmas tudományos munkásságából csak néhány olyan könyvét említem meg, mely nemcsak példamutató, hanem hatalmas anyagmennyiségével, világos, átlátható szerkesztésével általánosan használt napjainkban és a jövőben is, amíg e tudományterületek művelik a Kárpát-medencében. *Végh József* írta munkássága értékelésében, hogy munkái: „...a magyar nyelvtudomány, a szellemi és tárgyi néprajz, valamint a művelődéstörténet és még sok más tudományág örökbecsű, soha el nem évülő kincseshányái lesznek, míg magyarul harangoznak” (Magyar Nyelv LXXXIV. 246).

Szláviai (kórógyi) szótár I–III. életművének egyik legragyogóbb darabja (I. Újvidék 1967; II. Újvidék 1975; III. Újvidék 1978) számomra azért is különösen kedves, mert ez az ajánlás olvasható benne: „Őszinte nagybecsüléssel és hálás köszönettel Ivánnak: *Penavin Olga* 1979. júniusában”. Azóta is rendszeresen használom, hiszen nemcsak nagyszerű nyelvi forrás, hanem segítségével meg lehetne írni az azóta romokban heverő Kórógy néprajzát. Legutóbb általánosságban a kézi gabonavetésről írtam és a *mag* címszó alatt a következőket találtam: „Karácsony este Kórógyon egy hetesbe bele-raknak mindenféle magot: búzát, repcét, kukoricát, lóherét, árpát, zabot, kendert stb. Mi-

kor eljön aprószentek napja, kiviszik, a lovaknak merítenek belőle, ami megmarad, oda-szórják a ludaknak, kacsáknak, tyúkoknak.” Egy másik kis bekezdésben a gabona-, egy másikban a kukorica-, babvetést írja le, de megismerhetjük a kerti vetemények szétszórásának módját is. Ez az egyetlen példa is mutatja, hogy ez a szótár milyen fontos kézikönyv a néprajz számára is.

Székely szójegyzék, Újvidék 1980 (*Matijevics Lajossal*) az 1883-ban az Andrásfalváról, Istensegítről, Hadikfalváról, Józseffalváról a Belgráddal szembeni nagy mocsaras térségre telepített bukovinai székelyek jellegzetes szavait adta közre a mai Székelykeve, Hertelendyfalva, Sándoregyháza lakóinak tolmácsolásában.

Hatalmasat alkotott a nyelvatlazok anyagának összegyűjtése és közreadása területén is és ezekből a néprajz is nagyon sokat meríthet. Legalább öt ilyen atlasza jelent meg: *A jugoszláviai Muravidék tájnyelvi atlasza*, Bp., 1966; *A jugoszláviai Baranya magyar tájnyelvi atlasza*, Újvidék, 1969; *A jugoszláviai székely telepek nyelvatlazsa*, Újvidék, 1978; *Horvátországi (szlávóniai) magyar nyelvjárás atlasz*, Újvidék, 1984; *Bácskai nyelvjárás atlasz*, Újvidék, 1989; *A jugoszláviai Bánát magyar nyelvjárás atlasz*, 1995. Ezek jelentősége nemcsak a hatalmas bennük felhalmozott nyelvi és néprajzi anyagban keresendő, hanem mindenütt igyekszik a települések népiségtörténeti előzményeit is tisztázni. A legutóbbi ilyen munkájában 31 falu eredetét, származását ismerhetjük meg.

Egész életműve nemcsak nagyszerű szellemi teljesítmény, hanem hatalmas fizikai igénybevétel, melyhez egy törekeny asszonykánál hatalmas akaraterő szükséges. Ezt *Benkő Loránd* (Magyar Nyelv XCIII, 116.) születésnapján elmondott köszöntőjében így fogalmazta meg: „Aligha túlzunk, ha azt mondjuk, hogy Penavin Olga fél életét töltötte az úgynevezett »terepen«, hogy gyűjtött anyagából kitetszően nem igen lehet olyan jugoszláviai magyarlakta település, ahol ő meg ne fordult volna, nemegyen hosszabb ideig is tartózkodva. S ha valaki éppen csak belekóstolt is a folytonos vidékjárásnak, ide-oda vándorlásnak, szüntelenül új helyzetekkel, körülményeknek szembetalálkozásnak a nehézségeibe, erős testi és nem egyszer lelki megpróbáltatásaiba, az tudja igazán érzékelni azt a teljesítményt, amit ő megcselekedett. Ha csupán a mennyiségi mutatókat néznénk is, azt kell mondanunk, hogy Penavin Olga a magyar tájnyelvi kutatás legkiemelkedőbb egyéniségei közé tartozik, s biztosak lehetünk benne, hogy ebbéli teljesítményét a magyar nyelvtudomány-történet mindig is jegyezni fogja.”

Eddig még csak egy kisebb részét mutattam be munkásságának, de legalább is meg kell említeni a földrajzinév-kutatásának nagyszerű eredményeit, melynek egy részét *Matijevics Lajossal* adta közre. Nem magukat a munkákat, csak a településeket sorolom fel: Bácsstopolya és környéke, Szabadka és környéke, Ada és környéke, Zenta és környéke, Szenttamás, Temerin és környéke, Becse és környéke, Gombos, Kula, Bezdán. Saját munkáján túl az is fontos, hogy hallgatói közül sokan kedvet kaptak ehhez a szép, fontos feladathoz, mely a hozzáértést éppen úgy megkívánja, mint a helyszínen végzett fárasztó fizikai munkát.

A népmesegyűjtés és közreadás területén is jelentős munkát végzett *Penavin Olga* (pl. *Jugoszláviai magyar népmesék*, 1984; *Jugoszláviai magyar diakrón népmesegyűjtés*, 1993), de még rengeteg feljegyzés vár értékelésre és kiadásra. Ezekben sok újat találnak azok, akik e terület feldolgozásával foglalkoznak. *Banó István* (Ethn. XCV. 503) írja egyik ismertetésében: „...a két kötet jelentős mértékben gazdagítja az e területre tartozó tudományos feldolgozásra is alkalmas prózai epikai néphagyományok tárházát. A II. kötet különös értéke a nagyszámú Mátyás-monda, a ma már ritkaságszámba menő vers-

ben elmondott mese és a jelentős mennyiségű, magyar nyelven elmondott Kraljević Marko-monda felfedezése és közreadása." A népköltészet egy másik területét mutatja be: *Kórógyi (szlavóniai) népballadák, balladás történetek*. Újvidék, 1976. c. munkájában ismét csak azt mondhatja, hogy példát mutatott arra, hogy ez a terület milyen sokat őrzött meg e műfajból is.

Szlavóniai hétköznapok, Újvidék, 1973., egy gyűjteményes kötet, melyet válogatott és az utószót írta *Penavin Olga* és közöl olyan régebbi cikkeket is, amihez már nehéz hozzájutni. Mikor *Gunda Béla* (Ethn. LXXXVI, 466) végigolvasta, ezekkel a szavakkal értékelte: „A *Szlavóniai hétköznapokat* elismeréssel helyezzük el a magyar néprajztudomány ünnepi asztalán. Mindig forrásunk, útmutatónk marad, ha a magyarság déli etnikai csoportjai felé vetjük tekintetünket.”

Szótörténeti és néprajzi jellegű dolgozatai közül külön meg kell említeni: *A ruházkozás és a hozzátartozó műveletek szókincse a szlavóniai Kórógyon*. Újvidék, 1969. Ebben olyan régies terminológiát ismerhetünk meg, amelyet csak Erdélyben, Moldvában, Zobor vidéken lehet találni. Egyszer nagyon érdemes lenne ezeket összevetni és az eltéréseket megállapítani. Egy másik nagyobb dolgozata: *Népi kalendárium*. Újvidék, 1988. c. műve, melyet nemrégiben sokat forgattam, amikor a kérdésről országos áttekintést próbáltam összeállítani. Alapossága és pontossága valósággal lenyűgöző, különösen amikor más, e témával foglalkozó adatközlésekkel vettem össze. Rengeteg kisebb-nagyobb néprajzi jellegű dolgozatát egy nagyobb tanulmánykötetben adta közre: *Néprajzi tanulmányok, értekezések és monográfiák*. Újvidék, 1983; ezért különösen hálásak vagyunk, hiszen a szerkesztést megjelent, de tartalmukban fontos tanulmányokat, dolgozatokat, adatközléseket itt együtt tanulmányozhatjuk.

Néprajzi munkásságára a koronát *A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórógyon)*. Újvidék, 1981. könyvével tette fel, amelynek párját a magyar néprajzi irodalomban alig alig találjuk. Különösképpen ragaszkodott a szlavóniai magyar falvakhoz, Szentlászlóhoz, Harasztihoz, Rétfaluhoz, de mindenekelőtt Kórógyhoz, mintha csak megsejtette volna, hogy az 1990-es évek gyerekeket, öregeket sem kímélő háborúja ezek nagyobb részét eltörli a föld színéről; a lakosság menekül, szétszóródik a nagyvilágban és akik most visszatérnek, azok már egy más települést építenek, új szokásokkal, új szervezettel. Az igazán jeles emberek valósággal megérzik, hogy a jövő számára mit kell megörökíteniök: és ezekhez tartozik *Penavin Olga*, akinek feltáró munkája nélkül négy ezredéves, a törököt átvészelt falu műveltsége örökre elenyészett volna.

Jól tudom, hogy nagyszerű és sokszor emberfeletti munkájának csak egy-egy vonását villantottam fel, azt is érzékelem, hogy hatalmas fel nem dolgozott, ki nem adott tanulmányok sora várja, hogy megjelenhessen. Ehhez kívánunk neki egészséget, erőt és akaratot, amit tőle olyan sokan megtanulhattak eddig is.

17. SZÁZADI ÓNTÁLAK KÁRPÁTALJÁN

Az ónedények elterjedése Európa-szerte a 16. századra tehető. Ez a könnyen megmunkálható anyag a 13–14. században tűnik fel, a gótikában már találkozunk vele, de általános ismertsége a reneszánsz idejére esik.

Magyarországon ónöntő céhek a 16–17. század folyamán alakultak a Felföldön, Budán és Erdélyben. Ebből a korai időszakból, amikor már nálunk is a mindennapi használatban találjuk az ónból készült edényeket, viszonylag kisszámú tárgy maradt fenn. A 16. század végén tovább bővül használatuk köre, ugyanis a háztartási edények és céhedények mellett használóik körében megjelenik a református egyház. A „szegények ezüstjének” nevezett anyagból készült edények legnagyobb számban az úrasztali felszerelési tárgyak között maradtak fenn. Ennek oka a református egyház hagyományörző jellegéből fakad, amely évszázadokon át ragaszkodott az ónedényekhez. Másik okként azt említhetjük, hogy a református gyülekezetek a közösségben szervesen működtek; az egyházköziség minden tagja magáénak érezte egyházát, ezért lehetősége szerint igyekezett megtisztelni ajándékkal, és erre elérhetősége miatt az ónedény alkalmas volt.

A reformáció 16. századi megjelenése majd elterjedése után a gyülekezetek sok esetben a katolikus vallás szertartási tárgyait használták, s a 17. században kezdték új tárgyakkal felszerelni templomaikat.

Bár a református egyház nem írta elő meghatározott formájú és anyagú tárgyak használatát, a gyakorlatban mégis kialakult bizonyos, a mindennapokban is használt formák kitüntetett kedvelése. Ilyen volt az ún. *kenyérosztó tányér*, amely a katolikus egyház szertartásában nem ismert; ott az ostya számára a kisméretű *patena* szolgált. A református vallásban, ahol a szentségek kiszolgáltatása két szín alatt történik, az úrvacsorában részesülők mindegyike egy falat kenyérben és egy korty borban részesül, szükség volt nagyobb méretű tál használatára az úrvacsoraosztás alkalmából. Ezért a református gyülekezetekben jelentős számban találunk ilyen tálakat, tányérokat. Ezeket a kenyérosztó tálakat változatos anyagból készítették, mivel a református egyház ebben a tekintetben sem korlátozta híveit. Ezért a 17. századból ismerünk ezüsttálakat, de mellettük nagyobb számban ón kenyérosztó tálak maradtak fenn.

Egy kutatócsoporttal 1995–97-ben a Kárpátaljai Református Egyházkerület tárgyi emlékeinek összeírását végeztük el. Ennek során a gyülekezetek évszázadok óta őrzött kincseit fényképeztük le, írtuk össze.

A terület az egykori Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megye részeiből tevődik össze. A Kárpátok lábánál félkörívben elhelyezkedő magyar falvak legnagyobb része református vallású: 98 református gyülekezet él itt. A következőkben ezekben a falvakból előkerült 17. századi jelzett ónedényeket mutatom be.

1. rajz. Buda

2. rajz. Eperjes

Az ónedények vizsgálatakor azzal kell számolnunk, hogy bármennyire is kedvelt volt ez az anyag évszázadokon át, puhasága miatt hamar tönkrementek a belőle készült edények. A repedt, deformálódott tárgyakat újraöntötték, emiatt viszonylag kis számban maradtak fenn. A 17. századból már jelentősebb mennyiség ismert, azonban ezeknek is nehéz a készítési idejét meghatározni. Ezt elsősorban az okozza, ahogyan erre Németh Gábor rámutatott, hogy viszonylag kevés és elszórt adattal rendelkezünk. Ezért fogalmazta meg az ónművesség kutatóinak legfontosabb feladatát: az ónjegyek gyűjtése és rendszerezése alapján lehet bővíteni az ónművességre vonatkozó tudásanyagot.¹

A tányérok közül elsőként két budai tálal foglalkozunk. Az egyik a balazséri egyház tulajdona, formáját tekintve a legarchaikusabbnak tűnik valamennyi között. Kissé felálló karimás pereme homorú íveléssel hajlik a kettős körrel övezett öblérszéhez. Karimáján található a jelzése, amelyben kétszer ismétlődik az MV egymásba font mesterjegy (1. rajz), ennek alapján a XVI. század elejére tehető készítési ideje.² Formailag igen hasonló egy közölt budai tálhoz.³ A jegyek előtt M, mögöttük OH vésett betűk láthatók.⁴

A következő budai tál már a későbbi, általánosan elterjedt formát követi. Kissé felálló peremes szélű, karimája viszonylag széles, rajta két vésett körvonal. Öbléhez ívelten hajlik az oldala. A beütemezett jegy a kettős körvonal között látható, az előbbihez hasonló. A jegy két oldalán vésett I W betűk, alatta karcoltan 1623. A külső körív és a perem közötti rész flechelés nyomait őrzi.⁵ Mindkét tál a balazséri egyház tulajdona, ami azért is figyelemre méltó, mert az egyházközségnek saját temploma nem volt, sőt a 18. század végén még pap sem élt itt, hanem a makkosjánosi egyház filiája volt. Ennek ellenére a gyűlekezeti az említett óntálak mellett ugyancsak a XVII. századból származó ezüstpoharat is őrzi.⁶

A következő tál formailag eltérő az előzőktől. Vízszintes perem nélküli karimával el-látott, lapos öblű, patenához hasonló. A peremén körben igényes felirat: AZ: VI_ TÉZLŐ ZABO : MIHÁLY : ZAPZOLI : DEDIKALTA : AZ : ZAPZOLI ECCLESIANAK : AZ : CENAHÓZ : ANNO : DOMINI 1639 : 20. DE CEMB: A jelzés a feliratba illeszkedik, a kezdete és vége között látható (2. rajz). A jellegzetes eperjesi városjegy mellett figyelemreméltó a harangos PL név-betűs mesterjegy.⁷

¹ Németh Gábor, 1981. 171.

² Weiner Mihályné, 1978. 30. 3. sz. jegy.

³ Weiner Mihályné, 1971. 1. kép.

⁴ A tárgy a balazséri egyház tulajdona. Ø: 20,2 cm. Közölte Küllös Imre, 1998.

⁵ A balazséri egyház kenyérszító tányérja, Ø: 20,5 cm. Lásd Küllös Imre, 1998.

⁶ Lehoczky Tivadar, 1996. 440. A Kárpátaljai Református Egyház 1996. 14. Temploma teljesen új.

⁷ A zápszonyi egyház tulajdona. További kutatás tárgyát képezheti az ajándékozók személyére vonatkozó adatok bővítése.

3. rajz. Besztercebánya

4. rajz. Kolozsvár

A félmadaras városjegyet már Weiner Mihályné is közölte,⁸ és megtalálható Németh Gábornál is.⁹ Nagyobb figyelmet érdemel a másik jegy, ez ugyanis ismeretlen, eddig nem közölt. A harangot közrefogó PL betűk valószínűleg Petrus Land svájci ónművest takarják, akiről az eperjesi polgárkönyvben 1632-ből való egy adat.¹⁰ Németh Gábor hívta fel a figyelmet arra, hogy ugyanazon mester folytathatta a harang- és ónöntő mesterséget is. Közül egy példát is Lőcséről, amelyben a városbélyeg és egy harangos jegy szerepel.¹¹ A zápszonyi tál jegye Eperjesről utal a két mesterség együttes voltára.

1686-os ajándékozási évszámmal ellátott egy besztercebányai eredetű tál. A peremes szélű, kissé homorú karimájú tál ívelten hajlik az öbölhöz. Felirata a peremén vésett technikájú: PÉRCSE ERSE AJÁNDÉKA 1686.¹² A jelzés a hátoldalán található, az öbölrész körrel határolt közepébe beütve láthatjuk a két jelzést, a besztercebányai városjegyet és az ALS betűs kancsós jegyet (3. rajz), amely a Weiner Mihályné által közölt jegytől a kancsó formájában különbözik.¹³

Kiemelt figyelmet érdemel egy hatszögletű tál. Úgy tűnik ez a forma ezüstből gyakoribb mint ónból, feltehetően azok hatására készítették az ónedényeket. A vízszintes perem homorúan ívelve megy át az öbölbe, amelynek közepén bedomborodó rész emelkedik ki. A felirat körbeveszi ezt a domború területet. : N : EGGERES : C : JANOS N : UJHELYI : EVA 1696.¹⁴ A jelzést hátul találjuk a bedomborodó részen, kétszer kissé egymásra ütött liliomos jegyet.¹⁵ Ennek a jegynek érdekessége, hogy 16. századnak tartják. Ha ezt elfogadjuk, akkor ez a tál ékes példája annak, hogy az ajándékozási feliratot óvatosan kell kezelni, hiszen az száz évvel későbbi időpontot jelöl.

Utolsóként két kolozsvári tállal foglalkozunk. Egyikük formailag a zápszonyi 1639-es évszámú eperjesi tál formáját követi vízszintes, viszonylag széles peremével, lapos öblével.¹⁶ Egyik jegye Kolozsvár városjegye a bástyás várfallal, a másik szintén ismert, szőlőfürtös LWK betűkkel (4. rajz).¹⁷ A másik tál perem nélküli, keskeny karimájú, lapos öblű.¹⁸ Beütött jelzése az előoldalán a karimán található. Két elmosódott jegy alatt harmadikként látható a szőlőfürt, amely Kolozsvárra utal.¹⁹

⁸ Weiner Mihályné, 1978. 41. 3. sz. jegy.

⁹ Ilyen pajzsos jegy szerepel Németh Gábornál 1981. 184. 10. és 16. szám alatt.

¹⁰ Németh Gábor, 1981. 185.

¹¹ Németh Gábor, 1981. 185. 18. számú jegy.

¹² A borszavai egyház tulajdona. Ø: 20,8 cm.

¹³ Weiner Mihályné, 1978. 16. 1. számú jegy változata.

¹⁴ A benei gyülekezet tulajdona. Ø: 23,5 cm. Hatoldalú tálat közöl Weiner Mihályné, 1971. 3. sz. kép.

¹⁵ Weiner Mihályné, 1978. 56. 16. első tagja.

¹⁶ A ráti gyülekezet tulajdona. Ø: 20,2 cm.

¹⁷ Weiner Mihályné, 1978. 3. számú jegy.

¹⁸ A kigyósi gyülekezet tulajdona. Ø: 24 cm.

¹⁹ Weiner Mihályné, 1978. 58. 3. számú jegy második tagja.

A bemutatott tárgyak alapján megállapíthatjuk, hogy a 17. században az országnak ez a távoli vidéke, amely a szó valódi értelmében mindig is végvidék volt, szervesen beletartozott az egységes vérkeringésbe, és a nevezetes önöntő központok termékei Budáról, a Felföldről és Erdélyből elkerültek ide.

IRODALOM

Gulácsy Lajos

1996 A Kárpátaljai Református Egyház, h. n.

Küllős Imre

1998 Jelzett óntalak Kárpátalja beregi részein. Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve, 1997. (Megjelenés alatt)

Lehoczky Tivadar

1996 Bereg vármegye. Budapest–Beregszász

Németh Gábor

1981 Felsőmagyarország önművészete a 16–18. században. Művészettörténeti Értesítő, 1981. XXX. 3. 171–180.

Weiner Mihályné

1971 Önművéség. Budapest

1978 Zinngiessermarken in Ungarn 16–19. Jahrhundert. Budapest

SZÁSZKÉZDI KERÁMIÁK A DÉRI MÚZEUMBAN

Az erdélyi szász kerámia különleges csoportját alkotják a kék sgraffitos edények. Jellegzetességük a magyarázata annak, hogy már a 19. század végén felfigyeltek rájuk. Elsőként Papp János ismertetett egy csoportot közülük, aki Küküllő megyéből származtatta a technikát.¹ Később Petrik Lajos foglalkozott velük, aki úgy vélte, hogy egy mester munkái mind, amit az támasztott alá, hogy az általa ismert edények 1781–1813 között készültek, bár már ő is feltételezte, hogy bizonyos darabok e korszaknál újabbak.² Különlegességük az oka, hogy Wartha Vince az Iparművészet könyvében közöl néhányat.³

Néprajzi ismertetésük Bátky Zsigmond nevéhez fűződik, ő 20 kancsó és 34 tál ismeretében fogalmazta meg jellegzetességüket.⁴ Az 1786–1846 között készült edények két edénytípusba sorolhatók, egyikük az Erdély-szerte kedvelt bokály, míg a másik a táltányér. Bátky Zsigmond alaki összevetésük mellett díszítményükkel is foglalkozott. Ennek során megállapította, hogy két alaptípus különböztethető meg, az egyik a madár a fő motívum, míg a másik növényi díszítésű: szőlőfürt, ananász, tulipánok, stilizált virágok jelennek meg rajtuk.⁵ Ezután a Malonyai szerkesztette népművészet kötetben láthatunk újabb edényeket, amelyek beleilleszkednek Bátky Zsigmond csoportosításába.⁶ A kék sgraffitos edényekkel és készítési helyükkel kapcsolatban ezután évtizedekig nem találkoztunk újabb adatokkal.

Herbert Hoffmann erdélyi szász kerámiával foglalkozó kutatásai során e csoport ismertetésekor felveti, hogy ezt a kerámiát valószínűleg több helyen is készítették Erdélyben, amelyek között szerepel Szászkézd is.⁷ Ez az első alkalom, amikor felbukkan Szászkézd, amelyet a későbbiek során a kutatók nagy része elfogad készítési helyként. Kresz Mária egyik alapvető fontosságú tanulmányában, amelyben az erdélyi bokályokkal foglalkozik, B. Nagy Margitra hivatkozva kifejezetten Szászkézdet tartja készítő központnak.⁸ Bunta Magda ugyanezen a véleményen van, e kerámia létrejöttét az Alvincről elvándorolt anabaptista fazekasok közreműködésének tartja.⁹ Ezt a felvetést bontja ki részletesen Katona Imre. A kék habán kerámia kapcsán feltételezi, hogy ezek a karcolt

¹ Papp János, 1883.

² Petrik Lajos, 1889. 56–60.

³ Wartha Vince, 1905. 592–593. 492. kép.

⁴ Bátky Zsigmond, 1905. 47–50.

⁵ Bátky Zsigmond, 1905. 49–50.

⁶ Malonyai Dezső, 1909.

⁷ Hoffmann, Herbert, 1956. 33. Szerinte Szászkézd csak egyike volt az ilyen kerámiát előállító fazekasfalvaknak, de csak ennek nevét ismerjük.

⁸ Kresz Mária, 1972.

⁹ Bunta Magda, 1973. 80.

1. kép. Bokály, 1797.
(Fekete Gáborné felvétele)

díszítésű edények tulajdonképpen az említett kék habán kerámia egyszerű fazekasok által előállított változatai, készítői szászok voltak. Ennek során összefoglalja az eddigi kutatások történetét, újabb adatokkal gazdagítva az addig tudottakat.¹⁰ Ő is figyel arra, amit már Bátky Zsigmond is ismertetett, hogy viszonylag kis számú edényváltozat fordul elő. A formai eltéréseket azzal magyarázza, hogy ezek az edények – szemben a habán termékekkel –, korongon készültek, ezért eltérő a méretük. Díszítés vonatkozásában szintén ugyanazt a két csoportot állítja fel, amellyel Bátkynál találkoztunk, virágmintát és madarasat. Az egyes motívumok előzményeit a habán kerámián véli megtalálni – ilyen a szőlő, tulipánok sajátos ötszirmú változata, az ananász.¹¹

A legújabb kutatások szerint egyértelműen Szászkezd tekinthető ezen kerámiák készítő helyének, ahol már 1702-ben céh működött.¹² A Déri Múzeumban viszonylag jelentős számban található ezek a különleges edények, 9 bokályról és 10 tálról vannak adataink. A következőkben részletes bemutatásukkal szeretnénk bővíteni a rájuk vonatkozó ismeretanyagot.

A szászkezdai bokályok több egymástól jelentősen eltérő csoportba sorolhatók. Az első típus nagyvonalú, biztos kezet eláruló díszítménnyel ellátott, amely két altípusra oszlik: az egyiket a stilizált virágmintások alkotják, míg a másikba a madarasak sorolhatók. Egy újabb díszítményt mutat az az edény, amelynek virágai nélkülözik az előbbieket kiforrtságát. Legkésőbbinek tűnik az a csoport, amelyen sematikus tulipánok, geometrikus elemek jelennek meg.¹³

A Déri Múzeum 9 bokálya között mindhárom csoportra találunk jellemző edényeket. A virágos díszítésűek között legkorábbi egy 1796-os évszámmal ellátott edény, amelynek egyetlen nagy virágfej – rácsozott és körökkel díszített szirmaival kissé hajló száron – alkotja a díszítményét. Évszáma a fül mellett oldalt elhelyezett.¹⁴

Hasonló az egy évvel későbbi, 1797-es bokály díszítménye. A szív alakú virágot pontsorok, illetve ferde vonalak tagolják, kettős levél fogja közre. A virág szára, a levelek teljesen megegyeznek az előző motívumaival, így feltételezhető, hogy egy kéz munkái¹⁵ (1. kép).

¹⁰ Katona Imre, 1973. 245–250.; uő: 1974. 174–175.

¹¹ Katona Imre még csak két csoportot említ, a virágosat és a madárral díszítettet. Katona Imre, 1973. 249.

¹² Kresz Mária, 1985. 214.

¹³ Katona Imre még ezt a díszítménycsoportot nem említi, holott közöl egy ilyen edényt. Katona Imre, 1973. 17. képen.

¹⁴ Leltári szám: DGY. 1. M: 24,5 cm. Déri György megjegyzi, hogy Küküllő megyében gyűjtötte, ez még a múlt századi feltételezést mutatja, amikor úgy vélték, hogy Küküllő megye lehet a készítés helye. Hasonló Katona Imre, 1973. 248. 16. kép 1793-as évszámmal. A bokályokat lásd P. Szalay Emőke, 1994. 227–229.

¹⁵ Leltári szám: DGY. 5. M: 20 cm. Hasonlót közöl Hoffmann, Herbert, 1956. I. melléklet alsó sorában 1796-os évszámmal.

2. kép. Bokály, 1806.
(Fekete Gáborné felvétele)

3. kép. Bokály, évszám nélkül.
(Fekete Gáborné felvétele)

Ugyanilyen a díszítmény felépítése a következő bokályon, de itt egy felfelé fordított szőlőfűrt képezi a központi díszítményt, alatta egy nagy bimbóval. Az évszám itt is a fül mellett elhelyezett: 1801.¹⁶

A legkésőbbi virágos díszű 1806-os évszámmal ellátott. A nagy virág mellett zsinórozás díszlik, a virág szirmai rácsozottak. Az évszám a virág alatt látható¹⁷ (2. kép).

A madarasok közül a korábbi 1800-ban készült. A jobbra néző madár begye alatt látható az évszám.¹⁸ Igen hasonló az 1803-ban készült madaras bokály, csupán a tollak érzékeltetésében különbözik.¹⁹

Míg az előbbieik magassága 18–20 cm között mozgott, a legnagyobb bokály díszítésében is eltér tőlük. Az előbbiek nagyvonalúságával, kiforrottságával szemben itt sematikus edényből emelkedik ki egy virágbokor, különféle kis levelek között a jellegzetes ötszirmú tulipánnal. Az évszám nélküli edény színe kissé eltér az előbbiek mélykékjétől, világosabb²⁰ (3. kép).

¹⁶ Leltári szám: DF. 2/275. M: 20 cm. Ugyanilyen *Katona Imre*, 1973. 248. 15. képen, 1798. évszámmal.

¹⁷ Leltári szám: V. 73. 33. I. M: 20,2 cm.

¹⁸ Leltári szám: DF. 1/275. M: 18 cm.

¹⁹ Leltári szám: DGY. 3. M: 19,5 cm. Hasonló *Bátky Zsigmond*, 1905. I. tábla I. kép, I. sor balról második 1795-ös évszámmal.

²⁰ Leltári szám: DGY. 351. M: 24,5 cm.

4. kép. Bokály, évszám nélkül
(Lukács Tihamér felvétele)

Az utolsó két példány a geometrikus, erősen stilizált díszítésű csoportba tartozik. A felület eddigi egysége helyett itt nyak, váll és öbölre oszlik a díszítmény. Az igényesebben felül kettős rácsok, majd fülkagyló motívumok sora következik, végül ötszirmú tulipánok között háromszög alakú pontokkal és vonalakkal díszített elemek váltakoznak.²¹

Az utolsó bokály díszítménye az előbbinek tovább egyszerűsödött változata. A sima karcolás mellett itt a fehér engobig visszakapart oválisok alkotják a már csak háromszirmú tulipánok közepét, illetve a tulipánokat elválasztó motívumot. A vállon az előbbi fülkagylóminta látható. Ezt a csoportot eddig későinek tartotta Bátky Zsigmond, majd Katona Imre, azonban 1998-ban árverésen szerepelt egy ilyen díszítésű edény 1788-as évszámmal, ami megcáfolta a 19. századi eredetüket²² (4. kép).

A tálak – méreteiket tekintve – a Bátky által megállapított nagyságokat követik; a kisebbek 20–21 cm átmérőjűek, a nagyobbak 26–28 cm-esek, legtöbbjük madaras díszítésű.²³ Itt bizonyos fokig ellent kell mondanunk Katona Imrénnek, aki még úgy vélte, hogy a madaras díszítések későbbiek mint a virágosak, főleg 1800

körül készülhettek.²⁴ Az eddig közölt anyag alapján úgy tűnik, hogy a két alapvető díszítmény egyszerre jelenik meg az évszámos edények tanúsága szerint.

A Déri-gyűjtemény kis tálja is egy korai példány. A hátranzó típusú madár a jellegzetes vonalazott alapon áll, csőre felett egy tulipán, évszáma 1786.²⁵ Külön érdekessége, hogy keskeny karimáján összefüggő stilizált levéldíszítmény húzódik, erre az ismert darabok közül inkább a nagyobb méretűeken láthatunk példákat²⁶ (5. kép).

A másik madaras tál 1797-es évszámú. Ezen a főmotívum – a madár – mellett, szőlőfürtöt láthatunk, amely ugyancsak az egyik jellegzetes motívuma ennek a csoportnak. Itt a madár csőre fölött lévön túl a karimán négyeszer ismétlődik a fürt.²⁷

A következő négy tárgy esetében sajnos csupán leírókartonnal rendelkezünk, a tárgyak jelenleg lappanganak. Az első 1797-es a madár mellett virágokkal díszített a peremén

²¹ Leltári szám: DF. 3/275. M: 19,4 cm. Hasonló *Malonyai II.* 1909. XXVIII. tábla bal felső bokály *Katona Imre*, 1973. 248. 17. kép. *Bátky Zsigmond*, 1905. II. tábla 2. kép felső bal edény 1785-ös évszámát kétségbevonja, későbbinek tartja.

²² Leltári szám: DF. 4/275. M: 19,2 cm. Ilyen díszítésű tárgyat közöl Nagyházy Galéria és Aukciósház 22. árverési katalógusa 1998. április 29–30. Budapest, 1998. 166. számú bokály.

²³ *Bátky Zsigmond*, 1905. 49.

²⁴ Leltári szám: DGY. 86. Ø: 20,5 cm.

²⁵ *Katona Imre*, 1972. 249.

²⁶ *Bátky Zsigmond*, 1905. I. tábla 21. kép 2–3, I. tábla 4. kép 3. sor.

²⁷ Leltári szám: DGY. 82. Ø: 26,5 cm.

5. kép. Tányér, 1786.
(Fekete Gáborné felvétele)

6. kép. Tányér, 1817.
(Fekete Gáborné felvétele)

és a csőre felett.²⁸ Egy 1799-es évszámún újból a hátranéző madarat ábrázolta szőlőfürtökkel a mestere.²⁹ Hasonló hátranéző madár és stilizált virágbimbók díszítették a következő 1804-es tálat,³⁰ míg a legutolsón a madár felett szőlőfürt, a karimán leveles ág díszlett.³¹

A legutolsó madaras díszű tál a legnagyobb méretű és a legkésőbbi, 1817-es évszámmal. Itt már a madár felett más jellegű szőlőfürt tűnik fel, mint az előbbieken: apró szemekből áll, kevésbé stilizált. Úgyszintén eltérő a tulipánforma is, bár hasonló megoldással késői edényeken máshol is találkozhatunk³² (6. kép).

²⁸ Leltári szám: DF. 13/276. Mivel a tárgyról jelenleg a leírókartont ismerjük, ezért talán nem szükségtelen, hogy ennek teljes szövegét közöljük. Sgraffitos, vörös cserép, fehér engobon kék máz, ezen átlátszó üvegmázú tányér. Lapos, rövid öble fölött majdnem vízszintesen kihajló peremmel. Peremén körbefutó, hullámos közepű, hullámvonalú szalagdísz, megszakítva hat stilizált, négy kis rózsából áll csokorral. A tányér belsejében zezug vonalú talajon jobb oldalról rajzolt madár (galamb?), fölötte a perem díszítéséből ismert négy kis rózsából álló stilizált virágcsokor. A madár begye alatt évszám: „1797”. A tányér külső része mázatlan, jelzés nélkül. Ø: 26,5 cm.

²⁹ Leltári szám: DF. 16/277. Vörös cserép. Fehér engobon kobaltkék és átlátszó üvegmáz. Sgraffitos díszű. Lapos tányérka. Pereme majdnem vízszintesen kihajló, pereme széle kissé felhajlik. Szélén négy stilizált, sűrű leveles ág. A tányér belsejében földön álló madár jobb oldaláról rajzolva. A madár felett stilizált szőlőfürt, a madár begye alatt évszám: „1804”. Jelzés nélkül. Ø: 19,3 cm.

³⁰ Leltári szám: DF. 14/276. Sgraffitos díszű vörös cserép. Lapos. Ferde állású karimával. Fehér engobos mázon ultramarinkék máz, ebbe karcolva fehérig a minta. Legfelül átlátszó üvegmáz. Peremén elszórtan öt szőlőfürt. A tál belsejében talajon álló, balra visszanező madár jobb oldaláról festve. Madár felett kis szőlőfürt. Begye alatt évszám: „1799”. Jelzés nélkül. Ø: 28 cm.

³¹ Leltári szám: DF. 16/277. Vörös cserép, kék, sgraffitos díszű. Lapos gömbszelet forma, majdnem vízszintesen kihajló, felhajtott szélű, keskeny karimával. Fehér engobon kék máz, s fehérig karcolt minta, legfelül átlátszó üvegmáz. Peremén öt kis stilizált virágbimbó. A tányér belsejében balra fordított fejű, jobb felől rajzolt madár. A madár fölött stilizált szőlőfürt. A madár hasa alatt évszám: „1801”. Ø: 20,2 cm.

³² Leltári szám: DGY. 81. Ø: 28 cm. Hasonló madár *Bátky Zsigmond*, 1905. I. tábla I. kép középső tálon 1811. Szőlőfürt ugyancsak *Bátky*, i. m. I. tábla 2. kép 2. sor bal szélső tál 1811. évszámmal, tulipán *Bátky*, i. m. I. tábla I. kép 1. sor bal szélső tál, ez a legkésőbbi évszámú edény 1845-ből bokályon, míg tálon uo. 3. kép 3. sor legszélső 1810-es datálással.

7. kép. Tányér, 1795.
(Fekete Gáborné felvétele)

8. kép. Tányér, 1802.
(Fekete Gáborné felvétele)

Virágok három tányéرت díszítenek. Az eddig közölt anyagban egyedülálló egy 1795-ös karéjos, spirálisan becsavarodó ágról két oldalra hajló ötszirmú tulipán két kacsaringóval és két bimbóval³³ (7. kép).

A következő 1802-es évszámú tál szőlőfürtös díszítménye teljesen megegyezik a Déri Múzeum 1801-es bokályának díszítményével.³⁴

Ugyancsak 1802-es évszámmal ellátott egy egyedülálló mintájú tál. A szimmetrikusan felépülő díszítménynek még hasonlóját sem találtuk a közölt edényeken, bár egyes elemei mint a spirálisan becsavarodó karéjos levél, virágbimbók, más edények díszítményében is megtalálhatók, azonban a karéjos körcikkelyre emlékeztető motívumot másutt nem fedezhetjük fel³⁵ (8. kép).

Áttekintve a tányérokat, úgy tűnik, hogy ezek között a bokályok díszítménykincsének harmadik változata, a leegyszerűsödött geometrikus jellegű díszítés nem jelenik meg. Bár eredetileg felmerült az a feltételezés, hogy mivel a tányérok között kései évszámú – azaz a 19. század második évtizedét követő – nem ismert, e díszítés megjelenésekor tányérokat esetleg már nem készítettek. A már említett 1788-as évszámú bokály azonban ennek lehetőségét kizárja, bizonyítván, hogy a 18. század utolsó negyedében már díszítették ezzel a mintával a bokályokat. Másik feltételezésünk, hogy a formai és technikai megoldások azonossága ellenére esetleg ezek a bokályok más hely termékei. Ebben az esetben Herbert Hoffmannra utalhatunk, aki több készítési helyet vetett fel, de ennek eldöntéséhez további kutatás szükséges, levéltári források mellett a tárgyi anyag teljes számbavétele.

³³ Leltári szám: DGY. 83. Ø: 21 cm.

³⁴ Leltári szám: DGY. 87. Ø: 21 cm.

³⁵ Leltári szám: DGY. 85. Ø: 22 cm.

Bátky Zsigmond

1905 Kék sgraffítos edényeink. Néprajzi Értesítő 1905. IV. 47–50.

Bunta Magda

1973 Az erdélyi habán kerámia. Bukarest

Hoffmann, Herbert

1956 Studienbeiträge zur Geschichte und Technik der sachsen Töpferkunst in Südsiebenbürgen. Din istoria tehnica artei ceramice sasesti din sudul Transilvaniei. In: Studi si comunicari. Forschungsergebnisse und Mitteilungen 3–48. Sibiu

Katona Imre

1973 A későhabán kerámia és a XVIII. századi fajansz néhány kérdése. Művészettörténeti Értesítő XXII. 233–253.

1974 A habán kerámia Magyarországon. Budapest

Kresz Mária

1972 Illusztrációk az erdélyi fazekasság történetéhez. Ethnographia LXXXIII. 218–248.

1985 Töpferkunst in Siebenbürgen. Acta Ethnographica 210–216.

Malonyai Dezső

1909 A magyar nép művészete II. A székelyföldi, csángó és torockói magyar nép művészete. Budapest Nagyházy Galéria és Aukciósház 22. árverés katalógusa, 1998. ápr. 29–39. Budapest

Pap János

1888 A magyar fazekasipar. Művészi ipar

Petrik Lajos

1889 Az erdélyi kék sgraffítos edények. Művészi Ipar, 56–60.

P. Szalai Emőke

1994 Adalékok az erdélyi bokályok meghatározásához. In: Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. (Szerk.: Módy György és V. Szathmári Ibolya), 203–239.

Wartha Vince

1904 Az agyagművéség. In: Az iparművészet könyve II. 507–628. Budapest

KALAPKÖTÉS JOBBÁGYTELKÉN

Bevezető

Dolgozatom témájául azért választottam a jobbágytelki kalapkötést, mert tudomásom szerint erről a híres erdélyi szalmafeldolgozó központról eddig még nem jelent meg semmilyen szakközlemény. A Magyar Néprajzi Lexikon IV. (*Szolnoky Lajos*, 1987. 477) és a Magyar Néprajz III. (*Juhász Antal*, 1990. 475–480) kötetének szalmakötéssel kapcsolatos szövegében sem történik utalás Jobbágytelkére, e falu neve nem szerepel a szalmakötéssel foglalkozó fontos települések között. Dolgozatommal ezt a nagy hiányt szeretném pótolni. Előrebocsátom azt, hogy munkámban a *szalmakötés* kifejezés helyett én következetesen a jobbágytelkiek által használt *kalapkötés* kifejezést fogom használni. Jobbágytelkén ugyanis a *kalap* szó nemcsak a kész főbelit jelenti, hanem magát a szalmafonatot is.

Gyűjtésem 1996 novemberében végeztem, majd 1997 januárjában újra visszatértem a faluba a pontosítások végett. Három adatközlő elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy kérdéseimre kielégítő és megbízható választ kapjak, hiszen Jobbágytelkén mindenki tud kalapot kötni és köt is kalapot. Hogy változatosabb adatokhoz juthassak, egy Hodosra férjhez ment jobbágytelki asszonnyal is beszélgettem.

A szalmakalap értékesítésével és a *cébeli* eseményekkel kapcsolatosan élménytörténeteket is gyűjtöttem, amelyeket nem csatolhatok mostani dolgozatomhoz, terjedelmük miatt. E munkám bővebb és egyben eredeti változata a kolozsvári Babes–Bolyai Tudományegyetemen írott szakdolgozatom (Szabó Enikő, 1997), amelyhez az Adattárban csatoltam a fent említett élménytörténeteket, ugyanakkor térképek és szómagyarázat tesztek szemléletesebbé munkám eredeti változatát.

A gyűjtőpont

Jobbágytelke a felső Nyárádmente egyik oldal völgyében helyezkedik el, a Marosvásárhely, Szováta és Szászrégen által bezárt háromszög közepén. A tréfásan *Szeniföld* néven emlegetett falvak egyike, Hodos község négy faluja közül jelenleg a legnagyobb lélekszámú település. Lakóinak száma 1996 augusztusában 880 volt. A lakosság egésze magyar ajkú. Három jobbágytelki család szombatos, kettő pedig a Jehova Tanúi szekta tagja, a lakosság többi része azonban római katolikus vallású. Kivéve néhány személyt, a többség nem rendelkezik semmilyen szakképesítéssel, állami munkahellyel, vagy nyugdíjjal. Mindössze ketten ingáznak Marosvásárhelyre dolgozni, mások földműveléssel, állattartással, kalapkötéssel foglalkoznak csak, a háztartásban dolgoznak. Jobbágytelkének óvodája és nyolc osztályos iskolája van. A falu katolikus plébániáján él a jobbágytelki plébános. A falu szűk értelmiségi réteggel is rendelkezik, amihez a kántor, a két

tanítónő, az óvónő, valamint négy ide települt tanár is tartozik. Orvosi rendelő, gyógyszerész és fogászati rendelő is működik a településen.

Autóbuszjárat működik a Jobbágytelke–Marosvásárhely útvonalon, amely naponta négyszer szállítja az embereket a közeli városba. A falu tehát nem nevezhető elszigeteltnek. A faluba az 1990-ben bevezetett kábeltévé is fontos a lakosság tájékozottsága szempontjából.

A jobbágytelki határ földjének minősége hatodosztályú, vagyis a leggyengébb minőségű talajtípushoz sorolható. A határból 658 hektár szántóterület, 19 hektár kaszáló, 57 hektár szőlős, 267 hektár erdő, 258 hektár legelő. Ez a földmennyiség annyira kevés volt a lakosság számához viszonyítva, hogy ez a falu kimaradt a kollektivizálásból kevés földje és rossz minőségű határa miatt. Mára már apadt a lakosság száma, el is öregedett a falu az előző évtizedekhez viszonyítva, így sok is a földmennyiség, amikor annak megműveléséről van szó. Ma is 58 olyan család él Jobbágytelkén, amely egy talpalatnyi földdel sem rendelkezik, ahol természetne valamit, csupán annyi földterület az övé, amennyin elfér a háza. Kb. 70–80 olyan család van, amely egy hektár alatti földterületet mondhat magáénak. Az ilyen emberek már kezdenek valamit apró földjükkel. Az egy hektáron felüli területtel bíró családok száma szintén 70–80. Ezeknek a családoknak a kalapkötés az egyetlen megélhetési lehetőségük.

A két hektárnál több földdel rendelkező családokat már módosaknak tartják Jobbágytelkén. Csupán Bakó Albert, Bakó Ágoston, Bakó Béla, Mosoni István földművesek rendelkeznek 4-5 hektár földdel, ami miatt nagygazdának számítanak. Ezeknek az embereknek a vagyona pedig házasság révén jött létre, amikor a házastársak jobbágytelki viszonylatban „sok” földje egy családé lett. De kalapkötéssel ezek a családok is foglalkoznak.

Arra a kérdésemre, hogy ki is a „nagygazda” Jobbágytelkén, azt a választ kaptam egyik adatközlőmtől, hogy „Az a nagygazda, aki jól dolgozik. Olyan is van, akinek 3-4 hektár földje van, s szerencsétlen. Van akinek 50 ári földje van, s jól gazdálkodik.” (B. Antal, J.)

Természetes az, hogy ilyen gyenge minőségű és kevés föld mellett, az embereknek más megélhetési lehetőség után kellett nézniük. Ilyen talajviszonyok mellett aztán a szalmafeldolgozás Jobbágytelkén nem mellékjövedelmet biztosító pénzforrás lett, hanem a jobbágytelkiek komoly kereseti lehetősége, havi bevételük 50%-át kitevő pénzforrás. Itt több a kalapkötés, mint a földműves lakosság kiegészítő foglalkozása. Még a „sok” földdel rendelkező családok asszonyai sem igen járnak nyáron mezőre, inkább otthon kötik a kalapot az öregekkel együtt.

Az egyedülálló népviseletéről is híres falu háziiparáról így ír Orbán Balázs A Székelyföld leírásában:

„E falu ipara, mely a szomszéd falukban is elterjedt, a szalmakalapkészítés, mellyel ki egész Besztercéig és Kolozsvárig kereskednek; M.-Vásárhelyt százait lehet az idevaló igen szép székely leányoknak látni, kik ily szalmakalapokkal megrakodva vonulnak csapatonkinti a heti vásárookra.” (Orbán Balázs, 1868. 87.)

Kós Károly a Tájak, falvak, hagyományok című kötetében a nyárádszeredai nagyvásárok kapcsán tesz említést a jobbágytelki kalaposokról:

„Székelykeresztúr környékiek csepűvel szőtt kukoricapanusa szőnyegekkel, lábtörölőkkel, Jobbágytelkéről, Hodosról és Raváról jött árusok pedig szalmakalappal árasztották el a piacot; az idős asszonyok számára a széles karimájú nyári kalapokat lilára festett szalmából készítették.” (Kós Károly, 1976. 364.)

E két szerző kivételével sehol sem találtam adatot a jobbágytelki kalapkötéssel kapcsolatosan.

A kalapkötés eredetéről

A kalapkötés eredetére vonatkozó adatot a Magyar Néprajzi Lexikonban nem találtam. A Magyar Néprajz III. kötetének Szalmakötés című fejezete fejtegeti az eredet kérdését: „Kialakulásának körülményeit és idejét pontosan nem ismerjük. Egyes visszaemlékezések szerint Hajdúnánáson Olaszországot járt katonák honosították meg a 18. század közepén” (Igmándy, 1940. 64.) Valószínűsíti az emlékezést a Találmányok könyve adata: a szalmakalapipart úzók mindenütt az olasz eljárást vették mintául, s a legjobb szalmafonadékot Olaszország szolgáltatta (Frecskay, 1877–1880. I. 140.)” (Juhász Antal, 1990. 477.)

Jobbágytelki adatközlőim a kalapkötés eredeztetéséről nem egyformán nyilatkoztak. Két adatközlőm a kalapkötésről úgy vélekedett, mint valami ősi tudományról, amely egyszerre született a faluval: „A kalapot azóta kötik Jobbágytelkén, mióta van a falu. A kalapkötetést az ősszüleinktől tanultuk” – jelentette ki Balla Anna adatközlőm. Másik adatközlőm, Balla Antal szerint Jobbágytelkén 1831-től kötik a kalapot. Ebben az évben került Jobbágytelkére Bocskor Lajos plébános Bözödről, ahonnan magával hozta a kalapkötés tudományát is. Felismerte azt, hogy a faluban túl nagy a népsűrűség a földmennyiséghez viszonyítva, mint megélhetési lehetőséget adta az emberek kezébe a kalapkötés művészetét, megtanította rá az embereket. Adatközlőm szerint Bocskor Lajos plébános maga számol be erről a jobbágytelki plébánián ma is megtalálható Historia Domus lapjain. Én többszöri gondos vizsgálat után sem találtam rá a Bocskor Lajos feljegyzésére, bár sok időt fordítottam annak megkeresésére, hogy dolgozatomban idézhessem szavait. Ez az adat így nem ellenőrizhető, de ettől függetlenül említésre méltónak találtam a jobbágytelki kalapkötés eredetére vonatkozó efféle magyarázatot.

Azt is meg kell említsem, hogy a bözödiek ugyanakkor Jobbágytelkét tartják a kalapkötés bölcsőhelyének, szerintük egész Erdélyben a jobbágytelkiek terjesztették el a kalapkötetést.

Az alapanyag előállítás

Amíg a búzaszemből kalapkötéshez alkalmas szalma lesz, sok-sok munkafázis követi egymást. Amint látni fogjuk, e munkafázisok legtöbbszörében Jobbágytelkén jobban vigyáznak a szalma minőségére és mennyiségére, mint a szemére. „Nálunk többet ér a szalmája, mint a szeme” – mondja Balla Antal.

Jó kalapszalmának egyébként azt a szalmát tartják a jobbágytelkiek, ami egyenesen áll, nem dől fel könnyen, s nagyon hosszú a két bog közötti része.

A kalapszalmának való búza elvetéséhez a talaj előkészítése ugyanúgy történik, mint a kenyérnek való búza elvetéséhez. A vetés is közönséges módon zajlik le. A vetés ideje szeptember derekától november 1-jéig terjed.

A vetőmag kiválasztása azonban már lényeges. Régen csak csóréfejű búzát vetettek erre a célra, amire az volt a jellemző, hogy nem volt kalásza, nagyon magasra nőtt és jó volt a szalmája is, ellenben elég kényes volt. Ezt a búzafajtát váltotta fel 1940–42-ben a bánkúti búza, amely jó termőképességű, kiváló minőségű, korán érő, elég szilárd szárú búzafajta. Baross László állította elő 1921-ben a legelterjedtebb változatait az Arad megyei Bánkúton. Előnye a csóréfejűvel szemben nemcsak az volt, hogy termést is adott, hanem az is, hogy kevésbé kényes amannál, az időjárás viszontagságai nem viselik meg annyira. Persze a bánkúti búza nem olyan jó hozamú, mint a ma már elterjedt orosz búzák, vagy a bezosztája, de szalmája miatt Jobbágytelkén előnyben részesítik.

A kalapnak való szalmát a mezőn kár, betegség is érheti. Féltik a búzát a jeges esőtől, ami ledönti, összetöri a szalmaszálakat. De féltik az olyan betegségektől is, mint az üszög, népiesen *üszök* és a búzarozsdától, vagy *rogyától*. Az üszög és a búzarozsda gombafélék, amelyek elszaporodásának kedvez a „rogyás” időjárás, vagyis az olyan időjárás, amikor sok az eső, de a napsütés is. Ez igaz is, mert minden gombaféle szereti a nedves és meleg időjárást. E betegségek megelőzésére a vetés reggelén csávázzák a kiválasztott vetőmagot. A mezőre induló szekérbe beleöntik a vetőmagot, erre pedig vízben feloldott kékkövet öntenek. Egy véka búzának elegendő egy evőkanál kékkő egy liter vízben feloldva. A búzaszemek nyirkosakká válnak, de mire a szekér kiér a mezőre, megszáradnak annyira, hogy el lehet kezdeni a vetést.

Az elvetéstől a betakarításig ezzel a búzafajtaival is ugyanazokat a munkálatokat végzik el, mint más búzafajtákkal.

Az aratás időpontja előbb van, mint a kenyérnek való búzáé. A kalapnak való búza-szalmát július 15-től augusztus 1-jéig aratják, amikor a búza még „zsenegés”, a szemek nincsenek szárazzá érve. Itt kell megemlítenem, hogy Jobbágytelkén nem vetik külön földterületre a kenyérnek és kalapnak való búzát. A búzából annyit aratnak le zsenegésen, amennyit egy család elegendőnek tart egyévi kalapkötéshez, a búza többi részét hagyják még érni. Ha jó a termés, 35 ári földön annyi búza megterem, hogy egy család egy évig tud a szalmájából kalapot kötni. Ahhoz azonban, hogy a búzaszem is elegendő legyen egy évre egy családnak, legkevesebb egy hektár földet kell bevetni búzával.

Az aratásban férfiak és nők, valamint gyermekek egyaránt részt vesznek. A kalapnak való szalmát régen csak sarlóval aratták, mert a sarlós aratáskor a búza nem gazolódik össze, szépen egy irányba dől. Ez azért nagyon fontos, mert szalmát kell szedni, markot kell kötni. A szalmát, aki teheti, ma is sarlóval aratja, de munkaerő, idő hiányában néha előveszik a kaszát is, sőt újabban a kaszagépet is. A nagy tapasztalattal rendelkező arató kaszagéppel sem gazolja össze a szalmát, nem töri össze a szálakat. A jégeső által levert búzát viszont csak sarlóval szabad és lehet aratni. Kombájnnal kalapnak való szalmát aratni nem lehet, mert a gép összetörné a szálakat, a kalapkötéshez pedig ép, hosszú szálakra van szükség. Aratáskor a levágott szálakat marokba rakják. Az arató a jobb kezében tartja a sarlót, azzal vág, a bal markában tartja a levágott szálakat. Azt a mennyiségű szálat, ami elfér a bal kéz markában, fél maréknak nevezik. A fél markot az arató a földre helyezi, majd ferdén rá a következő fél markot és így tovább. A fél markokat azért kell ferdén helyezni egymásra, hogy a kéve majd könnyen kötözhető, csinos legyen. 5-6 fél marékból lesz egy marok. Három marok, vagyis tizennyolc fél marék egy kévét alkot. A

kéveköttözést csak a férfiak végzik. Kévéit csak ott kötöz asszony, ahol nincs férfi a háznál. A kéveköttöző kötélt csavart fejű, vagy bajuszos kötélt lehet. A csavart fejű kötélt úgy készüli, hogy a köttöző a kezébe vesz kb. ötven-hatvan szál búzát. A kalászokat egymáshoz igazgatja, hogy ne lógjanak ki a csomóból. A bal kezében tartja a szálakat, míg jobb kézzel megfogja a kalászok alatti részt, gyűrűs- és kisujjával a szálakat két egyenlő részre osztja. Megcsavarja a kalászok alatti részt és visszatűri a kalászokat a kettéválasztott szálak közé. A kész kötelet úgy helyezi a földre, hogy a visszatűrt kalászok a kötélt és a köttözésre váró kéve közé kerüljenek. A köttöző férfi a kévére térdel és csavarással köti meg a kévét.

A kész kévéket kalangyába rakják. A kalangyalást is a férfiak végzik. A földre szúrnak egy mindkét végén kihegyezett karót. A kévéket nem szúrják bele a fakaróba, hanem a kéve szálait kettéválasztják, s a kévét így támasztják neki a karónak. Egy kalangyába kb. 22–26 kévét tesznek, a kévék nagyságának függvényében.

A legelső kéve neve *vakarúkéve*. A két legfelsőt kalapkévének nevezik. A két kalapkévének szárnyat készítenek, hogy azok jól befedjék a kalangyát, s hogy lefusson róluk az esővíz. A kalapkévékből nem szoktak szalmát szedni, nem kötnek belőlük kalapot, mert szalmájuk sárga, az erős napfény, eső megviseli.

Érdekes megfigyelni azt, hogy Kőrispatakon pl. a kalapnak való szalmát foltokban, csak a legszebb szálakat válogatták ki (Molnár, 1976). A Magyar Néprajz III. kötete szintén arra utal, hogy kalapnak csak a kiszemelt szálakat vágják le, választották ki (Juhász, 1990. 477). A jobbágytelkiek, amint láttuk, egy egész táblát is learatnak egyszerre, mert azt lehet mondani, hogy minden szál búzájuk alkalmas kalapkötésre, már úgy van vetve.

A kalangyába rakott kévék két-három hétig a mezőn maradnak, hogy megszáradjanak. Molnár István szerint Kőrispatakon a levágott szalmát azonnal hazaszállították, s csak otthon szárították (Juhász, 1990. 477).

Jobbágytelkén a száraz kévéket *lőcsős* szekérrel, vagyis oldalrudas szekérrel hordják haza a mezőről. A hordás kora reggel, vagy este, esetleg egy pár perces csepergő után történik, mert olyankor a kalászok nedvesek és nem pereg ki annyi szem belőlük. A behordott búzát csűrökben tárolják, hogy az eső ne verhesse meg.

A hordás után újabb fontos munkafázis következik, a szalmaszedés, amelyet általában kalákában végeznek, hogy hamar menjen mindenkinek. A szalmaszedés mindig az asszonyok munkája. A háziasszony öt-hat, esetleg tíz rokon asszonyt is elhív segíteni, akikhez aztán ő is köteles elmenni szalmát szedni. Kalákába mindig rokonokat hívnak az emberek. A kitárt csűrkapuk előtt, vagy esős időben bent a csűrben folyik a munka. Az asszonyok a kévékből kihúzzák a búzaszálakat. A szálakról egy éles bicskával levágják a kalászokat, amelyeket a csűrben, egy külön előkészített helyre tesznek le. A kalásztól megszabadított szalmaszálakat újra csomókba rakják, s összekötözik. Ebből a kiszedett szalmából készül a kötélt is, mégpedig úgy, hogy a szálak vékonyabbik végét, ahol a kalász helyezkedett el, megvizelik, összecsavarják, kötéllé fonják. Annyi szalmát kötnek most egy csomóba, amennyit a két szalmaszálból készített kötélt átér. Ez elég nagy mennyiségű szalmát, akár három kévényt is jelenthet. Ezt a szalmacsomót mégis marékszalmának nevezik, a munkát magát pedig marokbakötésnek. A marokba kötött szalmát a *pajtahíján*, vagyis a pajta padlásán tárolják karókra fektetve, mert így a szél minden irányból éri a szalmát. Innen hordogatják le aztán a marokszalmát apródonként, amikor a feldolgozására kerül sor.

A kalapszalmáról levágott kalászt már másnap reggel kicsépelel a cséplőgép, hiszen a mezőn volt ideje megszáradni. Ezekből a búzaszemekből kerül ki a következő évi vetőmag, mert a jobbágytelkiek soha nem vásárolják a vetőmagot, évről évre megőrzik a sajátjukat, abban bíznak meg igazán. Ennek az a magyarázata, hogy ezek a kalászok kézzel vannak kiszedve, már eleve tiszták, gyommagmentesek emiatt.

A szalmaszedő kaláka időtartama egy-két nap, de ez attól függ, hogy hányan végzik a munkát, s persze függ a szalma mennyiségétől is.

A kalákát mindig „kináció” követi. Ha a kalákások reggel jönnek, akkor ebédet kapnak, ha délután, akkor *uzsonnyát*, de az is előfordul, hogy csak a munka végén kínálják meg az asszonyokat. A kalákások általában hideg ételt kapnak, főtt ételt csak nagyon ritkán. Van olyan háziasszony, aki „sütkölődik” is ilyenkor, *zsírbarottyot* készít, ami fánkot jelent. A hideg étel pedig szalonnát, kolbászt, kenyeret, hagymát jelent.

A szalmaszedést a szalmatisztítás követi. A szalmát mindkét nem tisztítja. Ehhez a munkafázishoz a marokszalmát lehozzák a *hiúból*, szálanként szedik ki belőle a szalmát. Egyik markukba fogják a szalmát, majd a bogoknál elmetszik a szálakat. A kalapkötéshez csak az izközöket használják fel. A bog alatt bicskával elvágják a szalmát, kihúzzák a levéltokból. A szalmának csak az a része jó, ami a levéltok alatt van, mert az szép fehér. A levéltok alatti rész hossza kb. 15–20 cm.

A jobbágytelkiek azt mondják, hogy „bogot szedtem”, vagy „Szedd belé a bogját is!”, holott nem a bogot szedi, hanem éppen a két bog közötti részt.

A szalmáról letisztított ízeket, bogokat, levéltokot, a törött szálakat, vagyis a szál ki-selejtezett részeit, a tisztítás eredményét *tisztaléknak* nevezik Jobbágytelkén. A tisztalékot nem dobják el, hanem összegyűjtik, mert jól lehet vele disznót perzselni. Az ágyak szalmazsákjait is tisztalékkal töltötték meg, töltik meg ma is, ahol még van ilyen ágy. A jobbágytelki gyermekre azt is mondják tréfásan, hogy „szalmabogba nőtt fel”, mert még az ágyában is az van. Ez a kijelentés azt is jelzi még, hogy az itteni gyermekek beleszületnek a kalapkötésbe, a szalmafeldolgozásba, belenőnek a szalmafonásba. Tisztítás után egy nagy csomóba kötik a szalmát és spárgával kötik át. Ez a csomó kisebb, mint az előbb emlegetett marokszalma.

Amikor tíz marokszalmát megtisztítottak, kezdődhet a szalma osztályozása, amelyet mindkét nem végez, s amelynek a neve *szalmaválasztás* Jobbágytelkén. A szalmaválasztó a térdére kötényt terít, arra válogatja külön vastagság szerint a szalmaszálakat. A szalmát öt osztályba sorolják: *vastag*, *vastagközrendű*, *vékonyközrendű*, *második vékonyközrendű*, végül *csitkeszalma* vagy *halánkszalma*, ami a legvékonyabb, legkevesebb van belőle. Ezzel szemben Kőrispatakon négy típusát különböztetik meg a szalmának: a *durgót*, a *durgó közepest*, a *vékony közepest* és a *halánkot* (Molnár, 1976. 93).

Ha a kalapot tarkára szeretnék kötni, a szalmaszálakat meg is festik. A Jobbágytelkén használatos színek a piros és zöld, ritkábban a sárga, *oláhsárga*. Pirosra és zöldre porfestékekkel, fuxifestővel vagy tojásfestékekkel festik a szalmát. A sárga színt viszont úgy nyerik, hogy a szalmát lúgba mártják. A porfestékekkel úgy történik a festés, hogy a kályhára helyezett nagy fazékban vizet forralnak. A forrásban levő vízbe szórják a festéket, s ebbe a vízbe állogatják bele a szalmaszálakat. Ha a festék jó minőségű, egy fél óra alatt megfesti a szalmát, ha nem, akkor egy óra alatt.

Akár színes, akár festetlen legyen is a szalma, kötés előtt be kell áztatni. Az áztatást, akár a festést, férfiak, nők egyaránt végzik. Kb. két félmaréknyi búzát áztatnak be egyszerre langyos vízbe. Hideg vízben nagyon lassan ázik a szalma. A vízbe tett szalmát ál-

landóan forgatják, hogy jól átjárja a víz. Ha a szalmában lisztszerű piszok van, amit *nyűszarnak* neveznek, a víz azt is kimossa. A szalmát kb. egy fél órát tartják a vízben. Az áztatásra azért van szükség közvetlenül a szalma feldolgozása előtt, mert a száraz szalma nem rugalmas, fonás közben összetörne.

Miután így előkészítették a szalmát, kezdődhet a szalma fonattá kötése. Ezt a munkát nevezik Jobbágytelkén kalapkötésnek. A kalapkötés, amellyel a hatéves gyermekektől a legidősebb korosztályig mindenki foglalkozik a faluban, október derekától *virágpéntekig*, a virágvasárnapot megelőző péntekig állandó foglalatosság. A *céba járás* is ekkor kezdődik. De a kalapot otthon, a magánházaknál egész évben kötik az emberek, amikor az idejük engedi.

A fonatok, a szalmából készített minták igen gazdagok. A szalma minősége és a belőle készült fonat mintája szorosán összefügg. Minden szalmatípust más tárgy elkészítésére használják, s annak, hogy mit mire lehet felhasználni, szigorú szabályai vannak.

A gyermekek először *kokóláncot* készítenek szalmából, amely épp úgy készül, mint a gyermekláncfűből kötött lánc. Ez még csak játék, de a gyermek már a kezébe veszi a szalmát. Hatéves korában egy jobbágytelki gyermek már tud bordát kötni, ez a legegyszerűbb fonattípus.

A bordán kívül közismert a vastag szalmából készült tizenegy szálú fonat, a vastag közrendű, vékony közrendű, második vékony közrendű szintén tizenegy szálú fonat, a csipkeszalmából készült kilenc és tizenegy szálú fonat, a kalaprece, a háromszálú karósrece, a négyzálú rece, a négyzálú karósrece, az ötszálú karósrece, a lyukasrece. Használatos még két zsinórtípus. Mindkettő haláncszalmából készül. Az egyik neve *kétszálú*, a másik vastagabb zsinórt egyszerűen *csipkének* nevezik.

A fonat készítésekor a szalmaszálnak csak azt a részét használják fel, ami a levéltokban van. Ahol a szál barnás, vagy sárgás elszíneződést mutat, ott a szálát lehajtják, nem kötik bele a fonatba. Helyette új szálát szúrnak be. A szalmaszálnak ezt a lehajtott részét *tallónak* nevezik.

Amikor elkészült egy *karika kalap*, vagyis negyven méter fonat, a kitűrt tallótól megtakarítják a fonatot, egy éles késsel levágják a piszkos részeket. Egyébként olyan a fonat, mintha éles tuskéi lennének.

A már kész fonatot préselni szokták, hogy szép sima legyen. A préselést végezhetik a fonatok összevarrása előtt, de a kész kalapot is szokták préselni.

1952 óta préselnek kalapot Jobbágytelkén, helyesebben ekkortól viszik a jobbágytelkiek préselni a kalapot. Előbb a közeli Szászrégenbe, majd Marosvásárhelyre jártak préseltetni csekély fizetés ellenében.

A szomszédos Székelyhodosra az 1960-as években került kalapprés, amely a helyi termelőszövetkezet tulajdona volt kalapvarrógépekkel együtt. A kollektív gazdaság mellék-iparágaként működött a prés és a varrógépek, két embert alkalmaztak működtetésére. Az e munkákból származó jövedelmet a kollektív használta fel saját szükségletei kielégítésére, mert ebben a periódusban a kollektív elég gyengén működött. A 60-as évektől főleg Hodoson préseltettek a jobbágytelkiek. Ha a fonatot préselték, akkor két fémsín között engedték át. A súlytól a kalap kisimult.

A kész föbelit úgy préselik, hogy két fémből öntött kalapforma közé helyezik a szalmakalapot. A két fémkalaptól formát, simaságot kap a kalap. A kalapba lehet mintát is préselni, sőt az asszonykalapokat hullámosra is szokták préselni. A kalapot csak azok préseltették, préseltetik ma is, akiknek ipari engedélyük van, piacra járnak. Ezek eladásra

váró kalapjaik mellett családtagjaik főbelijét is préseltetik. Azok a jobbágytelkiek, akik csak saját maguknak készítene kalapot, néha elküldik kalapjaikat préseltetni olyan valakitől, aki amúgy is jár préseltetni.

A kész fonatokat régen kézzel varrták össze, manapság kalapvarrógéppel végzik ezt a munkafázist.

Régen mindenki otthon varrta meg a kalapot. A kézivarrás kendercérnával történt, amit a jobbágytelkiek Bölkényből szereztek be mindig: kalapjukat kendercérnáért adták el ebben a faluban, de a környező falvakban is (1.9.).

Varrás előtt a fonatokat vízbe mártották, hogy azok rugalmasak, hajlékonyak legyenek varrás közben, ne törjenek a hajlítgatástól. A varrást mindig a kalap tetején kezdik, úgy haladnak körkörösén lefele.

Géppel 1952 óta varrják a kalapot Jobbágytelkén. Először Szászrégenben, Marosvásárhelyen, Bözödön varrattak, majd 1966-tól főleg Székelyhodoson, ahol ekkor épült fel a már előbb említett kalapvarroda a présekkel, varrógépekkel. 1966 óta nemigen varrnak kézzel kalapot Jobbágytelkén.

A már megvarrt kalapot, vagy a még össze nem varrt fonatokat kénezik, füstölik. Amikor kötés előtt vízbe áztatják a szalmát, az megsárgul, színt változtat. De a szalma kötés közben is bepiszkolódik, hiába vigyáznak rá. A kénezésre azért van szükség, hogy a szalma visszanyerje fehérségét, sőt még fehérebb legyen, mint eredetileg. Bent a házban egy nagy fakád aljába betesznek egy cserepet hőszigetelő gyanánt. Erre helyeznek egy literes cserépfazekat, s a fazék aljába égő szenet tesznek. A szénre rászórnak egy-két evőkanál *büdöskövet*, vagyis ként. A kénpor aztán fojtott lánggal ég a kádban. A kád száján keresztülfektetnek egy rudat, erre kötik rá a kész kalapokat, vagy a fonatokat úgy, hogy belelógjanak a kádba, de a láng ne érhesse őket. Végül a kádat leborítják egy pléddel. Ma már egyre több jobbágytelki rendelkezik kalapvarrógép mellett füstölőépülettel is. Ezekben a kis tégláépületekben ugyanúgy füstölődnek a kalapok, mint a kádban. A füstölőépület előnye azonban az a káddal szemben, hogy így nem áll fent annyira a gyúlasveszély, ezenkívül sokkal több kalapot vagy fonatot lehet benne egyszerre kénezni, mint egy kádban. A kénezés általában egy délutánon át tart. A kénezett kalap fehér, mint a gyolcs.

Az általam rajzolt füstölőépületen látható kéménybevágást, a füstölő ajtaján látható nyílást csak akkor használják, amikor télen a disznóköltéseket füstölik benne. Ez az épület tehát több funkciójú.

A kész fonatot meg is kell mérni, hiszen csak mérés után lehet értékét megállapítani, eladni. A méréshez pedig mértékegységekre van szükség. A kalapot Jobbágytelkén ölben mérik. Az *öl* két méter. A mérést mindig az asszonyok végzik, akik bal kezükbe veszik a fonatot, jobb kezükkel átvezetik a fejük tetején, s addig nyújtják lefele, amíg a jobb kezük leér. Ha a mérő személy alacsony, ehhez az ölhöz még hozzátesz egy pár araszt, aki pedig magasabb az átlagnál, esetleg ugyanennyit leszámít a fonatból. Ez a mérési módszer nem a legpontosabb.

De 1958-ban Lokodi Gáspár jobbágytelki plébános behozta a faluba a *matollát*. A matolla egy méteres fa, amelynek mindkét végén kereszt van. Ma erre tekerik a fonatot, amit előbb megnedvesítenek vízzel. Így a kalap egy kicsit megnyúlik, ami az eladónak csak jó. A kalapot matollával is ölben mérik. Az öl mellett használatos mértékegység a *karika* és a *vég*. Egy karika tizenkét öl, vagyis huszonnégy méter. A karika név onnan származik, hogy a tallótól megtisztított fonatot felcsavarják karikába.

Egy vég kalap pedig negyven méter hosszú, azaz húsz öl van benne. E három mértékegység ma is használatos.

Az, hogy mennyi szalmát lehet egy nap alatt felkötni, a szalma vastagságától, de főleg a kalapkötő ügyességétől, szorgalmától függ. Úgyes kalapkötő egy nap alatt meg tud kötni negyven méter kalapot, vagyis egy vég kalapot. Abból pedig három föbelit lehet varni.

A kalapot nem mindenki köti egyformán szépre, mert van aki hegyétől a tövéig az egész szalmát beleköti a fonatba. Az ilyen fonat nem olyan szép, de megrovásban, közönségi bírálatban ezek a családok sem részesülnek.

A kalapkötésről így nyilatkozott Balla Antal adatközlőm: „Nem nehéz munka az. De megfájdul a derék, eláll. Ha nem elég ázott a szalma, amit kötök, megfájdul az ujjam, mert erős a szalma. A szem nem fájdul meg, mert a kéz hozza van szokva a mozdulatokhoz.”

Kalaptípusok és egyéb szalmából font tárgyak

A jobbágytelki szalmakalap mintája, az alapanyagául felhasznált szalma minősége, a kalap színe, formája és mérete annak függvényében változik, hogy viselője melyik nemet, korosztályt képviseli, s hogy mi lesz a kalap rendeltetése.

A jobbágytelki gyermekkalapot *golyófejűnek* nevezik. Csak kisfiúk számára készül. Ennek a kalapnak a karimája nagyon keskeny, a kalap teteje pedig nincs beütve. A zsinórt rá recéből teszik. A kalap lehet fehér, de inkább fehér pirossal társítva, vagy fehér zölddel társítva.

A *leánkakalap*, amely a kislányok számára készül, széles karimájú. Vastag közrendű, vagy vékony közrendű szalmából készül. A karima szélét kalaprece díszíti. Ez a kalap is tarka általában, piros és fehér, vagy zöld és fehér. Az asszonykalap a legdurvább szalmából, a vastagból készül. Karimája másfél arasz, kicsit szélesebb, mint a leánkakalap karimája és nincs minta benne. A kalapba pertlit húznak, amit az asszonyok nem az álluk alatt kötnek meg, hanem hátul a kontyuk alatt. Az asszonykalap színben megegyezik a leánkakalappal. Szokták hullámosra is préselni a karimáját.

A férfikalap kétféle lehet rendeltetése szerint: hétköznapi, vagy viselő- és ünneplőkalap. A viselőkalap szalmája durvább, a második vékony közrendűt használják fel erre a célra, amiből egyébként a lányok számára is készítenek kalapot. A férfi ünneplőkalap csipkeszalmából készül, s rá vékony, kétszálú zsinórt tesznek. A viselőre vastagabb zsinórt tesznek. Ezeket a kalapokat nem festik.

1952 óta szalmazsinór helyett gyakran sötét kávészínű selyemszalagot tesznek a férfiak kalapjára.

A legénykalap a legszebb, legfinomabb halánkszalmából készül minta és festés nélkül. Erről a kalapfajtáról később bővebben lesz szó a kalapostánc kapcsán.

Ma már nem használt kalapfajta a *sisakfejű* kalap, amelyet az idős férfiak viseltek még a század elején is. Ma már senki sem varr, vagy visel ilyen kalapot. A faluban csak egy-kettőt találni belőle. Ennek a kalapnak a feje legalább öt centivel szélesebb felül, mint lent, a karima irányába szűkül. Erre a kalapra nem zsinórt kötöttek, hanem fekete bársonyszalaggal díszítették.

Általában mindenki számára készül évente legalább egy új kalap, különösen a férfiak, legények számára, akik aztán az előző évi ünneplőkalapjukat fogják be viselőnek következő évben.

A szalmakalapot, de különösen a férfi új ünneplőkalapját nagy becsben tartják Jobbágytelkén. Ha esni kezd az eső, lekapják a fejükről, az ingük alá rejtik, hogy a víztől ne barnuljon meg. Az új kalapot még a harmattól is óvják. A viselőkalap 4-5 évig is eltart, csak a színe változik meg.

A kalapot Szent György-naptól október derekáig viselik. Az asszonyok, leányok csak akkor hordanak kalapot, ha a mezőre mennek. A férfiak ellenben nyáron még a tempolomba is szalmakalappal mennek, népviseletük szerves része a kalap.

Érdekes megfigyelni azt, hogy a jobbágytelki férfikalapok sokkal finomabb, vékonyabb szalmából készülnek, mint a nőiek. Készítésükre is nagyobb gondot fordítanak, mint a női kalapokéra. Ennek talán az lehet a magyarázata, hogy míg a nők csak a mezőn viselnek szalmakalapot, a férfiak abban is ünnepelnek, épp olyan díszbe a férfitestnek a szép fehér szalmakalap, mint a nőiek a szépen vasalt és kötött kendő.

Jobbágytelkén szalmából főleg kalapot készítettek és készítenek ma is, hiszen csak a kalapot értékesítik nagy mennyiségben. Más tárgyakat inkább csak saját használatra, ajándékba készítenek, nagyon ritkán néhány család rendelésre más tárgyakat is csinál.

Szalmából használati cikkeket és dísz tárgyakat egyaránt készítenek. Használati cikk a puliszkakeverő, a szalvétatartó, a szőnyeg, lábtörlő, lábasaalávaló, kefetartó, a 40-es években kötött táskák és az újabb keletű rendelésre készített telefonasztal. A dísz tárgyak közé sorolandók a szalmából kötött pohár- és üvegebevonatok, a falvédők, a szekrények kulcsaira felakasztható „műtűrkék”. Csillárokat is készítenek szalmából, vagy üzleti fényképalbumokat is bevonnak vele. Ilyen dísz tárgyak készítésével csak néhány család foglalkozik a faluban, közöttük egyik leghíresebb Balla Anna adatközlőm. Ezek a családok nagy ügyességgel, fantáziával, leleményességgel és főleg nagy türelemmel bírnak.

E tárgyak készítését nem tanulták a jobbágytelkiek. Aki találékony, gyakorlott kalap-kötő, az maga is sok mindent kitalál, főleg ha kereslet is ígérkezik rá.

Ezek a tárgyak aztán igen nagy teret biztosítanak a minták, színek, szalmafajták variálására. Itt már nincs olyan kötött szabály, mint a kalapoknál. Persze azért minden jobbágytelki tudja, hogy miből mit lehet, vagy érdemes kötni.

A kalap értékesítése régen és ma

Az egész télen át kötött kalapot értékesíteni kellett. Tavasszal vette kezdetét a *kalaphordozás*, ekkortól *mentek kalappal* a jobbágytelkiek. A piacolás egész nyáron át tartott. 1952-ben azonban kezdték tiltani az engedély nélküli árusítást, aminek következtében egyre inkább ritkult a kalaphordás, majd 1959-ben teljesen megszűnt.

A jobbágytelki szalmakalap útja igen hosszú volt. Az itteniek nemcsak a környékbeli piacokat látogatták portékájukkal, hanem messzi vidékeket is felkerestek, mivel nagy mennyiségű árujukra ott volt kereslet. Jobbágytelkén egy család megkötött egy télen száz-százötven kalapot. Erre pedig vevőt kellett toborozni.

A jobbágytelkiek gyakran látogatták kalapjaikkal a marosvásárhelyi, nyáradszeredai, szászrégeni, tekei, mezőszentmihályi, szászlekenicei, besztercei, bethleni és naszódi pia-

cot. Marosvásárhelyre Székelyhodoson, Iszlón, Székelykálon, Iklandon, Nagyernyén, Marosszentgyörgyön keresztül jutottak. Nyárádszeredát Székelyhodoson, Nyárádszentmártonon, Csikfalván és Jobbágyfalván át közelítették meg.

A jobbágytelkiek gyakran bejárták a Nádas, Alsóbölkény, Szászrégen, Tekeújfalu, Teke, Nagyida, Dipse, Galacfalva, Szászlekenye útvonalat.

Ha Bethlenbe mentek kalappal, akkor a Lekence, Kerlés, Sajóvásár, Sajóudvarhely útvonalat választották. Sajóudvarhelyről Somkerékre is mentek. Ha Besztercén is akartak árulni, a Galacfalva, Szeretfalva, Besenyő, Beszterce útirányt választották. Mezőszentmihályon is árultak, ahova a Teke, Mezőkerked, Mezőszentmihály útvonal vezetett. Naszódon is árultak.

Arra a kérdésemre, hogy miért választották éppen ezt a hosszú, százhusz kilométernyi távolságot a jobbágytelkiek, a következő választ kaptam Balla Antaltól: „A szászvidéken nagyon kellett a jobbágytelki szalmakalap, mert a legszebb volt. Ők a vékon, finom, fehér kalapokat szerették. Az oláhoknak a durva is jó volt.”

Kalapot árulni gyalog és szekérral mentek. Gyalog is, szekérral is csoportosan jártak a jobbágytelkiek, tizenötös-húszas csoportokban. Általában házassémberek, vagy asszonyok mentek árulni, de a leányokat, legényeket nem engedték el a szülők ilyen hosszú útra. Egy családból vagy csak a férfi, vagy csak az asszony indult útnak, mert valakinek otthon kellett maradnia az állatokkal, gyermekekkel.

Gyalog főleg a férfiak indultak útnak mezitláb, vállukon a szalmakalapokkal. A kalapokat kalapvivő boton szállították, ami egy cifrán faragott farúd volt. A rúd közepén jól a vállra hajlott, elején és végén három-három bevágás volt. Ez azért, hogy a kalap ne „suvadjon le”. A bevágások kb. tíz centire voltak egymástól. Minden tíz kalap össze volt kötve, s egy nyaklóval a botra volt akasztva. A bot első részére negyven kalapot, a hátsóra hatvanat, hetvenet is akasztottak, nem beszélve az egy hétre való éleletről, vízről.

Szekérral főleg az asszonyok mentek árulni. Öt-hat lovas, kóberesszekér ment egyszerre a kalapokkal. Egy héttel indulás előtt megfogadták a szekereseket, megszervezték az indulást, megbeszélték az útvonalat, a heti programot. A kóberesszekerek mindig vasárnap indultak útjukra és péntekre értek haza. Egyébként gyalog is öt napot vett igénybe az út.

Egy szekeren kb. nyolc-tíz család egész téli munkája elfért. A szekeresnek minden család külön-külön kifizetett pénzben négy napszámot.

Vasárnap reggel indultak az emberek Jobbágytelkéről, de gyalog is elértek estére Tekeújfaluba, ahol meg is szálltak. Hétfőn délelőtt Tekében árultak, de délután már indultak tovább Besztercére. Kedden Besztercén, szerdán Bethlenben árultak. Az árusok egy része Beszterce helyett a mezőszentmihályi piacot választotta. Csütörtökön a kalaposok egy része Szászkelencére, a másik része Naszódra ment árulni, attól függően, hogy ki melyik piacot tartotta szerencsésebbnek, vagy szimpatizálta jobban. Általában öt-hat ember árult ugyanazon a piacon. Így jól is telt, de segítettek is egymásnak figyelni az árut, hogy ne lopják el.

Szálláshelyek automatikusan kerültek. Ahova egyszer bekéreztek a kalaposok, oda is örökösdtek, visszajártak évről évre az illető családhoz. Tekeújfaluban, ritkábban Tekében aludtak szász családoknál, de aludtak Bethlenben, Somkeréken, Besztercegalacon, Besenyőben is. Ezekben a helyeken szénapadláson aludtak az emberek, a lovak, szekerek is helyet kaptak. Élelmet viszont csak otthonról vittek a kalaposok. A szállásért nemigen fizettek, esetleg egy szalmakalapot egy egész nyáron át, azt is jószántukból, mert a ked-

ves szállásadók ezt sem kérték tőlük. Szoros baráti kapcsolat nem alakult ki kalapos és szállásadó között.

Természetesen nem mindenki ment a faluból árulni. Az öregek, betegek, vagy más okból otthon maradtak kalapjait a rokonok, szomszédok vitték piacra és árulták. Ezért nekik nem kellett semmit fizetni. Nem lopták meg egymást, de annál inkább kellett vigyázni a piacon. Főleg elővigyázatosságból voltak tízesével összekötve a kalapok, mert így nehezebb volt lopni belőlük. A szalmakalapot mindig pénzért árulták a piacon, kivéve a 47-es és 52-es nagyon szegény időket, amikor a szomszédos falvakban, Ehedben, Hodoson lisztért, krumplióért, paszulyért adták a kalapot az ottani módosabb gazdáknak.

Ezeknek az utaknak a pénzszerzésen kívül volt még egy óriási hasznuk. Falusi ember számára a száz kilométer óriási távolságnak számított abban az időben. Amikor sok környékbeli falusi ember úgy halt meg, hogy nemigen járt faluja határán túl, a jobbágytelkiek hetente utaztak. Útjaik során sokat láttak, tanultak, népviseletükbe ekkor kerültek be bizonyos szász elemek, híreket hallottak, tisztában voltak mindig az árakkal, ismeretsegeket kötöttek. Öltözködni tanultak. Marosvásárhely, Szászrégen vagy Nyárádszereda nem jelentett különösebb élményt számukra.

Az utazás persze nagyon fárasztó volt, sok kényelmetlenséggel, néha veszéllyel is járt. Az emberek igyekeztek vidámmá, élménydússá tenni a kalaphordást, hogy az öt napos, fárasztó út könnyebb legyen. Néha megaláztatásban is volt részük, mert a „módosabb” falvak lakói semmivel sem tartották többre a jobbágytelki kalaposokat, mint mondjuk a korondi fazekasokat.

Az engedély nélküli árusítás betiltása után többé nem árasztották el a szász piacokat a jobbágytelki szalmakalapok. Ma már csak három-négy család jár piacra kalappal. Ezeknek van kiárusítási engedélyük. Az engedélyért illetményt kell fizetni. Minden év januárjában jön az adószedő a pénzügyi osztálytól. Összehívja az ipari engedéllyel rendelkezőket, s a jövedelmük bevallása alapján állapítja meg az illetményt. Persze mindenki annyi jövedelmet vall be, amennyit jónak lát, ezt úgysem lehet pontosan ellenőrizni. Az engedéllyel rendelkezők megvarrják és préseltetik árujukat. Ők a közeli Nyárádszeredában, Marosvásárhelyen adják el kalapjaikat, nincs okuk vándorlásra.

A szász falvakban és egyáltalán a jobbágytelkiek által látogatott piacokon hiányoztak a szép, gyolcsfehér szalmakalapok. Ezért az ottani leleményes emberek ipari engedélyt váltottak ki, kalapvarrógépet, kalapprést vásároltak. Ma autókkal jönnek Jobbágytelkére és fonat formájában vásárolják fel az árut az emberektől. Így olcsóbb egy kicsit a kalap, mintha a piacon kelne el, de a jobbágytelkieknek ez is megfelel, hiszen ki sem kell mozdulniuk a házból ahhoz, hogy értékesítsék munkájukat.

A kalapfelvásárlók maguk varrják össze és préselik a kalapot, s magasabb áron adják el a piacon. A felvásárlóknak nincsenek elvárásaik, olyan kalapot vesznek, amilyen van. Amennyivel kevesebbet adnak a vastag szalmából készült kalapért, annyival többet adnak a vékonyból készítettért. Egy vég kalap ára 1996-ban tízezer lej volt.

A felvásárlók október derekától tavaszig rendszeresen járnak Jobbágytelkére. Ezek főleg lekencei, bethleni, besztercei, tekei, szászrégeni lakosok. Évente egyszer Zsibóráról, Udvarhelyről, Hunyadról, Marosvásárhelyről is mennek kalapot felvásárolni a faluba.

A kalap kelendősége az időjárástól függ. Ha jó meleg az idő, kell a kalap.

A fonatok ára nem minden háznál egyforma teljesen. Legolcsóbban a rászorulóknak adják el a kalapot, s azok akik megisszák az árát. A kalapszedők sem teljesen egyforma ár-ajánlatokkal érkeznek, de lehet velük alkudozni. Ha mindenki többet kér a kalapért, mint

amennyit a kalapos ajánl érte, kénytelen drágábban vásárolni. Éppen ezért, amint a kalaposok megérkeznek a faluba, érkezésük híre hamar terjed, s az emberek összeszaladnak. Megbeszélik, hogy kb. mennyiért fogják adni a kalapot, miből nem engednek, s erről tájékoztatják az öregeket is, akik nincsenek annyira tisztában az árakkal.

A jobbágytelkiek más megélhetési lehetőségei

Ha azt állítják a jobbágytelkiek, hogy a kalapkötésből származó pénz kiteszi jövedelmük 50%-át, felmerül a kérdés, hogy melyek a másik 50% forrásai.

A jobbágytelki ember már a múlt század elején főzte a pálinkát. Pálinkafőzéssel ma is foglalkozik minden család. Gabonapálinkát főznek, amelynek a moslékján felnő egy disznó. A pálinkából mindenki vissza tudja vásárolni a megfőzött gabona mennyiségét, a főzőskor elhasznált fa ára is megtérül, még marad egy kicsi tiszta jövedelem is, ha ügyesen gazdálkodik az illető.

Az állattenyésztés is hoz a házhoz. Míg a föld nélküliek csak tyúkot tartanak, de még annak is állandóan vásárolják a gabonát, a közepes gazdák gabonát és takarmányt termesztenek, hogy állatokat tudjanak tartani. Jobbágytelkének elég sok kaszálója, legelője van.

Egy közepes gazda tart kb. két fejőstehenet, két lovat, de disznót csak egyet, amit a család elfogyaszt. A tehéntejet beadják a csarnokba, ami szép pénzösszeget jelent. A növénytermesztés viszont nem jövedelmez, mert a föld kevés és rossz minőségű.

Lókupeckedéssel is foglalkoznak a faluban. Megvesznek pl. Hodoson a vásárban egy csikót, kiheréltetik, tartják egy keveset, a következő vásáron kicsinosítva túlradnak rajta. Persze nyernek rajta 2-300 000 lejt. Néha egyetlen vásár alatt vesznek csikót, s pár óra múlva drágábban továbbadják. A múlt rendszerben feketén vágta borjúkat, s azoknak a húsával szintén jól kereskedtek.

Ezek a jobbágytelkiek említésre érdemes pénzforrásai a kalapkötés mellett, amelyek segítségével meggazdagodtak szemben a környező falvakkal, amelyek régen virágzó falvak voltak ellentétben Jobbágytelkével, de a kollektivizmus leszegényítette, kiűrtette őket.

A kalapkötéshez fűződő szokások

A kalapkötés annyira szerves része Jobbágytelke életének, hogy szokások fűződnek hozzá. E szokások létrejöttének gyakorlati oka is volt, de ezen túlmenően a szórakozni vágyás, a szépre való igény is befolyásolta a szokások alakulását. Fentmaradásuk, vagy gyakorlásuk megszűnte szorosan összefügg az életkörülmények változásával, hiszen addig él egy szokás, míg szükség van rá, amíg az emberek igényt tartanak rá.

A kalapkötéshez fűződő legfontosabb szokások a kalapostánc, az aratókaláka és a „céba járás”.

A kalapostánc

A kalapostánc közvetlenül megelőzte az aratást, mindig július 10. és 15. között szervezték, az aratást megelőző vasárnapon. Amikor a kalapostáncot megelőző szombaton

este a jobbágytelki legények udvarolni mentek, szeretőjüktől szalmakalapot és székelyzebkendőt kaptak ajándékba. A legények viszont szeptember 8-án, a jobbágytelki búcsú napján egy szép selyemkendőt adtak kedvesüknek.

A legény ajándékkalapjának nagyon szépnek kellett lennie. Hozzá a szalmát a leány családja gondosan választotta ki a halánkszalma közül. A legvékonyabb szalmatípusból kiválasztották a legfinomabb, legfehérebb szálakat. Ilyen szép szalma általában csak egy kalaphoz való mennyiségben került ki egy család egyévi szalmájából. Ezt a gondosan megköttöt kalapot díszítette a kétszálú zsinór.

Vasárnap este a legények az új kalappal mentek a bálba, végig azzal táncoltak, hogy mindenki lássa, csodálja szép főbelijüket. Az asszonyok éltek is ezzel a lehetőséggel, megvizsgálták, felülbírálták a kalapokat, s e bírálat eredményeként véleményt alkottak a falu lányairól, dicsérték, vagy szidták őket. A kalapostánc alkalmával tehát vizsgáztak a leányok, a falu asszonyainak közvéleménye mondott ítéletet felettük.

A legények nagyon vigyáztak az ajándékkalapra, hiszen a következő év kalapostáncáig ez volt ünneplőjük, az újabb kalapostáncról pedig viselőnek számított a már egyéves kalap. A bál estéjén, szürkület, harmathullás előtt hazasiettek az ajándékkalappal, nehogy a fejükön megüsse a harmat, bepiszkolódjon.

Ma már nem él ez a szokás, a 60-as évek végén veszett ki. Halála valószínű, hogy összefügg az aratókaláka halálával, no meg azzal is, hogy a mai legények nem tartják olyan nagy becsben a szalmakalapot, mint a régiek.

Az aratókaláka

Az aratókalákát a kalaposbált követő héten szervezték Jobbágytelkén. Mindig akadt egy-két „nagygazda”, aki viszonylag nagy mennyiségű szalmáját nem tudta volna egyedül learatni, ezért segítségre volt szüksége. Segíteni pedig a fiatal munkaerő volt a legalkalmasabb.

Az aratókaláka megszervezése kétféleképpen történhetett. Volt rá eset, hogy a gazda felkérte a fiatalok vezérét, egy ügyes, talpraesett, általában idősebb legényt a kaláka megszervezésére, megbeszélték annak időpontját, azt is, hogy a gazda kb. mennyit hajlandó fizetni a zenészeknek. A legény elment Péterlakára és meghívta a cigányzenészeket muzsikálni a megbeszél napra, megtárgyalta velük, hogy hány bált fognak muzsikálni a fiataloknak, fizetségül azért, hogy azok kereseti lehetőséget kínálnak fel a zenészeknek.

Arra is volt eset, hogy a péterlaki zenészek az aratás idejének elérkeztekor átjöttek Jobbágytelkére és felkeresték a nagygazdákat, hiszen évről évre ők muzsikáltak Jobbágytelkén, nagyon jól ismerték a falut. Ők egyeztek meg a gazdával a fizetéssel kapcsolatosan, ők keresték fel a fiatalok vezérét is alkudozás végett.

A zenészeket mindig búzában fizették ki. Ez jól is jött a föld nélküli, akkor még rossz anyagi helyzetű zenészeknek. 1947-ben minden tizenegyedik kalangya búza volt a zenészeké, később minden kilencedik, míg a legvégén minden hetedik kalangya búza a zenészeket illette. A fizetés mennyisége függött az időjárástól, a szegénység fokától is.

A zenészek aztán egymás között elosztották a gabonát, amiből a primás valamivel többet kapott társainál.

A zenészek cserében a búzáért általában négy-öt bált muzsikáltak a fiataloknak az egymás követő vasárnapokon, de végigmuzsikálták az aratókalákát is. Azok a fiatalok,

akik részt vettek a kalákában, ingyen táncolhattak a bálokban. A vidékiek, vagy a kalákában részt nem vett fiatalok pénz ellenében mulathattak a bálokban. Ezt a pénzüsszeget szintén a zenészek kapták meg.

A kaláka reggelén két jobbágytelki legény járta Jobbágytelke utcáit az őket követő zenészekkel. A zenészek muzsikáltak, úgy járták be a falut, megálltak minden olyan ház előtt, ahol legény, vagy leány lakott. A két hívogató legény bekiabált minden udvarra: „Leányok, legények hé! Táncoskalákába hé!” A fiatalok kezükbe vették a sarlót, csatlakoztak a menethez, míg az egész falut be nem járták. Kivonultak a mezőre, ahol aztán kezdetét vette a munka. Aratni is népviseletben jártak, persze az olcsóbb anyagból készült ruhadarabokban. A leányok a föld szélén levetették szoknyájukat, mellényüket, ingben és alsószoknyában dolgoztak. Az ing és alsószoknya ezért fehér, szépen vasalt, keményített kellett legyen. Azzal is vizsgáztak a lányok, hogy milyen szépen fogták össze a föld szélén a ruháikat, hogyan tették le.

A kaláka alkalmával az is kiderült, hogy ki kinek udvarol, vagy kinek szeretne udvarolni, hiszen a legény azt hívta markot szedni maga után, akit szeretett.

Annak, aki „farkóba volt”, nem dolgozott elég gyorsan, a zenészek húzták a *serént*, a *marcot*.

A gazda családja nagy hordóba vitte ki a mezőre szekéren a vizet és nagy kádban az ételt is, ami legtöbbször gulyás volt. Ebből persze a zenészek is kaptak.

Este aztán a gazda udvarán, vagy csűrjében vette kezdetét a tánc, ami reggelig tartott. Az aratókaláka során mindenki jól járt: a gazdának learatták a búzáját, a zenészek kenyérhez jutottak, a fiatalok ingyen mulattak vasárnapokon át, együtt voltak, szórakoztak.

Az aratókaláka a 60-as évekig működött. Ekkor azonban kollektivizálták a község többi falvait, megjelentek a kombájnok, kaszagépek, fogyott a fiatalság, csökkent a munkaerő a faluban. A munkaerő hiánya szükségessé tette a gépek használatát is a sarló, kasza mellett. A péterlaki cigányok pedig szétszéledtek a nagyvilágban, keresett zenészekké váltak, egyre kevésbé szorultak a búzára.

A „céba járás” szokása

Jobbágytelkén a fonót, a közös szalmakötés színhelyét cénak nevezik. A céba járás november elsején kezdődik és tart virágpéntekig, a virágvasárnapot megelőző péntekig. Szombat, vasárnap és ünnepnapok kivételével minden este volt cé. A faluban egyszerre legalább hat működött, legalább annyi, ahány utca van, de néha még több is. Ez ma is így van.

A céba esti harangszókor érkeztek az emberek, érkeznek ma is, késni nem szoktak. Olyan házaknál szervezik, ahol legalább tíz-tizenkét ember le tud ülni. A házigazda annak örvend, ha minél többen mennek hozzá, hiszen a fizetsége is nagyobb lesz így.

A cé nemcsak a fiatalok találkahelye, ismerkedésre, udvarlásra lehetőséget nyújtó hely, hanem szórakoztat is, pletykákat, híreket lehet itt hallani, meg lehet sértődni és ki lehet békülni, de ami a legfontosabb, zavartalanul lehet kalapot kötni, dolgozni, jól lehet haladni a munkával. „Mióta céba járok, több kalapot kötöttem. Még halad is az ember, mert otthon még tity-toty, eltöti az időt, de ha céba jár, estéli harangszókor leül, s csak az a dóga. Éjfélkor feláll” (Balla Antal). – Ez a magyarázata annak, hogy a céba járás ma is elevenen élő szokás.

A házigazdák ki szokták üríteni a cé színhelyének szánt szobát, nem hagynak benne csak egy kanapét. Mindenki visz magának széket a céba.

Gyermekek nem járnak a céba, a tizenhárom-tizennégy éves leányocskák már igen. Főleg leányok, menyecskék, asszonyok, öregasszonyok dolgoznak itt, de a legények is beülnek, hogy kalapkötés közben udvarolhassanak, tréfálkozzanak. Kevés házasember jár fonóba, az is csak ritkán, idős férfiak pedig egyáltalán nem. A férfiak, gyermekek otthon dolgoznak, miután elrendezték az állatokat. A házigazda azonban szívesen ül be a céések közé. Felhengeredik az ágyra és jól szórakozik az asszonyok meséin, pletykáin, a legények tréfáin, udvarlásán.

Mindenki oda jár céba, ahol a legjobban érzi magát. Senki sem köteles abba az utcába járni céba, ahol lakik. Van rá eset, hogy a leányok képesek a harmadik utcába is elmenni céba, mert ott több a fiatal, a barát, a barátnő. A céből kilitani sem szoktak senkit, de az előfordul, hogy valaki megsértődik pletyka miatt és nem jön többet.

Az emberek viselőruhában mennek a céba, de nem abban, amiben otthon egész napon át dolgoztak. Kötényüket is lecserélik az asszonyok, tisztával mennek a céba.

A céba járás minden időszakának megvan a megfelelő szórakozása, mindenki tudja, hogy mikor hogyan illik és kell szórakozni. A hiedelemmondák, nóták, mesék, pletykák, viccek mellett egyéb szórakozási lehetőségek is vannak. Este kilenc órakor mindenki abahagyja a munkát és kimegy az udvarra, utcára levegőzni. Az adventet és húsvétot megelőző böjt népszerű játéka a „báránbúvózás”. A falu összes céjából összegyűlnek a fiatalok, egymás kezét fogva leszaladnak sokszor a falu szélét jelző keresztfaig. Két fiatal keresztüláll az úton, kezét magasra emeli, s ez alatt kézenfogva szalad át a falu összes fiatalja. Hancúrozásra, kergetőzésre, bújócskázásra is sor került a böjti időben, ilyenkor mentek lesni, vagy mások kapuját leszerelni, mert a tánc, ének tiltva volt. (L. 18., 20., 21.)

Böjt, advent és farsang ideje alatt maszkurák látogatták a cé. A böjti és adventi maszkurák ijesztgették az asszonyokat, csúnyák voltak. Ilyenkor boszorkányt és halált öltöztettek. Mindig a legények öltöztek fel, a leányok soha (L. 13., 15., 16.) A böjti maszkura lehetett kéregető cigány, koldus is.

A farsangi maszkura menyasszony, vőlegény, leány, legény, betyár volt. Ezeket a figurákat is csak legények alakították. A maszkurákat mindig bekéreztetni valaki a céba, általában egy házasember, ahol azok aztán megtáncoltatnak mindenkit, tréfálkoznak. (L. 13., 17.) Télen nagyokat szánkóztak, szánkóznak. A legények húzták ló helyett a nagy szánt, amin a leányok, menyecskék ültek. Akinek ott nem jutott hely, az saját karosszékeiben, dagasztóteknőben, vagy éppen mosópadon ült, úgy szánkózott. (L. 14.)

A céba mérték a leányok játékosan derekukon a már megfont kalapot. Ilyenkor fitogtatták derekuk vékonyságát, hosszúságát a legények előtt. Két leány derekára tekerte a fonatot, s míg az egyik kifele forgott belőle, a másik beleforgatta magát a kalapba.

Virágpénteken aztán véget ér a céba járás. Ezen az estén mindenki visz magával a céba zsírbarottyot, főttkukoricát és hozzá cukrot, édes pálinkát. Közösén eszik, iszik mindenki, végül sor körül a gazda kifizetésére is. Mindenki ad egy karika kalapot a házigazdának, megköszöni a helyet.

A céba járás szokása nem sokat változott az évek során. A régi és mai cé között mégis van különbség. A hetvenes évek végétől maszkurát nem igen öltöztetnek, kevesebb az ének és tánc, apadt a fiatalok száma. Kevesebb is a cé a faluban manapság, s az idős korosztály szerint a mai fiatalok nem tudnak olyan jól szórakozni, mint régen.

Hiedelmek, jóslások, mágikus eljárások nem ismeretesek Jobbágytelkén a szalmával, kalappal kapcsolatosan. A keddi munkatilalom is ismeretlen, csupán a szombati ismert. Ennek az a magyarázata, hogy szombaton mindig volt esti Mária vecsernye, ami után már nem illett dolgozni. Ezt a munkatilalmat van aki megszegi, pl. szombat délutánra hív szalmaszedő kalákát, de az ilyet megszólják a faluban.

E kalapkötéshez fűződő szokások beépültek a jobbágytelki táncegyüttes műsorába, amikor a 70-es, 80-as évek Megéneklünk Románia és egyéb versenyein a szervezők érték az ún. témás táncok bemutatását. Ekkortól szerepel állandóan az együttes műsorában az Este a céban, a Kalapostánc és az Aratótánc című műsorszám.

E műsorszámokban megelevenedik sűrítve minden cébéli esemény, játék, tréfa, a leányok kalapátadásának pillanata, a legények tánca az ajándékkalappal, a sarlóval való aratást utánzó mozdulatok. A színpadi és valódi események között különbség van. A színpadon az együttes tagjai népviseletben szerepelnek és lehetőleg csak népdalokat énekelnek. Ezek a tények nem mindig felelnek meg a valóságnak.

Az együttes műsorába beépült szokások nem hatnak a szokások valódi életére, nem tudják továbbéltetni azokat. A mesterségesen betanított műsorszámok őrzik a kalapostánc és aratókaláká emlékét, de magukat a szokásokat tovább nem tudják működtetni.

A dolgozatban előforduló földrajzi nevek:

Alsóbölkény	Beica de Jos (Maros)
Beszterce	Bistrița (Beszterce-Naszód)
Bethlen	Beclean (Beszterce-Naszód)
Bözöd	Bezid (Maros)
Csikfalva	Vărgata (Maros)
Dipse	Dipșa (Beszterce-Naszód)
Ehed	Ihod (Maros)
Galacfalva	Galății Bistriței (Beszterce- Naszód)
Germeszeg	Gornești (Maros)
Hermán	jobbágytelki határrész neve (Maros)
Hunyad	Hunedoara (Hunyad)
Ikland	Icland (Maros)
Iszló	Isla (Maros)
Jobbágyfalva	Valea (Maros)
Jobbágytelke	Șimbriaș (Maros)
Kerlés	Chiraș (Beszterce-Naszód)
Körtefája	Periș (Maros)
Marosszentgyörgy	Sîngeorgiu de Mureș (Maros)
Marosvásárhely	Tg-Mureș (Maros)
Mezőerked	Archiuș (Beszterce-Naszód)
Mezőszentmihály	Sînmihaiu de Cîmpie (Beszterce- Naszód)
Nádas	Nadășa (Maros)
Nagyernye	Ernei (Maros)
Naszód	Năsăud (Beszterce- Naszód)
Nyárád	Niraj (folyó, Maros)
Nyárádszereda	Miercurea Nirajului (Maros)
Péterlaka	Petrilaca de Mureș (Maros)
Sajóudvarhely	Șieu Odorhei (Beszterce -Naszód)
Sajóvásár	Șirioara (Beszterce -Naszód)
Somkerék	Șintereag (Beszterce -Naszód)
Szászlékence	Lechința (Beszterce -Naszód)
Szászrégen	Reghin (Maros)
Székelyhodos	Hodoșa (Maros)

Székelykál	Călușeri (Maros)
Székelyudvarhely	Odorheiu Secuiesc (Hargita)
Szeretfalva	Sărățel (Beszterce-Naszód)
Szováta	Sovata (Maros)
Teke	Teaca (Beszterce-Naszód)
Tekeújfalú	Lunca (Beszterce-Naszód)
Telek	Teleac (Maros)
Zsibó	Jibou (Szilágy)

IRODALOM

- Bakó Elemér*
1940 Szalmakalapvarrás Hencidán. Néprajzi Értesítő XXXII. 137–146.
- Igmándy József*
1940 A hajdúnánási szalmakalapipar. Néprajzi Értesítő XXXII. 396–417.
- Juhász Antal*
1990 Szalmakötés. In: Magyar Néprajz III. Kézművesség. Budapest. 475–480.
- Kós Károly*
1976 Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest
- Molnár István*
1976 A körispataki szalmafonás. Népismereti Dolgozatok. Bukarest, 92–97.
- Orbán Balázs*
1868 A Székelyföld leírása... Marosszék. Pest
- Szabó Enikő*
1997 Kalapkötés Jobbágytelkén. Szakdolgozat. Babeş–Bolyai Tudományegyetem. Kolozsvár, 71 p. 16 ill.
- Szolnoky Lajos*
1987 Szalmakötés. In: Magyar Néprajzi Lexikon IV. 540–542.

ADATKÖZLŐK

- Balla Anna 86 éves, háztartásbeli, Jobbágytelke;
Balla Antal 69 éves, nyugdíjas néptanácsítók, Jobbágytelke;
Keresztes Ágnes 70 éves, földművelő, Székelyhodos

ALSÓHATÁR

Egy falu kialakulása a Kisalföldön

Bevezetés

A települések kialakulása és fejlődése elsősorban az adott terület gazdasági, demográfiai fejlődésének és gyakran a tudatos emberi beavatkozásnak (telepítések, hadműveletek stb.) a függvénye. Az utóbbi két évszázad is számos példát szolgáltatott arra, hogy újabb települések jöttek létre, és korábban lakatlan vidékek váltak lakott, vagy időszakosan lakott helyekké. Gondoljunk csak az alföldi tanyák kialakulására, amelynek rendkívül gazdag magyar néprajzi irodalma van. De a tanyák szolgáltatnak példát az ellenkező településtörténeti folyamatra is. Az 1950-es évektől, elsősorban a szövetkezetesítés nyomán, a tanyák rohamos pusztulásnak indultak, a tanyai lakosok falvakba, városokba költöztek.

A tanyásodás folyamata, az újabb települések kialakulása, ugyanígy a tanyák kialakulása és pusztulása azonban nem csak az Alföldre korlátozódott. Kisebb mértékben ugyan, de hasonló jelenségek játszódtak le a Kisalföld egyes részein is. Ebben a munkámban egy, a mai Szlovákia területén, a Kisalföldön található falu, *Alsóhatár* (Dolný Chotár) kialakulásával és történetével foglalkozom. Munkám nem a klasszikus értelemben vett falutörténetek sorába tartozik. Célja elsősorban a falu kialakulási folyamatának a bemutatása és magyarázata. Alsóhatár mint önálló község 1960-ban jött létre, addig mai területe Alsószeli község határának része, annak külterületi lakott helye volt. Tehát rendkívül fiatalnak számít a település.

Helytörténeti, néprajzi munkámban főlvázolom az anyaközség Alsóhatár önállósodása előtti kétszáz évét. Alsószeli korábbi, középkori történetével csak érintőlegesen foglalkozom. Alsóhatár kialakulásának és fejlődésének szakaszai elválaszthatatlanok Alsószeli történetétől. A témámul választott falu kialakulásának megértése továbbá elképzelhetetlen levéltári bűvárkodás, az érintett terület régi térképeinek és gazdaságtörténeti adatainak tanulmányozása nélkül. Ezek ismerete elengedhetetlen a településtörténeti változások megértéséhez. A levéltári adatokat helyszíni interjúk adatgyűjtéssel, megfigyeléssel igyekeztem kiegészíteni.¹

Természeti viszonyok

A vizsgált település Csallóköztől északra a Mátyusföldön, a Vág és a Kis-Duna összefolyása által alkotott területen, a Fekete-víz partján fekszik. A történeti Pozsony megye, a Kis-Duna és a Dudvág, valamint a Fekete-víz által határolt területének, a Vízköz-

¹ Fontosabb adatközlőim voltak: Bondor Gyuláné Mészáros Emília (sz. 1899), Bondor Gyula (sz. 1924), Halák Árpád (sz. 1923), Németh Tibor (sz. 1925). Ezúton szeretnék köszönetet mondani mindazoknak az adatközlőknek és Dora Ferenc polgármesternek, akik nagyban segítettek munkámat.

nek peremtelepülése. Az anyaközsége, Alsószelei évszázadokig Pozsony vármegyéhez tartozott. A falu jelenlegi határa közelében feküdt három történeti megye találkozási pontja. Komárom, Nyitra és Pozsony megye területe érintkezett a falutól néhány kilométerre, ahol határa két szomszédos község határával: Negyedével és Gútáéval találkozik. Közigazgatásilag ma Alsóhatár a Galántai járáshoz tartozik, annak egyik legkisebb községe. Lakosainak száma 1991-ben 244 fő volt.²

A határ természeti képének kialakulására a legnagyobb szerepet a víz gyakorolta. E terület vízhálózata rendkívül sűrű. A Fekete-vízen és a Kis-Dunán kívül a Dudvág, valamint a Vág folyó számos korábbi ere, holtága szabdalta ezt a területet. Határa alacsony fekvésű vizes terület. Tengerszint feletti magassága 109–111 méter. Ez a vidék évszázadokig mocsaras, vizenyős terület volt. A talajvíz a földfelszín közelében 2–3 méter mélységben található. A sík terület a folyamatos, hosszan tartó rétegleterakodás és a szelek tevékenysége következtében alakult ki a negyedkorban. A Vág és a Kis-Duna kisebb mellékágakra osztódott, gyakran változtatva medrét fokozatosan lerakta az üledékét, magasabb fekvésű lapos területeket hozva így létre. A határ mérsékelt hullámos a kiszáradt folyómedrek és az ezek mellett fekvő magasabb területek között. A besüllyedt területeken sekély mocsaras tavak jöttek létre, amelyek a múlt század végén, századunk elején szűntek meg a nagyszabású ármentesítő munkálatok nyomán.

A Fekete-víz folyó Alsóhatár közelében középszakasz jellegű és az egyik sajátossága a rendkívül kanyargós, meanderekkel teletűzdelt meder. Az állandóan szélesedő kanyarok végül lefűződnek. Valószínűleg ilyen lefűződött kanyar látható a Békavár nevű határreszen. Később az emberi munka nyomán is több kanyart átvágtak és kiegyenesítették a folyómedret. Az ilyen levágott, lefűződött kanyarulatot, holtágat *patkónak* nevezik a helybeliek.

Érdekes megfigyelni a helybeliek által használt egyes folyónevek változatosságát. Az alsóhatáriak a Kis-Dunát Szőke Dunának, a gútiak a Fekete-vizet Szeli Dunának is nevezik.

Éghajlati szempontból a környék a meleg, száraz körzetbe sorolható, a mérsékelt tél és a nyári hosszabb napsütés a jellemző. Az évi csapadékmennyiség 550–650 mm. Az uralkodó szélirány az északnyugati és a nyugati.

A vidék eredeti növényzetét túlnyomórészt kőris-, tölgy-, égerfaerdők alkották, a vizet mentén fűzfá- és nyárfaerdőkkel. A határ ma fátlan sík vidék, csupán a folyókat övezik kisebb ártéri erdők. A határ mai képe a sok évszázadon át folytatott erdőirtás következtében alakult ki. A mocsaras vidéket régebben az állatok és a vízimadarak seregei népesítették be. Nagyon elterjedt volt a vizenyős réteken a tűzok. A számos folyó és állóvíz halban bővelkedett.

Alsószelei története a kezdetektől a 18. század közepéig

Szelei első írásos említéseként az 1158-ból származó oklevelet tartják számon, azonban az újabb kutatások szerint ez az oklevél hamis. A nyitrai Szent Emmerám templom jogtalan igényeit foglalta írásba ez a dokumentum. Az első hiteles említése a községnek 1217-ből származik Zele alakban. Ez az oklevél a később elpusztult Berény falu határát írta le. Az 1237–1240 közötti évekből származó Albeus-féle jegyzék szerint Alsó- és

² Gyurgyík László: Magyar mérleg. Pozsony, 1994. 150.

Felsőszeli Deáki szomszédságában feküdt. Ez az adat is kétséges, ugyanígy a mindkét Szeli (utraque Zeli) említése is a jegyzékben, mivel a legrégebb történelmi forrásokban Szeli egyetlen településként szerepelt a Dudváltól nyugatra fekvő területen.³ Szeli elnevezése Zele (1217), Zeli (1237), Seely (1246), Scele (1271), Zeely (1313) és Zeley alakban fordul elő.⁴ A 15. században többnyire Zely-nek írják. Kiss Lajos szerint az elnevezés magyar személynévből ered, melynek végződése birtokost jelez. Ján Stanislav szerint is a név magyar eredetű.⁵

A falu birtokosai többször változtak. 1246-ig egy része királyi birtok volt, királyi udvarnokok és örök lakták, a pannonhalmi bencéseknek is származott innen jövedelmük és birtoka volt ott egy Un nevű nemesnek is. Egy 1297-ből származó oklevél öt tavat említ, amelyek Un birtokában voltak. Ez a rész Un nemesnek a királlyal szembeni hűtlensége miatt 1313-ban Farkas fia Tamás ólublói várnagy birtokába került, aki a Széchenyi család alapítója.⁶ A Széchenyi család birtokában 1408-ig volt a terület, majd ismeretlen okból a semptei váruradalomhoz került. Alsó- és Felsőszeli a semptei váruradalom részeként a semptei Muscsic birtokában volt, aki 1430-ban az egész uradalmat és a két falut 10 500 aranyért hét évre a bazini György grófnak adta zálogba. 1430-ban ismét a király tulajdonában volt, aki zálogba adta Rozgonyi Istvánnak és Györgynek. Albert király 1439-ben a Rozgonyiak tulajdonát megerősítő oklevele említi Alsó- és Felsőszelit. Albert király ezután Alsószelit Bazini Miklós gróf fiának, Györgynek adományozta. Alsószeli ettől az időtől kezdve egészen a középkor végéig a Szentgyörgyi és Bazini grófok birtokában maradt, bár ez a birtoklás sem volt egészen problémamentes, mivel a Rozgonyiak Sempte várának és a várbirtokok igazgatásának címén állandóan igyekeztek Alsószelit ebbe a birtoktestbe bekebelezni.⁷

A mohácsi vész után 1530-ban a vidék a török seregek pusztításának esett áldozatául. Erről tanúskodik az 1553-ból származó összeírás. Alsószeli ekkor a szentgyörgyi uradalom részeként Fehérkő várához tartozott és Serédy Gáspár tulajdonában volt, aki több váruradalom birtokosa ebben az időben. Az említett összeírás Alsószeliben egy bírót, 12 új telepes zsellért, két pásztort és 20 portát említ. Lakói új betelepülők voltak, akik a török betörések idején elpusztított község területére költöztek. De nemcsak a törökök pusztították a vidéket, hanem a császári seregek és a spanyol zsoldosok is, akik több falut felégették a környéken.⁸

I. Ferdinánd király 1559-ben Serédy Gáspárt a birtokában megerősíti. Az adománylevelél Alsószelit a szentgyörgyi várhoz és uradalomhoz tartozónak mondja. A falu 33 telkesjobbágya közül négy egésztelkes, a többi féltelkes volt. 1601-ben az alsószeli határban hat halastó volt és a Dudvágón hídvámot szedtek. 1612-ben 12 féltelkes és 36 negyedtelkes jobbágy, valamint 11 zsellércsalád élt itt. A bazini és a szentgyörgyi uradalmak 1617. évi urbáriuma jó képet nyújt az alsószeli jobbágyok gazdasági és szociális helyzetéről. 12 féltelkes, 30 negyedtelkes jobbágy lakta, a 11 zsellértelekből egy volt el-

³ *Vincent Sedlák*: Alsószeli a középkorban. In: *Alsószeli*. 1990. 9. Lásd még *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku* (a továbbiakban VSO) I. Bratislava 1977. 338., és *Danajka Lajos*: Felsőszeli története. Felsőszeli 1993. 22.

⁴ *Sedlák V.*, i. m. 12.

⁵ Uo. 12.

⁶ Uo. 13.

⁷ Uo. 15.

⁸ *František Sedlák*: 1526–1848. In: *Alsószeli*. 1990. 19.

hagyott. Szent Mihály-napján az egész község 3 forint 20 dénárt, majd karácsonykor újból 3 forint 20 dénárt, összesen tehát 6 forint 40 dénárt fizetett a szentgyörgyi uradalom urának. A természetbeni szolgáltatások a következők voltak: húsvétkor minden egyes egész jobbágytelek (két féltelek, vagy négy negyedtelek együtt) 24 tojást, majd Szent György-napkor 1 kappant, vagy helyette 12 dénárt, 7 sajtot vagy 6 dénárt, 1 cipót vagy 2 dénárt adott. Szent Mihály napján újból a már említett mennyiséget adták. Karácsonykor az egész községtől egy borjú vagy 1 forint és 60 dénár járt a földesúrnak. Évente összesen 394 tojást vagy 1 forint 31,5 dénárt, 29,5 kappant vagy 3 forint 54 dénárt, 29,5 icce vaját vagy 1 forint 77 dénárt, 29,5 kenyeret vagy helyette 59 dénárt adtak. Egy egész jobbágytelekre 8 zsellért számoltak, és ezek a fent említett természetbeni szolgáltatásokat szintén arányosan fizették. A földesúrnak további jövedelme származott a hídvámból, a Dudvágon levő malmot 60 nagyszombati mérő búzáért bérelte a molnár. A földesúr 100 kaszás réjtjét a jobbágyok évente robotban kaszálták, és a rajta termett 50 öl szénát kötelesek voltak megszáritani és kazlakba rakni.⁹

A 17. század végén az Illésházyak és a Pálffyak pereskedtek a szentgyörgyi uradalom megszerzéséért. Végül az uradalom a Pálffy család kezébe került és Alsószeli község a feudalizmus végéig birtokában maradt.¹⁰

1663-ban Érsekújvár vára és jelentős északi területek török kézre kerültek. A következő év nyarán a törökök részletes adóösszeírást hajtottak végre, amelyben Alsószeli is szerepelt Alsó Szelle néven. A falu nagymértékű pusztulásáról tanúskodik az összeírás, mivel mindössze három adófizető felnőtt férfit találnak a faluban. Név szerint: Gozák Miklóst, Vadas Andrást és Takács Istvánt. Az egész falu adója 1220 akcsát tett ki.¹¹

A török kiűzése után a csekély népsűrűséggel rendelkező volt hódoltság területek gyorsan benépesülnek és jelentős fejlődésnek indulnak. Erről tanúskodik Pozsony vármegye 1712. évi adóösszeírása. Ekkor 61 jobbágy és 15 házaszsellér élt itt. A földeket kétnyomásos rendszerben művelték. A rétek nagysága 727 kaszás volt. Az állatállomány 204 ökörből, 109 lóból, 171 tehénből és 127 borjúból állt. Az állattartásra kellő nagyságú legelők álltak rendelkezésre, sőt a község tűzifában sem szenvedett hiányt. A kocsmában, más uradalmakban szokásos módon, negyed évig a község borát, háromnegyed évig a földesúrért mérték.¹²

1722-ben a szentgyörgyi uradalomból lecsatolták az uradalom központjától távoli helységeket és ezekből alakították fel az alsónyárasdi uradalmat. Az új uradalom mindvégig a szentgyörgyi uradalom része maradt, csak önálló gazdasági egységet képezett, önálló irányítással közvetlenül a Pálffy-birtokok igazgatóságának volt alárendelve. Az alsónyárasdi uradalomhoz tartozott ezután Alsószeli község is.¹³

Az új nyárasdi uradalom első önálló urbárium 1724-ből maradt fenn. Ennek adatai szerint Alsószeliben 12 fél- és 24 negyedtelkes jobbágyon kívül 12 házaszsellér élt. A földesúrnak az egész község cenusként Szent Mihály-napkor 3 forint 20 dénárt, karácsonykor szintén 3 forint 20 dénárt fizetett. Az 1724-es összeírásban szereplő természetbeni szolgáltatások csaknem teljesen megegyeznek az 1617. évi urbárium adataival.¹⁴

⁹ Uo. 20–21.

¹⁰ Uo. 20–21.

¹¹ *Blaskovics József*: Az újbárai elájt török adóösszeírásai. Pozsony, 1993. 342.

¹² *Sedlák, F.*, i. m. 21.

¹³ Uo. 22.

¹⁴ Uo. 22.

Az 1738. évi adóösszeírás szerint Alsószeliben 62 telkes jobbágy és 15 ház nélküli zsellércsalád élt. A földeket kettős vetésforgóban művelték. A jobbágygazdaságokban összesen 123 ökröt, 100 lovat, 113 tehenet és 54 borjút tartottak. 30 pozsonyi mérős kenderföldjük is volt és káposztáskertjeikben 6200 fej káposzta termett. Az állatok számára kellő nagyságú legelők voltak, sőt felesleges rétekkel is rendelkeztek. A Szigeti rétnek nevezett részt 3–4 évre 500 forintért a nádszegieknek adták bérbe. Mezőgazdasági terményfeleslegüket a nagyszombati és a komáromi piacon értékesítették. A lakosok panaszokdtak a gyakori árvizekre, amelyek elárasztották szántóföldjeiket és legelőiket.¹⁵

Az idézett adóösszeírásból témánk szempontjából a Szigeti rétek bérbeadásával foglalkozó rész érdemel külön figyelmet. Az alsóhatári részen a Fekete-vízen túli, a nádszegi és nyárasdi határ mellett fekvő területet nevezték Szigetnek, és ez a rész még századunk első felében is rét és legelő volt. Minden bizonnyal ezt a területet, amely a legtávolabb feküdt Alsószelitől, adták bérbe a hozzá sokkal közelebb nádszegi gazdáknak.

A Mária Terézia-féle úrbérrendezés

A Mária Terézia-féle úrbérrendezés körüli munkák Alsószeliben 1768-ban kezdődtek meg. Az úrbéri összeírás a faluban 118 jobbágytelket, 61 házas zselléreltelket és 40 idegen házakban lakó zsellércsaládot tüntet fel. Ezek „örökös jobbágyok” voltak, tehát röghöz és földesurukhoz voltak kötve, a szabad költözés gyakorlása nélkül. A jobbágytelkek kiterjedése a következő volt. 14 negyedtelek, 69 nyolcadtelek és 36 tizenhatodtelek.¹⁶

Az 1768. évi úrbéri rendezés Alsószelit aránylag jó gazdasági és szociális helyzetben találta. Az úrbérrendezéshez kapcsolódó kilencpontos kérdőívben a következőket írták az alsószeli jobbágyok:

„Minden egy fertályos Gazdának két mezőben értvén vagyon ház után 10. Hold földje mellyekben öszvesen el lehet vetni 19 pozsonyi mérőt, van ezenkívül feltörött és felszántott rétekből minden fertályos Gazdának hét darab földje, és Kukoricza alá való öt darab, mellyekben mennyit ellehessen vetni, mivel egyik gazda kevesebbet, másik többet felszántott azoknak Capacitását iten öszvesen meg mondani lehetetlen, hanem mennyit kiki az olyan földekbe vethett Conscriptiónak alkalmatosságával lakosok kinyilatkoztatják, és onnét ki fog tetszeni. Rétye pedig minden gazdának a proportione vagyon 12 darabban, van ezenkívül a helységnek in Corporibus 14 darab rétye, mellyeket kaszáláskor magok között Istenessen és igazságosan sessiok szerint felosztani szoktak, ugyan az itt való lakosok sarjú kedvéért jó darabot tilalmazni – de mivel hizlalt ökrökben gyönyörködnek, azokra néha szent-Lőrintz nap előtt néha pedig utána a hizlalt ökröket reá verik, azért a sarjút nem kaszálják.”¹⁷

Az idézetből kitűnik, hogy a gazdálkodásban nagy szerep jutott az állattartásnak. Ezt erősíti meg az alábbi idézet is:

„...ha az úr Isten ő Felsége Gabonájukat megtartja, mezejöket, Rétyöket az árviz, és a nagy száradtság el nem ronítja, hasznokra vannak ezek, mert határjokban Marhátskát nevelhetvén, abból különös hasznót, ezeknek a só hordás is midőn a fuvarból jött nekik különös hasznokra va-

¹⁵ Uo. 23.

¹⁶ Uo. 24.

¹⁷ Štátny oblastný archív Bratislava, fond Župa Bratislava I (a továbbiakban ŠOBA BA, fond ŽB I) 106. doboz.

gyon, ezen kívül némely Gazdáknak, a kiknek módjuk vagyon, az ökor hizlalás is hasznot hajt...¹⁸

A marhanevelés és hizlalás mellett a jelentős hasznot hajtó sóhordás a nádszegi királyi sóraktárakból történt.

Alsóhatár területének kialakulása

A kilencpontos kérdőív egyik válaszából kitűnik, hogy Alsószeli határa 1768-ban már két különálló részből állt. Az Alsóhatárt, ahogyan már ekkor is nevezik csak a peredi határon keresztül, az általuk fenntartott töltésen keresztül lehetett megközelíteni.

„...nagy terhekre vagyon a két hídnak és tizenkét öles töltésnek – azonkívül peredi határban, és ország útján lévő hat öles töltésnek, melyet egyedül azért is statu perfecto itt való Lakosoknak tartani kellett, hogy az alsó határjokban eljárhassanak, egyébbiránt el sem mehetnének...”¹⁹

Az alsó- és felsőhatár jelzővel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy ez a folyó menti településeknél általános volt, hogy a felső folyás menti részeket nevezték felsőnek, az alsó szakasz közelében fekvőket pedig alsónak. A Dudvág, majd Királyrévtől az egyesülés után a Fekete-víz folyása a viszonyítási alap ebben az esetben. Ugyanez érvényes Felső- és Alsószeli viszonylatában is.

Adatok hiányában nem lehet egyértelmű választ adni arra, hogyan alakult ki Alsószeli határának ez az előnytelen elrendezése. A szájhagyomány úgy tartja, hogy Alsószeli falu valaha a mai alsóhatári részen, az úgynevezett Faluhelyen feküdt és a gyakori árvizek miatt kellett elköltözniük a mai, magasabban fekvő helyre, amelyet Jérce dombnak neveztek.²⁰ A Faluhely a Fekete-víz és a Kis-Duna közötti részen, amelyet Hídon túlnak és Szigetnek is neveznek, található. A Faluhely nevű részen van az alacsonyabban fekvő, éppen ezért legelőnek használt terület legmagasabb pontja, 111 méter tengerszint feletti magassággal. Alsószeli és a szájhagyomány szerinti településhely között mintegy 15 km a távolság. Arra a kérdésre, hogy ez a Dudvág és a Fekete-víz vonalától a Kis-Dunáig terjedő terület, amelyen ma négy község határa osztozik, Alsószeli, Királyrév, Nádszeg és Alsóhatár hogyan oszlott meg a középkorban, illetve az egész terület egy községhez, Alsószelihez tartozott-e, nem tudunk egyértelmű választ adni. Alsószeli középkori történetével foglalkozó kutató is ezt állapította meg:

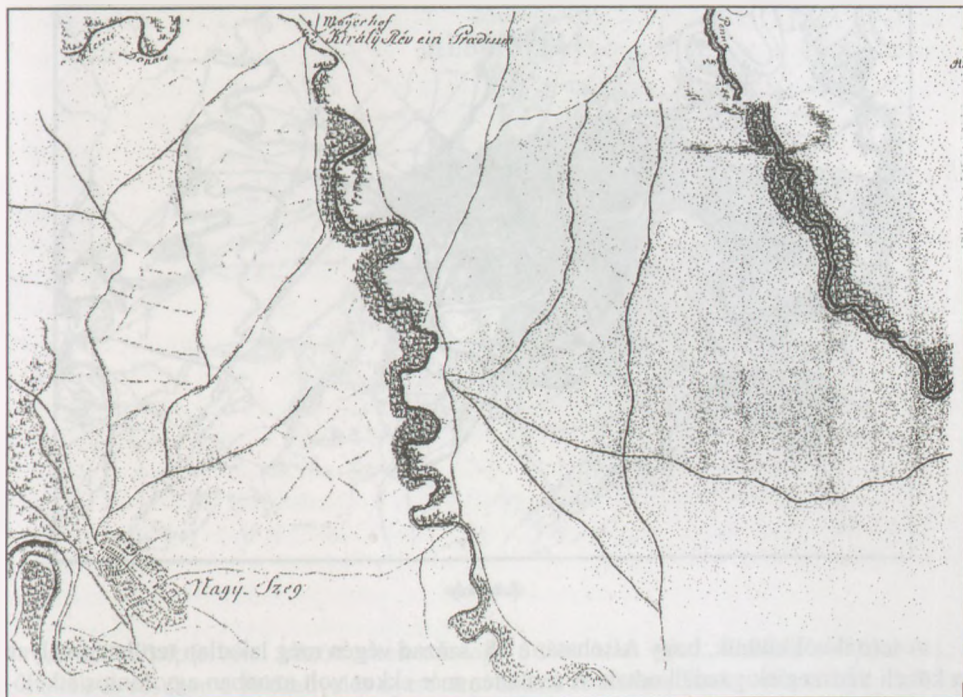
„Források hiánya miatt minden kérdésre nem sikerült választ adnunk, főleg ami az egyes községek határainak kialakulását illeti. Elsősorban Szeli határának a kérdése maradt nyitott. Nem tudtuk megállapítani, hogy a Dudvág jobb partján elterülő határ kezdetől fogva lehúzódot-e egészen a Kis-Dunáig, vagy pedig fokozatosan, a vizek szabályozásával és a föld kultiválásával sikerült addig kiterjeszteni.”²¹

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

²⁰ Bondor Gyula (1924) adatközlő elmondása szerint Danter Izabella (*Danter Izabella: Adalékok Alsószeli néprajzához*. In: Alsószeli, 1990. 83–93.) is említést tesz erről a hagyományról, az ő gyűjtése alapján az első telepések a mai faluban a Cigányszuglának nevezett részen települtek meg.

²¹ Sedlák, V., I. m. 16.

2. térkép

sokat a korabeli források Seregakolnak nevezik. Hogy Alsóhatárban miért nem ábrázolnak épületet, annak oka valószínűleg az, hogy a területen található rétek és legelők nagy részét a közelben fekvő Nádszeg gazdáinak adták bérbe az alsószeliek, akiknek éppen a közelség miatt nem volt szükségük még ideiglenesen lakott épületekre sem a gazdálkodáshoz e területen.

A térképen jól kivehető, hogy a mai Alsóhatár falu helyének közelében a bal parton az utak összefutnak a folyónál egy pontban. Az út áthalad a Fekete-vízen és a jobb parton ismét háromfelé ágazik. Az egyik a nyárasdi komphoz vezet, a másik Nádszegre, a harmadik a folyóval párhuzamosan halad északra. Valószínű, hogy már ekkor létezett egy híd a Fekete-vízen. Mint látni fogjuk a későbbiekben, ez a híd nagy jelentőséggel bírt a falu kialakulására. A térképszelvény sajnos éppen a híd közelében osztja ketté a területet. A másik északabbi részt ábrázoló szelvényen található Nádszeg (a térkép *Nagy-Szeg*-nek jelöli), falu a Fekete-víz és a Kis-Duna közötti részen (lásd 3. térkép). Még északabbra Királyrév mint *Pradium*, *Mayerhof*, tehát major, pusztá van feltüntetve. A Fekete-víz bal partján a nagyrészt a mai út vonalát követve vezetett a legrövidebb út az alsóhatárban található hídtól Alsószelibe. Erről az útról, amely a töltésen vezetett és amelyet ők tartottak karban, tettek említést az alsószeli jobbágyok a kilenc kérdőpontra adott válaszokban. A térkép az 1780-as évek elején készült. Királyrév, amelyen átvezetett az út, csak 1785 és 1787 között alakult ki telepítéssel és a környező falvak jobbágyai népesítették be.²⁵

²⁵ VSO II. 88.

3. térkép

A leírataból kitűnik, hogy Alsóhatár a 18. század végén még lakatlan terület, amelyen a közeli nádszegiek gazdálkodtak. A területén már ekkor volt azonban egy fontos átkelőhely a Fekete-vízen.

Néhány évtized alatt azonban a helyzet jelentősen megváltozik. Az 1839-ben készült második katonai felmérés térképlapjain (lásd 4. térkép) az alsóhatári részen a Fekete-vízen épült híd mellett a mai falu helyén már utcákba rendezett apró épületeket, valószínűleg aklokot, istállókat láthatunk. Valószínűleg ezek voltak az alsószeleiek téli állattartó szállásai. A folyó bal partján található terület egyik részén állnak az épületek, amelyet a térkép *Versin*-nek jelöl. Lehetséges, hogy ez esetben elírásról van szó, a térképen ugyanis a későbbiekben a területet *Versend*-nek hívták. Ezt sűrűn hálózzák be az utak és szántóföldekkel van körülvéve.

Arra a kérdésre, milyen épületek álltak itt, a helynévből kapunk választ. A területnek azt a részét, ahol az említett épületek álltak, még ma is Akolhelynek nevezik. Az akol a régi magyar nyelvben rendszerint négyszög alaprajzú kerített terület, a szarvasmarhák, lovak egykori téli építménye. Az oldala lehet korbátfá vagy sövény, általában az északi oldala szilárdabb anyagból készült.²⁶ A térképlapokon a gondos hadmérnökök feltüntették azt is, hogy az egyes falukban, településeken hány ház és istálló található, ill. ezekben mennyi ember és ló szállásolható el. A gútaiak állattartó aklainál, amelyet most *Guta Szálás*-ként jelöl a térkép, 7 házat tüntet fel a jegyzék.²⁷ Azonban *Versin* nem szerepel a jegyzékben. Ez csak azzal magyarázható, hogy az itteni épületek nagyon kezdetlegesek lehettek, emberi tartózkodásra kevésbé voltak alkalmasak, és mint ilyeneket katonai szempontból értéktelenségnek tekintették.

²⁶ Magyar Néprajzi Lexikon I. Budapest, 1977. 56–57.

²⁷ A gútai állattartó szállások egy része ebben az időben már télen-nyáron lakott volt. Az akloknál már lakókat említ több levéltári forrás. (*Angyal B.*, i. m.) Lásd még Hofer Tamás tanulmányát a szomszédos negyedi szállásokról. *Hofer Tamás: A magyar kertés települések elterjedésének és típusainak kérdéséhez. Műveltség és Hagyomány I–II.* Debrecen, 1960. 331–350.

rakatból a szeredi sóhivatalba. Terményfeleslegüket az otthoninál magasabb áron a távol-
labbi pozsonyi piacon értékesítették.³⁰

A jobbágyfelszabadítást követő úrbérrendezés

A jobbágyfelszabadítást kimondó törvény a forradalom hevében született meg 1848 tavaszán, azonban annak gyakorlati végrehajtása még évtizedekig elhúzódott. Az úrbérrendezés során a volt úrbéres jobbágyok és zsellérek az általuk használt jobbágytelekhez tartozó ún. úrbéres földek tulajdonosaivá váltak, amelyért az állam kártérítést fizetett az egykori földesúrnak. Problémát jelentett azonban, hogy a jobbágyok különböző jogcímenként többnyire jóval nagyobb területet használtak, mint a jobbágytelek. Ezeket a jobbágytelekhez szorosan nem tartozó földeket pénzen kellett megváltaniuk a jobbágyoknak. Ez a folyamat azonban számos problémát vetett fel, a feudalizmus szövevényes jog- és földviszonyait kellett lebontani. Ezek a kérdések másként vetődtek fel minden egyes közösségben, mindegyiknek megvolt a maga sajátossága. A felszabadult parasztság számára sorsdöntő volt, hogy egyes földterületek milyen kategóriákba kerülnek besorolásra. Más volt az ún. irtvány- és más a maradványföldekhez való viszony. Az egész úrbérrendezés kérdése szorosan összekapcsolódott a földesurak és jobbágyok által használt erdők és legelők elkülönítésével is. Hogy e közös földek szétválasztása után mennyi erdőt és legelőt tudtak megszerezni maguknak, az majdnem olyan fontos volt számukra, mint az, hogy mennyi és milyen szántó- és rétföld került át a parasztság tulajdonába. Az úrbérrendezés jelentős részét a szabadságharcot követő ellenforradalom időszakában hajtották végre. Ebben az időszakban 1853-ban adták ki az úrbéri pátenst, amely ezt a folyamatot felgyorsította.³¹

Az úrbérrendezés 1857-ben kezdődött meg Alsószeliben. Nem kevesebről volt itt szó mint arról, hogy elkülönítsék egymástól gróf Pálffy János, az egykori földesúr és a parasztok földjeit. Meghatározzák: egy-egy volt jobbágy vagy zsellér mennyi földnek válik a tulajdonosává, ezt a földet hány darabban és hol kapja meg, vagyis a tagosítást hogyan hajtják végre. Az ekkor született döntések több emberöltőre meghatározták az egyes parasztszaladok anyagi helyzetét. Az évekig elhúzódó egyezkedést több jegyzőkönyv örökíti meg.³²

A határ felső és alsó részre osztottsága kezdettől fogva problémát okozott az egyezés során, amelyet figyelembe kellett venni.

„Minthogy az Alsó-Szeli határ más helységek határai által elválasztott két külön, egymástól majd két mértföldnyi távolságra eső részekből áll: abban egyeztek meg a felek egymás közt, hogy mint a volt Földesuraság mint a többi birtokosok részére ugyanazon mennyiségű birtok hasíttassék ki mindegyik határban a mennyit eddig a két külön határban birtak – és mivel a határnak mindkét részében vannak legelők a volt Jobbágyok legelőbéli illetősége mindkét határban adassék ki.”³³

³⁰ Sedlák, F., i. m. 27.

³¹ A kérdésről bővebben lásd *Für Lajos: Jobbágyföld – parasztföld*. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. Budapest, 1972. 33–153.

³² ŠOBA BA, fond ŽB I. 106. doboz.

³³ Uo. 48.

A jobbágyok 118 1/2 telket bírtak, a 78 zsellér rendelkezett 9 6/8 telekkel, továbbá a helybeli lelkész, tanítók és a jegyző birtokaival együtt 130 6/8 jobbágytelek volt ekkor Alsószelein. Egy telek után hét és fél magyar hold (1 magyar hold = 1200 négyszögöl) legelőt kaptak, ez összesen 980 5/8 holdat tett ki. Ez „*a legelő fog az Urasági legelőtől elkülönözve kihatolni, melly mennyiség a volt Jobbágyok és Zsellérek részére a két külön határban akép lesz kiadandó, hogy minden sessió utáni 7 1/2 hold legelőből a felső határban 5. hold az alsóban pedig 2 1/2 hold hasítottassék ki... Az Uraság felső határbeli birtokát illetőleg abban történt a megállapodás, hogy a felső határbeli összes urasági birtok az uraság részére maradó legelőt is ide értve az uraság majorja előtt és környékén egy tagban... hasítottassék ki... Az uraság alsó határbeli összes birtoka az alsó határbeli urasági legelővel egy tagban fog kihatolni...*”³⁴

A jegyzőkönyvekből kiderül, hogy az alsóhatári részen az akloknál a földesúr italmérést tartott fenn. Ebből arra lehet következtetni, hogy bizonyos időszakokban az akloknál nagyobb számú ember tartózkodott.

*„Az Alsóhatárban az aklokközi utca térségén az uraság által gyakorolt italmérés további gyakorlatára az eddig használt Felsőszel helyet az uraság magának fenntartja.”*³⁵

Az írtásföldekkel kapcsolatban, amelyek mintegy 30 holdat tettek ki, olyan egyezségi született, hogy a jelenlegi használóiak holdanként 80 forintért megveszik. A föld árát három év alatt kellett kifizetniük, de a gazdák 1857. szeptember 29-től már a birtokuknak tekinthették azokat.³⁶

A legnehezebb kérdést az úrbéri földeken kívül használt ún. maradvány- vagy remanentiális földek kérdése jelentette. Ezek nagyságának meghatározása jelentette az első lépést. Egy jobbágytelekhez úrbéres földként a volt jobbágyok megkaptak 1 hold belső telket, 16 hold szántóföldet, 8 hold rétet, ami összesen 25 holdat tett ki.

*„A Méltóságos cs. Kir. Országos Földtehermentesítési Bizottmány megállapítása szerint Alsó-Szeleiben levő 118 4/8 sessiók úrbéri állománya e szerint 1200 □ öles holdakban összesen teszen 2962 holdat 600 □ öl. Birnak pedig Alsó-Szele Jobbágygazdák az alsó és felső határban, az Írtásokon kívül összesen 3399 h. 1123 □ öl. Birnak tehát az úrbéri illetőségen fölül 437 holdat 523 □ ölet.”*³⁷

Ezt az úrbéri illetőségen felül bírt maradványföld-mennyiséget a jobbágyok holdanként 28 forintért, éves részletekben három év alatt megvehették. Gróf Pálffy János azonban az összesen 12 248 forint és 20 dénár összegre visszamenőleg 1848. április 1-től 5 százalékos kamat megfizetését is kérte. A gazdák azonban a kamatok megfizetését elutasították és bírósághoz fordultak.³⁸

Egyezségi született az utak kijelölése tekintetében és abban is, hogy a zsellérek összes legelői illetőségét a felső határban adják ki. Ami a többi gazda birtokának tagosítását illeti, arról további egyezkedést helyezett kilátásba a jegyzőkönyv.

³⁴ Uo. 48–49.

³⁵ Uo. 49.

³⁶ Uo. 51–53.

³⁷ Uo. 54.

³⁸ Uo. 56.

„A községi birtokosok két határban kihasítandó birtok tagjainak száma, s azoknak helyisége iránt időközben magok között fognak egyezkedni.”³⁹

Az alsóhatári részre nézve számos fontos egyezség született. Ilyen az, amely arról szólt, hogy a jobbágyok a legelőt egy tagban hasítják ki mindkét határrészben és a jobbágyok közös használatában marad. Ezt az is szükségessé tette, mivel: „...az egyezkedő gazdák a felső határban a legelői járandóságnak 2/3dát már kikapván azt szántóföldeké alakították, ennek következtében az alsó határban legelői járandóságukat úgy ennek környezetében fekvő kopár réteket a marha tenyésztés tekintetéből közös legeltetési használatukra meghagyák.”⁴⁰ Továbbá: „Alsó határban minden gazdának a birtoka fog három darabban az akol helyeken kívül kihasítatni oly formán, hogy annak is akinek eddig akla nem volt a kert alatti XVIII-ik dülőben birtokbani betudás mellett egy akolhely fog kiadatni.”⁴¹ Az akol tehát fontos tartozéka volt a parasztgazdaságnak, szerepe az állattartásban pótolhatatlan volt.

Néhány kérdés még a fent megszületett egyezségek után is nyitva maradt illetve per tárgyává vált, ennek ellenére a legfontosabb megtörtént. A parasztok és a volt földesúr birtokát egymástól elkülönítették, mindenki megkezdhette a gazdálkodást a saját földjén. Megindult az ország a kapitalista fejlődés útján. A parasztgazdaságok mellett létrejöttek a Mátyusföldön a nagy kiterjedésű majorsági uradalmak, amelyek nagyban befolyásolták a vidék fejlődését.

Az alsóhatári részen a következőképpen oszlottak meg a tulajdonviszonyok művelési ágak szerint. A volt úrbéres jobbágyok összesen birtokoltak a telek után: 6 hold 286 négyszögölnyi akolhelyet, amely a belső telekhez tartozott, 1625 hold rétet, 286 hold 621 négyszögöl szántóföldet, 58 hold 1025 négyszögöl „nadas rétet” és 124 hold 315 négyszögöl erdőt. Ezeken kívül kellett az egyezség alapján kifizetniük 313 hold és 208 négyszögöl maradványföldet. Tehát a maradványföldek több mint 70 százaléka ezen, a falutól távoli mocsaras részen feküdt. Gróf Pálffy János az alsóhatárban birtokolt 301 négyszögöl belső telket az aklok közt (ezen állt az italmérésre szolgáló épület), 211 hold 330 négyszögöl rétet, 18 hold 186 négyszögöl szántóföldet, mintegy két és fél hold nadas és 5 hold erdőt. A község rendelkezett itt még 118 holdnyi réttel és kisebb birtokai voltak a templomnak, iskolának, jegyzőnek stb. Az úrbéres közlegelőből 523 hold 1105 négyszögöl jutott az alsó határra.⁴²

A határról 1858-ban színes kéziratos kataszteri térkép is készült⁴³. Ezen jól elkülöníthetők az egyes művelési ágak. Elsősorban a Fekete-víz és a Gúta – Alsószeli út hat dűlőre osztották Alsóhatárt. Ezek északról dél felé haladva a következők voltak: Versendeleje és Helyrétek, Ivántza, Czéger, Belsőtelek (vagy Akolhely), Versend, Hídontúl, Békavár, Urrét. A szántóföldek túlnyomó többsége a folyó bal partján található. A folyótól távolabbi és a jobb parti határrészek többsége rét és legelő.

³⁹ Uo. 60.

⁴⁰ Uo. 139.

⁴¹ Uo. 44.

⁴² Uo. 165–169.

⁴³ Országos Széchenyi Könyvtár, Térképtár (a továbbiakban OSZK T) 2119/2/1–2.

Alsóhatár fejlődése az úrbérrendezéstől 1918-ig

A jobbágyfelszabadítás és az úrbérrendezés után gyors átalakuláson ment át az ország gazdasága. Ezen belül jelentős változások történtek a mezőgazdaságban. Egyre intenzívebbé vált a termelés, újabb növény- és állatfajták jelentek meg, a hatalmas méreteket öltő ármentesítő és folyószabályozó munkák nyomán újabb jelentős területek kerültek eke alá. Az eddigi háromforgós vetésrendszert a négyes vetésforgó váltotta föl.

A fejlődési folyamatok elérték Alsóhatárt is. Első jele a folyamatnak az volt, hogy növekedett a szántóterület más művelési ágak rovására. Egy 1875-ben készült kimutatás alapján készítettem az alábbi táblázatot arról, hogyan oszlott meg a terület művelési ágak szerint katasztrális holdakban számolva (1 katasztrális hold = 1600 négyszögöl).⁴⁴

A dűlő neve	szántóföld	rét	legelő	erdő	adómentes terület	összesen
Belsőtelek					7 h. 1125 □ öl	7 h. 1125 □ öl
Versend	24 h. 1084 □ öl				624 □ öl	25 h. 102 □ öl
Czéger	62 h. 163 □ öl			11 h. 1139 □ öl	9 h. 587 □ öl	83 h. 289 □ öl
Ivántza	29 h. 1390 □ öl			12 h. 599 □ öl	1356 □ öl	43 h. 145 □ öl
Versendeleje	470 h. 354 □ öl	434 h. 1428 □ öl		35 h. 1281 □ öl	33 h. 128 □ öl	974 h. 51 □ öl
Helyrétek és Békavár						
Hídontúl		554 h. 1425 □ öl	604 h. 928 □ öl	604 h. 928 □ öl	105 h. 274 □ öl	1283 h. 644 □ öl
Összesen	526 h. 1391 □ öl	989 h. 928 □ öl	604 h. 928 □ öl	78 h. 1036 □ öl	156 h. 894 □ öl	2416 h. 762 □ öl

A Hídontúl elterülő nagy kiterjedésű közlegelőkön voltak tavasztól őszig a növendék állatok és a hizlalásra, eladásra szánt ökrök. Egy 1907-ben kelt jegyzőkönyvi határozat ezt így jellemzi:

„Az alsószeli-i birtokosok közös tulajdonát képező legelőterületek a község mindkét határ részében, s ezekből különösen a nagyobb állatok legeltetésére szolgáló rész a községtől távol fekvő és Alsó-Nyárasd meg Nádszeg községek határaival szomszédos Versendi területen fekszenek, mely utóbbi helyre sem a naponkint szükséges tehát a háznál tartandó fejős tehenek, sem pedig a sertések ki nem hajthatók. Oda csak olyan állatok hajthatók ki, melyek tavasztól őszig kint lehetnek.”⁴⁵

Alsószeli község állattartásában sajátos megosztás jött létre. A község közelében fekvő kisebb legelőkre jártak ki naponta a fejöstehenek, sertések. A távolabbi alsóhatári legelőkön pedig tavasztól őszig kint hált a növendékekből és hízó ökrökből álló két csorda. A község fogadta meg évente a két pásztort, akik tavasztól őszig az alsóhatári legelőkön őrizték a csordákat, itt laktak a pásztorházban. Sem a korabeli források, sem az adatköz-

⁴⁴ OSZK T 2119/4.

⁴⁵ Štátny okresný archív Šaľa, fond Notársky úrad Dolné Saliby (a továbbiakban ŠOKA SA, fond NÚ), I. doboz. Képviselő-testületi közgyűlések jegyzőkönyve az 1906–1909 évekre.

lők nem említik, hogy az állatokat a századforduló táján már kint teleltették volna az alsóhatári részen. Az egykori épületek, az aklok szerepe is megváltozott és inkább már a nyári tartózkodás színterévé váltak. Ennek egyik oka bizonyára az állattartásban lezajlott fajtaváltás volt.

A múlt század végén a községben 806 szarvasmarhát és 421 lovat írtak össze. A szarvasmarha-állomány többsége ekkor még szürke magyar marhából állt, amely az igénytelen legelőkre támaszkodó tartást jobban bírta mint a nyugati fajták. Számuk 1895-ben 621 (77%) volt. Magas volt a négy év feletti ökrök aránya (22,1%), ami az ökorhizálás jelentőségéről tanúskodik.⁴⁶

Az 1911-ben történt összeírás már jelentősen megváltozott képet mutat az állattartást illetően. A lovak száma 368, ami kisebb csökkenésről, a szarvasmarhák száma 952, ami emelkedésről tanúskodik 1895-höz képest. A szarvasmarha-állományon belül gyökeres változások játszódtak le a két felmérés között eltelt 16 év alatt. A magyar szürke marha száma ekkor mindössze 43 (4,5%).⁴⁷ Gyakorlatilag két évtized alatt végbement Alsószelin a fajtaváltás, amikor a szürke magyar marhát, a hízekonyabb, jobban tejelő, de jobb gondoskodást igénylő nyugati fajták, elsősorban a pirostarka váltotta fel. A pirostarkák aránya a két összeírás közötti időszak alatt 15,1 százalékról 95 százalékra emelkedett. A nyugati fajták jobb takarmányozást és téli szállást igényeltek. Megjelennek a vett takarmányok, csökken a rétek és a legelők jelentősége és területe. 1895-ben az egész Alsószeli határban (Alsó- és Felsőhatár együttesen) 657 katasztrális hold rét és 606 katasztrális hold legelő volt. Ha ezeket az adatokat összevetjük a 20 év előtti, a fenti táblázatba foglalt alsóhatári adatokkal kiderül, hogy a rétek összterülete nem éri el a korábbi, csak az Alsóhatárban fekvő rétek területének kétharmadát. A legelők összterülete csaknem megegyezik a hidontúli részen korábban felmért legelő területével. Látjuk tehát, hogy a rétek többségét Alsóhatárban a század végére feltörték. A legelők is összességében szorultak ugyan, de az alsóhatári részen még jelentős legelők szolgálták a félszilaj állattartást.

A harmadik katonai felmérés (1869–1887) térképlapjain további változások figyelhetők meg. Sajnos a megfigyelést most is nehezíti, hogy a térképszelvények itt is kettévágják a mai falu területét. A híd közelében *W. H. Alsó-Szeli csárda* felirat olvasható, fölötte a másik lapon sok apró épületet ábrázol azon a részen, amelyet Akolhelynek, vagy Belsőteleknek neveztek a kataszteri térképeken. Itt a terület megjelölése *Versend*. Északabbra a *Herreti istállók* felirat olvasható. Itt minden bizonnyal elírásról lehet szó. Ez helyesen Helyréti istállók. E két utóbbi adat arról tanúskodik, hogy az alsóhatári részen szaporodnak az *istállók*, az időszakos szállások, és már nem csak az Akolhelyen, hanem a réteken is. Fontos jelenség, hogy megváltozott az alsóhatári épületeknek a neve, már nem aklok-nak, hanem istállóknak nevezik őket. Ez arra utal, hogy a gazdasági szerepük és az épület jellege is megváltozott az aklokhoz képest.

Az alsóhatári, vagy ahogyan ekkor az egész határrészt nevezték, versendi hídon áthaladóktól Alsószeli község vámat szedett. Az írásos adatok szerint 1892-ben kapott vámszedési jogot a község. A befolyt összeget a híd karbantartására fordították, de mint a községi jegyzőkönyvek többször említik, a bevételek nem fedezték a költségeket. A híd melletti vámházat évente árverésen adták bérbe a vámszedési joggal együtt. A hidat első-

⁴⁶ A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. Első kötet. Budapest, 1897. 84–85.

⁴⁷ Magyar Statisztikai Közlemények 41. kötet. Budapest, 1912. 302–303.

sorban a környékbeli falvak, Farkasd, Negyed és Gúta (elsősorban a környékbeli tanyák) lakosai használták, „mert a nevezett községek Csallóközbe irányuló forgalmának legtermészetesebb egyenes, és legrövidebb vonala”.⁴⁸ A híd után a folyó jobb partján az út kétfelé ágazott, az egyik Nádszegre, a másik a Kis-Dunához vezetett. Ez utóbbi volt a forgalmasabb, a Kis-Dunánál gróf Pálffy János kompot tartott fenn, amelyért ő is vám-szedési jogot kapott. A kompon keresztül jártak a környékbeliek a híres nyárasdi vásárookra. A versendi hídon 1904-ben a következő vámot fizették: üres egylovas kocsi 8 fillér, kétlovas kocsi 10 fillér, a megrakott ennek duplája, minden nagyobb állat után 6 fillér volt a vámdíj.⁴⁹

A Szelei csárda megjelölés arról tanúskodik, hogy a híd közelében csárda, kocsmá működött, amely a szélesebb vidéken is ismert volt. Az úrbérrendezési iratok szerint még Pálffy gróf tartott fenn italmérést az aklok közötti utcán. A múlt század végén Schlesinger József volt az itteni csárda tulajdonosa. 1905-ben a csárdát a község megveszi azzal a nem titkolt céllal, hogy azt megszüntesse. A vámházhoz hozzáépítenek egy helyiséget, a régi csárdából a söntést kiveszik és áthelyezik az új helyiségbe. A régi csárda épületét aztán a község eladta árverésen. Ezután az italmérést is a község tartja fenn a vámházban.⁵⁰ A hídon átvonuló környékbeli falvakból érkezett gazdák számára a csárda biztos tájékoztató pont volt és bizonyára gyakori megállóhely. Az idősebb gútaiak még ma is csak Szelicsárdának nevezik Alsóhatárt.

Az alsóhatári részen is terjeszkedő, egyre intenzívebbé váló földművelés, az ezzel kapcsolatos munka mennyiségének megnövekedése szükségessé tette, hogy többet tartózkodjanak a gazdák ezen a területen. Elsősorban gabonát és kukoricát vetettek az alsóhatári földekbe. Ezeket gyakrabban fenyegette az árvíz, mint a felső határban. Ha a tavaszi áradás tönkretette a termést, másodveteményként kölest, muhart vagy csalamádét vetettek bele. A megtermett gabonát helyben csépeleték el, és elvitték Alsószelibe, mert itt nem volt épület, ahol tárolhatták volna. A századunk elején elérték a területet a nagy ármentesítő munkálatok. Lecsapolásra került a Farkasd irányában elterülő nagy Bufa nevű mocsár is, amely munkálatot egy 1905-ben kelt jegyzőkönyvi bejegyzés szerint „*alsóhatár szempontjából hasznosnak tartják*” az alsószeli képviselők.⁵¹

A naponta történő kijárási nagyon megnehezítette volna a munkát. A nagy távolság, a rossz utak, a gyakori árvizek miatt szükségessé vált, hogy szálláshelyeket rendezzenek be maguknak, ahol néhány napot eltölthetnek, munka után elalhatnak, az állatokat beköthetik. Tavasszal az első munkák alkalmával jöttek ki Alsóhatárba a férfiak, esetleg még a felnőtt gyerekek. Hét elején érkeztek és általában csak a munkák végeztével, de legkésőbb a hétvégén mentek haza. Az asszonyok közben otthon vezették a háztartást, gondozták a baromfit, fejték a teheneket. Április végén kihozták a csordára szánt állatokat is Alsóhatárba.

A néhány napos itt-tartózkodás céljára szolgáltak az *istállók*. Az alsóhatáriak és a környékbeli falvak idősebb lakói ma is így nevezik azokat a kezdetleges épületeket, amelyek közül néhány egészen a második világháború végéig fennállt. Az adatközlők visszaemlékezései szerint vesszőből font és sárral tapasztott falú, náddal fedett, padlásta-

⁴⁸ ŠOKA SA, fond NÚ, 2. doboz. Képviselő-testületi közgyűlések jegyzőkönyve az 1904., 1906. évekről

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

lan épületek voltak. Méretük 6x6 m-től 6x10 m-ig változott, mellettük néha kocsiszínt is építettek. Az istálló hosszabbik oldalának közepén volt a bejárat, tőle jobbra és balra a rövidebb oldalak mentén voltak a jászlak, ahova a magukkal hozott állatokat a gazdák bekötötték. A bejárattal szembeni falnál volt a fekhely. Ez néha csak a földre lerakott szalmazsák, de volt négy lábú, kákából font ágy, vagy deszkából készült priccs is. Előfordult, hogy a fekhely a gerendához volt erősítve, ahova létrán mentek fel aludni. Az istálló berendezéséhez tartozott még a négy lábú kisszék és néhány polc a falon, amely tulajdonképpen csak falba vert ékekre helyezett deszka volt. Az istállóban tüzeltek is. A legkezdetlegesebb tűzhelynek néhány földre lehelyezett vályogtéglával kerített gödör számított a helyiség közepén. Kémény nem volt, a füst a falak és a tető közötti résen távozott. Itt sütötték a férfiak a szalonnát, melegítették a magukkal hozott ételmelet. A szomszédos istállóban tartózkodók esténként összejártak beszélgetni, szórakozni. Az asszonyok csak a legmunkaigényesebb kapálás idején jöttek ki rövidebb időre. A férfiak télen is kint tartózkodtak néhány napot, ilyenkor az erdőn dolgoztak famunkán.⁵²

A 19. század utolsó évtizedeiben azonban már nem csak az időszakos szállások, hanem az állandóan lakott tanyák is megjelennek a környéken. Az adatközlők elbeszélése alapján az első két ház a Mészáros családé Korszóban, a gútai határ közelében, és a Halák családé volt a Bancsafarok nevű határrészen. A két család között rokoni kapcsolat is keletkezett a múlt század utolsó éveiben. Halák Árpád (sz. 1923) adatközlő szerint a szülei házassága volt az első, amikor mind a két részről alsóhatári születésű házasodott össze és itt is telepedett le. Édesanyja Mészáros Mária volt. Halák Árpád volt a legfiatalabb gyerek a családban, a legidősebb testvére 1899-ben született. Ők már második generációs alsóhatáriaknak mondhatók.

A század elején egyre többen költöztek ki a faluból az alsóhatári istállóba állandóra lakni. Átalakították az épületet, ablakot építettek bele, kéményt, tűzhelyet raktak, vagy konyhát ragasztottak hozzá, télen-nyáron lakhatóvá tették. Elsősorban a szegényebbek költöztek ki a faluból, ahol nagy volt a lakáshiány. Itt könnyebb volt a megélhetés a számukra. A másik ok a kiköltözésre a nagycsaládok fokozatos széthullása. A fiatal házaspárok igyekeztek elköltözni szüleik házából. Több fiatal házaspár itt alapozta meg saját gazdaságát. Bondor Emília, aki 1899-ben született itt Alsóhatárban, a faluból származó férjével először a nagybátyja istállójában laktak. A férje sövényből csinált kéményt, sparheltet rakott az istállóba, azon főztek. Hamarosan elkezdtek építkezni. A házukból először a konyha készült el. Még be sem fejezték az építkezést, már kiköltöztek ide az istállóból a konyhába.

Mint az úrbérrendezés alkalmával kimutattam, minden volt telkes jobbágnak adtak itt az alsóhatári részen földet. Ezekről a falutól távoli és ezért értéktelenebbnek tekintett földekről könnyebben lemondtak a módosabb gazdák. Itt a szegényebbek olcsóbban juthattak földhöz mint a felső részen.

Alsóhatár lakói és az anyaközségben maradtak között szoros maradt a kapcsolat. Ide jártak az alsóhatáriak vasárnaponként templomba, a gyerekek pedig iskolába. A faluban élő rokonokkal tartották a kapcsolatot, a halottakat itt temették el. A lakosság azonban

⁵² Bárh János, a településnéprajz ismert magyar kutatója így írja le az istállókat: „A szálláskerti istállók a korai tanyák istállóhoz hasonlóan legtöbbször mennyezet nélküli tüzelős istállók voltak. Tűzhelyeik környezetén aludt és beszélgetett esténként az állatokat gondozó férfinép. Legtöbb vidéken a tűz a földön, vagy a földből alig kimagasló kis katlanszerű tűzhelyen égett.” *Bárh János: Szállások, falvak, városok. Kalocsa, 1996. 76.*

egyre nőtt, az 1910-es népszámlálás alkalmával már 72-en laktak ezen a területen.⁵³ A község összlakossága ekkor 2148 fő volt, ebből 2128 vallotta magát magyar anyanyelvűnek.⁵⁴

Az első világháború végétől a második világháború végéig

A monarchia felbomlása után Alsószeli az újonnan megalakult Csehszlovák Köztársasághoz került. A falu életében ezután az új törvények értelmében a politikai pártok sokkal nagyobb szerepet játszottak, mint a monarchia idejében. Alsószeli a munkásmozgalom egyik központja lett a Mátyusföldön. A két háború közötti időszakban a pártok tekintetében először a Magyar Szociáldemokrata Párt, majd az 1921-ben történt megalakulásától a Kommunista Párt dominált. Ez is jelezte, hogy a községben jelentős volt az agrárproletariátus száma.⁵⁵

A Csehszlovák Köztársaság első hivatalos népszámlálására 1921. februárjában került sor. Alsószeli lakossága 2349 főből állt, és ebből 2335 volt magyar nemzetiségű. Az összeírásnál külön számba vették a külterületi lakott helyeket. Versend tanya részén 24 lakóházat írtak össze.⁵⁶ Sajnos az itt lakók számát nem tüntették fel, de bizonyosan a 11 év előtti 72-nél többen laktak az Alsóhatárban. A számok azt jelzik, hogy a kitelepülési folyamat tovább zajlott a két háború közötti időszakban is.

Alsóhatár életében továbbra is jelentős szerepet játszott a híd, amelyen vámot szedett a község. 1919-ben a következő vámtételeket vetették ki: „1. Egyfogatú üres kocsi után 10 fillér, 2. Egyfogatú terhes kocsi után 14 fillér, 3. Kétfogatú üres kocsi után 14 fillér, 4. Kétfogatú terhes kocsi után 20 fillér, 5. Minden kisebb állat, mint birka, kecske, sertés stb. után 4 fillér, 6. Minden be nem fogott nagyobb állat, mint szarvasmarha, ló stb. után 8 fillér, 7. Minden gépkocsi után 40 fillér, 8. Motoros kerékpár után 10 fillér”.⁵⁷

A vámházat a benne üzemeltetett kocsmával és a hídvámmal együtt továbbra is árverésen adta bérbbe minden évben a község.

A terület jelentős része továbbra is a félszilaj csordák tartását szolgálta tavasztól őszig. A pásztorokat a község fogadta december végén. 1919 év végén Juhász Istvánt és Bedecs Istvánt fogadták meg a következő évre. Fizetésük minden darab községbeli állat után 1 darab kenyér, 3 liter árpa és 2 korona volt. A vidékiektől darabonként 15 koronát kaptak minden állat után.⁵⁸ A két világháború között az alsóhatári pásztorok keresetkiegészítésként foglalkoztak halászattal is. A kifogott halat rendszeresen árulták a községben.⁵⁹

A Fekete-vízen épült fahíd 1926-ban árvíz következtében összedőlt és mivel csak ezen keresztül lehetett megközelíteni a jobb parti legelőket, és a környékbeli falvak népe

⁵³ A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára 1913. Budapest, 1913. 74.

⁵⁴ A Magyar Statisztikai Közlemények 42. kötet. Budapest, 1912. 147.

⁵⁵ 1920-ban a községi képviselő-testület 28 tagjából 18 volt a szociáldemokrata párt jelöltje. ŠOKA SA, fond NÚ, 1 doboz, Képviselő-testületi ülések jegyzőkönyve (1914–1921). Az 1931-es választásokkor a harmincegy tagú képviselő-testületbe 14 kommunista került be. *Pukkai László: Az alsószeli munkásmozgalom áttekintése 1918–1945 között.* In: Alsószeli, 1990. 58.

⁵⁶ *Statistický lexikon obcí v republice Československej III. Slovensko.* 5.

⁵⁷ ŠOKA SA, fond NÚ, 1 doboz, Képviselő-testületi ülések jegyzőkönyve (1914–1921).

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ *Danter I.*, i. m. 85.

is rendszeresen vette igénybe a hidat, a felépítésről gyorsan gondoskodnia kellett a község vezetőségének. Elhatározták, hogy a fahíd helyébe betonhidat emelnek. Az építés költségeit banki hitelből kívánta fedezni a község.⁶⁰

A szaporodó alsóhatári lakosság egyre több gondot okozott az anyaközség előljáróságának. A Csehszlovák Köztársaságban bevezették a nyolc osztályos iskolakötelezettséget, és a felsőbb szervek már 1925-ben elrendelték egy iskola felépítését Alsóhatárban, az itt lakó tankötelesek számára. A gyerekek innen korábban vagy a távolabbi Alsószeliben, rokonoktól jártak iskolába, vagy a közelebbi gútai határban fekvő Seregakol tanyára. Alsószelei képviselő-testülete azonban tekintettel a betonhid építésével kapcsolatos hatalmas kiadásokra, elhalasztotta az iskola építését. Azt is hangsúlyozták, hogy ezen a határrészen a tankötelesek száma mindössze 22, ami alatta marad az előírt harmincas létszámnak.⁶¹

A híd építési költségei mintegy 300 ezer koronát tettek ki, ennek nagy részét a község saját költségvetéséből fedezte. A hiányzó 130 ezer korona hitelt a Szlovák Népbanktól vette fel a község.⁶²

A község előljáróságának nem kis fejtörést okozott, hogy Alsóhatárt gyakran sújtotta árvíz. Az itteni földek termését ezekben az években többször elvitte a víz, így nem sok hasznot hajtottak, ugyanakkor az itt élő és egyre szaporodó lakossággal kapcsolatban jelentős költségei voltak a községnek.

A pozsonyi megyei hivatal 1927-ben újra sürgette egy községi népiskola felállítását az alsóhatári részen, mivel 1927. szeptember elsején a tankötelesek száma már meghaladta a harmincat. A községi képviselő-testület úgy döntött, mivel nincs pénze egy új iskola felépítésére, bérbe veszi Halák István üresen álló házát. Ebben a házban indult meg a tanítás, Alsóhatár történetében először, 1927 szeptemberében.⁶³ Az ideiglenesen iskolává és tanítólakká alakított épület azonban nem felelt meg az iskola céljaira, a gyerekek száma is folyamatosan növekedett. Ezért 1930 júniusában a képviselő-testület szerződést köt Feteházy János vágsellyei építkezési vállalkozóval. A szerződés értelmében a vállalkozó 115 414 korona költségen felépíti az iskolát Alsóhatárban.⁶⁴ Nagy esemény volt ez a már valóságos kis faluvá terebélyesedett Versenden. Bondor Gyuláné adatközlőm még ötven év elteltével is lelkesen emlékezett vissza, hogyan hordták az asszonyok is a téglát az iskolához. 1930. szeptember elsején már az új épületbe jártak a gyerekek iskolába. Az új iskolaépület egyházi célokot is szolgált, minden hónapban egy napon kijárt az alsószelei evangélikus lelkész istentiszteletet tartani az itt lakóknak. Az alsóhatáriak elhatározták, hogy az első iskola megalakulásának emlékére, szeptember második vasárnapján búcsút tartanak. A búcsút ma is ezen a napon tartják.

Az élethez hozzátartozik a halál is. Alsóhatárban ekkor még nem volt temető, a halottakat mindig Alsószelibe vitték eltemetni. Az idősebbek ma is emlegetik, hogy a halottakat „*úgy lopták el a királyrévi határon keresztül*”. A királyréviak ugyanis, akikkel különben sem volt jó a viszony, nem engedték átvinni a halottat a falun. Ezért éjfélig vir-

⁶⁰ ŠOKA SA, fond NÚ, 1 doboz, Képviselő-testületi gyűlési jegyzőkönyv 1921. július 24.–1926. dec. 31-ig.

⁶¹ Uo.

⁶² ŠOKA SA, fond NÚ, 1 doboz, Zápisnica obecného zástupiteľského zboru obce Dolné Saliby odo dňa 1. jan.

1927.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo.

rasztozták a halottat Alsóhatárban, majd kocsira tették szalma közé és úgy vitték el Alsószelibe.⁶⁵

Az első bécsi döntés után Alsószelit Csehszlovákia jelentős részével együtt Magyarországhoz csatolták. Röviddel a hatalomváltás után lezajlott földbirtok-összeírás arról tanúskodik, hogy a múlt századi úrbérrendezéskor megszerzett birtokok jelentős felaprózódása zajlott le az eltelt 80 év alatt. Az 1938-ban itt talált 438 földbirtokosból 155-nek a birtoka nem érte el az 1 katasztrális holdat. A másik legszámottevőbb csoportba, az 1–5 holdas törpebirtokosok közé 133-an tartoztak. Egy család önálló megélhetéséhez minimálisan szükséges 5–10 holddal 71-en, 10–20 holddal 44-en rendelkeztek. Ennél nagyobb birtok elenyésző számban akadt csak Alsószeliben.⁶⁶ A lakosság nagy része tehát alig rendelkezett földdel, a birtokok szétöröklése folytán nagyfokú birtokfölaprózódás jött létre. Érdekes megnézni az alsóhatári Akolhely nevű rész századunk eleji kataszteri térképét. Nem ritka itt a néhány négyszögöles telek.

Az 1941-ben végzett magyar népszámláláskor Alsóhatárban már 254 állandó lakos volt.⁶⁷ Ebben az időben a községi előljáróság komolyan foglalkozott azzal a gondolattal, hogy az alsóhatári részt kicseréli két szomszédos község, Királyrév és Nádszeg megfelelő területeiért. Erre a nagy távolság, a nem összefüggő határ, az egyre növekvő lakosság és annak nehéz igazgatása miatt gondolt a képviselő-testület. Alsóhatár kicserélése ügyében a „*Felvidéki földbirtok-rendezési ügyek kormánybiztosához*” fordult a község.⁶⁸ Döntés azonban a két község elutasító magatartása és a háborús események miatt nem született az ügyben.

Alsóhatár története a második világháború végétől napjainkig

A második világháború után Alsószelet az újjáalakult Csehszlovákiához került. Az új csehszlovák közigazgatás olyan intézkedéseket léptetett életbe, amelyeknek nem is titkolt célja a kisebbségek felszámolása volt. Az egyik leg súlyosabb intézkedés volt, hogy a magyar nemzetiségűektől megvonták a csehszlovák állampolgárságot. 1945 őszén 30 felnőtt férfit vittek a községből kényszermunkára a csehországi Voticébe.⁶⁹ A csehszlovák–magyar lakosságcsere egyezmény alapján 1947-ben Alsószeliből 630 személyt telepítettek át Magyarországra. Ebből 51 személy alsóhatári lakos volt. Helyettük 205 szlovák család érkezett Békéscsaba környékéről. Alsóhatárra 14 szlovák család települt.⁷⁰

⁶⁵ Általánosan elterjedt hiedelem volt, hogy ha halottat visznek át a határon, elveri a jég a termést. Liszka József néprajzkutató szíves közlése.

⁶⁶ Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok és állatösszeírás. Magyar Statisztikai Közlemények 108. kötet. Budapest, 1939.

⁶⁷ Magyarország helynévntára 1944. Budapest. 78.

⁶⁸ ŠOKA SA, fond NÚ, 2 doboz, Községi képviselő-testületi jegyzőkönyv 1940–1944.

⁶⁹ *Pukkai László: A falu felszabadulása és a háború utáni első évek (1945–1948)*. In: Alsószelet. 1990. 63.

⁷⁰ Az Alsóhatárról áttelepített személyek jegyzéke. A név után a családtagok számát tüntettük fel: Halák Zsigmond 1, Deák Ignác 4, Halák Jenő 4, Halák József 5, Mészáros Sándor 2, Mészáros Kálmán 1, Mészáros Károly 1, Balogh Kálmán 3, Palkovics József 4, Balogh István 1, Szabó Istvánné, özv. Pancza János 1, Kovács Sándor 1, Kovács Elek 4, Ujvári Ferenc 2, Alföldi Rezső, Veres Erzsébet.

Alsóhatárra települt magyarországi szlovák családok: Ondrej Ančin, Judita Fianová 2, Ladislav Hulko, Ján Karkuš 8, Ján Kunštak, Michal Karkuš, özv. Káčerová Alžbeta 1, Káčer Michal 1, Lubinsky Jozef 6, Penička Juraj 3, Ročkár Ján 2, Ročkár Martin 1, Vojtko Peter 4, Vrabčan Ján 4. Uo.

Az 1948-as kommunista hatalomátvétel után fokozatosan befejeződött a magyar kisebbség nyílt üldözése, azonban helyébe a könyörtelen osztályharc lépett. A parasztságot szovjet típusú szervezetekbe kényszerítették. Alsószelein 1949-ben alakult meg a szervezet, az alapító tagok között 41 alsóhatári gazda is volt. A szervezet megalakulása a gazdálkodásban jelentős változásokat hozott. Hamarosan megszűnt a félszilaj állattartás, a legelőket főszántották. A kisgazdaságok helyébe a nagyüzemi gazdálkodás lépett.

Alsóhatár problémái, az anyaközségtől való nagy távolság és az itt lakók igazgatása továbbra is foglalkoztatta Alsószelei és a Galántai járás vezetőit egyaránt. 1951-ben már felmerült a gondolat, hogy önálló falut kellene itt létrehozni. Erre azonban még majd egy évtizedet kellett várni. 1957 júliusában részletesen felmérték és kijelölték Alsóhatár kataszterét. A felmérés alapján Alsóhatár kiterjedése 1388 hektárt tett ki.⁷¹ Alsóhatárban 1957-ben temetőt is alapítottak, így már helyben nyugodhatnak a lakosok, akik itt éltek le életüket. 1959-ben megtörtént Alsóhatár bekapcsolása a villamos hálózatba.

A lakosság száma az ötvenes években már meghaladta a háromszázat (lásd az alábbi táblázatot). Ebben az időszakban erős rokoni kapcsolatok alakultak ki az anyaközségen, Alsószelein kívül a környező gútai tanyák lakóival. Seregakolból, Berkásból és a többi tanyákról gyakran jöttek férjhez, vagy nősültek ide. Az 1998-ban végzett gyűjtésem alkalmával egyik adatközlőm 13 gútaikat sorolt fel, akik házasság útján kerültek ide. A kezdetben túlnyomórészt evangélikus lakosság száma csaknem kiegyenlítődtött a katolikusokéval. A katolikusok jelentős része éppen a gútaiak közül került ki.

*Alsóhatár lakosságának alakulása a 20. században*⁷²

	1910	1921	1941	1950	1961	1970	1980	1991
Lakosság száma	72	–	254	317	338	328	287	244
Házak száma	–	24	–	87	92	86	84	78

– nincs adat

Alsóhatár az ötvenes évek végén már rendelkezett azokkal a jegyekkel, amelyekkel egy önálló községnek rendelkeznie kell. Kiemelkedik ezek közül a saját kataszter, amely nem érintkezett az anyaközség kataszterével. Alsóhatár végül a területi átrendezés során 1960. június 12-én kapta meg az önálló községi státuszt.⁷³ Saját helyi nemzeti bizottság jött létre, amely igazgatta a község életét. Mintegy száz évvel az első lakos megtelepedése után ezen a területen létrejött az önálló falu.

Az 1960-as év azonban hozott még egy jelentős változást. Az alsóhatári szervezet beolvadt az állami gazdaságba. Ekkor a mezőgazdaság jelentette a faluban úgyszólván az egyetlen munkalehetőséget, tehát ez a változás nagyon jelentős volt. Az 1961-ben végzett népszámlálás alapján a foglalkoztatottak 79,4 százaléka a mezőgazdaságban dolgozott.⁷⁴

⁷¹ Az alsóhatári községi hivatalban található iratok alapján.

⁷² Forrás Helységnevtárak és népszámlálási adatok.

⁷³ Pukka László: Alsószelei története 1948-tól napjainkig. In: Alsószelei. 1990. 64.

⁷⁴ Statistický lexikon obcí ČSSR 1965. Praha 1966. 430.

Alsóhatár azonban alig több mint egy évtizedig élvezhette az önálló község státuszát. A hetvenes évek centralizáló és a kisközségeket visszafejlesztő törekvése alapján Alsóhatárt Királyrévhez csatolták. A két község között azelőtt soha nem volt közvetlen kapcsolatot. Királyrév katolikus és Alsóhatár nagyrészt evangélikus lakossága korábban soha nem volt jó viszonyban, gondoljunk csak arra, amit a halottak átszállításáról mondtak adatközlőim. Alsóhatárban 1984-ben jártam először gyűjtőúton. Nagy elkeseredést és elhagyatottságot tapasztaltam. Megszűnt a helyi iskola, csupán óvoda működött a faluban. Hivatalba Királyrévra kellett járni, az egykori szövetkezet a királyrévi állami gazdasághoz tartozott. „*Még a földet is elviszik innen*” – panaszkodtak adatközlőim. Havonta egyszer járt ki az evangélikus lelkész Alsószeliből. Annak ellenére, hogy az egykori iskola épülete, ahol az istentiszteleteket tartották, korábban üresen állt, egy családi házban jöttek össze többnyire az idősebbek istentiszteletre. A fiatalok nem maradtak meg a faluban, új ház alig épült, a lakosság száma egyre csökkent (lásd táblázat). Többen ingáztak Vág-sellyére és Galántára az ipari üzemekbe. A 125 aktív dolgozóból azonban 1980-ban még mindig 83-an a mezőgazdaságban dolgoztak.⁷⁵

Némi változás csupán az 1989-es forradalmi események után állt be. 1990-ben már megtartották az önkormányzati választásokat, létrejött újra az önálló község. Hamarosan újra megnyílt a kisiskola a községben. 1998-ban végre megfelelő vezetékes ivóvizet kapott a falu.

A kedvezőtlen folyamatok, mint a fiatalság elvándorlása, azonban tovább tartanak. Munkalehetőség a mezőgazdaságon kívül alig van a faluban. Mára a lakosság száma egyharmadával csökkent az 1961-es létszámhoz képest. Az itt maradottak azonban büszkéek a falujukra és ragaszkodnak az önállósághoz. Ebben látják életkörülményeik jobbra fordulásának zálogát.

Gúta, 1998. április–május

⁷⁵ Statistický lexikon obcí ČSSR Praha, 1982. 1040–1041.

SÁROS VÁRMEGYEI RUSZIN FÉRFI KERESZTNEVEK MÁRIA TERÉZIA KORÁBAN

Adatok a névdivat kérdéséhez

Sáros vármegye területe a 18. században 3652 km² volt. A II. József-féle népszámlálás idején a vármegye 375 települését 130 714 személy lakta, akiket 23 044 családban és 18 094 házban írtak össze. A népsűrűség akkor 35,7 fő/km² volt, vagyis igen alacsony. A lakosságnak több mint fele 200–500 főt magában foglaló településeken élt.

A *Lexicon locorum* 1773-ban 369 településről tudott: közülük 360 falu, 9 mezőváros. A vármegye területén három szabad királyi város volt: Bártfa, Eperjes és Kiszzeben.

Városok neve	Lakosok száma	Házak száma	Családok száma
Bártfa	3753	816	612
Eperjes	5734	759	1141
Kiszzeben	2172	373	493

A vizsgált időszakban Sáros vármegye parókiái közül 51 volt római katolikus, 80 görög katolikus, 9 evangélikus. A szlovák nyelv a megye 233 településén volt uralkodó, a ruszin nyelv 154 községben dominált, a magyar és német pedig 1-1 településen.

Az úrbérrendezésen (1772–74) átment 371 községből és mezővárosból 108 a makovicaai uradalomhoz tartozott, vagyis ebben az időszakban Aspremont-birtok volt. (Ezekből több település zálogban volt, pl. Szirmay József kezén 48 település.) A sóvári kamarai uradalom 8, a peklini 10 község földesura volt, Kassa város 8, Bártfa 6, Szirmay József 20, a kassai jezsuiták 5, a Forgách grófok 9, Klobusiczky grófné pedig 13 település felett diszponált.

Az úrbérrendezés 371 településen történt meg. Mindegyik bevallását csehizált szlovák nyelven, illetve kelet-szlovák nyelvjárásban jegyezték le. Hogy a magas számú ruszin falu bevallását is szlovákul írták, annak oka bizonyára az, hogy nem tettek különbséget az összeírók az anyanyelv és a megértett nyelv között.¹

A településneveket a 18. századi formájukban adom meg. Mai szlovák megfelelőit Majtán Milán és Sebők László munkái alapján közlöm.²

Az alábbiakban a Sáros vármegyei ruszin falvak úrbéres népességét, tulajdonképpen a háztartásfők keresztneveit mutatom be. Az úrbérrendezés során (1772–1774) felvett különböző névjegyzékekben a keresztnevek vagy kanonizált, hivatalos latin alakban vagy népi ruszin formában szerepelnek. E helyen a népi keresztnevi alakokat feltüntető, nyomta-

¹ Részletesebben l. *Udvari István-Viga Gyula*: A javak cseréje, munka és vándorlás Sáros megyében a 18. század közepén. Népi Kultúra – Népi Társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve. XVII. Bp., 1993. 165–200.

² *Majtán Milán*: Názvy obcí na Slovensku za ostatných dvesto rokov. Bratislava, 1972; *Sebők László*: Határokon túli magyar helységnevtár. Budapest, 1990.

tott urbáriumhoz csatolt tabellák adatait összegzem. A regionális és kronologikus szempontú összevethetőség okából három fogalmat alkalmazok: *a)* név (etalon, invariáns), *b)* névváltozat (névalak), *c)* névelőfordulás (konkrét név, szövegnév). Az invariánst minden esetben latin nyelven adom meg. Az úrbéri tabellákban szereplő nevek túlnyomó többsége kételemű és férfi háztartásfőkre vonatkozik. Az egyelemű neveket és a ritkán előforduló asszonyneveket nem dolgoztam fel. Az összeírásokban előforduló háztartásfők száma és a kételemű nevek száma tehát közelít egymáshoz, de nem egyezik meg. Az özvegyasszony háztartásfők nevei egyeleműek, az úrbéres földeket (is) használó korcsmáros, molnár, bérlő stb. háztartásfők nevei pedig általában nem szerepelnek, csupán a foglalkozásuk szerepel: Vdowa Varchovka (Csircs); arendas zsid (Bodruzsál); kocsmar pansky (Dobroszlava).

A Sáros vármegyei ruszin és szlovák települések keresztnevei a vármegye konkrét alrégióiban bizonyára eltérő módon, de szemmel láthatóan hatással voltak egymásra. A kölcsönhatás mértékének és mélységének megállapítása külön tanulmányt igényel. A tabellákba foglalt szlovák keresztnevek egyébként származhattak a magyar–szlovák bilingvis összeíróktól is. A magyaros alakváltozatok szintén származhatnak a konskriptoroktól, vagy elképzelhető az is, hogy a magyar jobbágyok viselték azokat. Ezt azonban a családnevek csak ritkán támasztják alá. A vizsgált keresztnevek többsége magyar helyesírással került lejegyzésre, de olykor tetten érhető a cseh és latin ortográfia hatása is.

Nevek száma: 51

Névelőfordulások száma: 2538

Névváltozatok száma: 127

Egy névre eső előfordulások átlaga: 49,76

Egy névre eső változatok átlaga: 2,49

Az öt legtöbbször előforduló név: János, Mihály, András, Bazil, György

Az öt legtöbb névváltozatot felmutató név: Andreas (10), Georgius (7), Gregorius (6), Joannes (6), Mathias (6).

Összehasonlításként ismerkedjünk meg más régiók általam feldolgozott névstatisztikai adataival.

A legelterjedtebb ha úgy tetszik, a legdivatosabb Szepes vármegyei gorál (lengyel) férfi keresztnevek: János, Adalbert, Mátyás, Jakab, Mihály.³

A legelterjedtebb Szepes vármegyei német keresztnevek: János, Jakab, Mihály, György, András.

A legelterjedtebb Zemplén vármegyei magyar keresztnevek: János, István, Mihály, András, György.

A legelterjedtebb Zemplén vármegyei ruszin férfi keresztnevek: János, András, Bazil, Ferenc, Mihály.

A legelterjedtebb Bereg vármegyei magyar keresztnevek: János, István, Mihály, András, György.

A legelterjedtebb keresztnevek a ruszin községek előljárói körében Bereg megyében: János, Bazil, Tódor, András, György.

Látjuk, hogy a Magyar Királyság északkeleti részében etnikumtól függetlenül legelterjedtebb név a János volt.

³ Vö. *Udvari István*: Szepességi szlovák községek előljáróinak keresztnevei Mária Terézia korában. *Nagy László Kálmán* (szerk.): Lengyelek – magyarok – szomszédai. Tanulmányok a KLTE Lengyel Nyelv és Irodalom Tanszéke 1994. október 25–26-án rendezett konferenciájának anyagából. Debrecen, 1994. 139–166.; *Uő.*: XVIII. századi adatok a szepességi gorálok névszótárához. In: *Banczerowski Janus* (szerk.): *Polono–Hungarica VII.* Budapest, 1995. 154–168.

A keresztnveket az alábbi ruszinnak feltüntetett falvak tabelláiból gyűjtöttem ki:

A község		kételemű nevek száma	A község		kételemű nevek száma
18. századi magyar neve	mai szlovák neve		18. századi magyar neve	mai szlovák neve	
Alsójedlova	Nižna Jedlová	17	Kurimka	Kurimka	51
Alsókomárnik	Nižný Komárník	16	Kurova	Kurov	55
Alsómirossó	Nižný Mirošov	37	Ladomér	Ladomírová	43
Alsóorlich	Nižný Orlík	33	Lagno	Legnava	36
Alsópiszana	Nižná Písaná	21	Lipnik	Malý Lipník	74
Alsópolyanka	Nižná Polianka	18	Lipova	Lipová	14
Alsósözvidník	Svidník	31	Litinye	L'utiňa	42
Belejóc	Belejovce	14	Livó	L'vov	23
Belovezsa	Beloveža	42	Luko	Lukov	49
Benedikóc	Beňadikovce	19	Matiszova	Matysová	40
Biharó	Becherov	66	Medvedza	Medvedzie	10
Bodruszal	Bodružal'	14	Mérgeska	Nová Polianka	16
Boglárika	Bogliarka	24	Mírolya	Mirol'a	11
Cermina	Cermina	72	Mlínaróc	Mlynárovce	51
Cigelka	Cigel'ka	54	Niklova	Mikulášová	34
Cigla	Cigla	20	Obrucsnó	Obručné	12
Csarnó	Šarišské Čierne	55	Ondavka	Ondavka	14
Csírcs	Čirč	41	Orló	Orlov	39
Dobroszlava	Dobroslava	16	Porubka	Porubka	18
Dubova	Dubová	47	Pikra	Príkra	5
Felsőmirossó	Vyšný Mirošov	42	Rákóc	Rakovčík	13
Felsőorlich	Vyšný Orlík	53	Regettó	Regetovka	29
Felsőszvidník	Svidník	47	Rencsisó	Renčisov	23
Felsőtvaroszcza	Vyšný Tvarožec	12	Ressó	Rešov	27
Fias	Fijaš	22	Rosztoka	Roztoky	28
Fricska	Frička	25	Rovna	Rovné	41
Gavranec	Havranec	5	Scsavnik	Sarišský Štiavnik	21
Geralt	Geraltov	17	Semetkóc	Semetkovce	14
Henig	Hanigovce	42	Som	Drienica	37
Hrabovcsik	Hrabovčík	40	Stefuró	Štefurov	22
Hrabszke	Hrabské	32	Stelbach	Tichý Potok	33
Hrabszke	Hrabské	32	Sztarina	Starina	21
Hromos	Hromos	16	Sztrocsin	Stročín	54
Hunkóc	Hunkovce	15	Szvidnicska	Svidnička	11
Jurkóvolya	Jurková Vol'a	24	Szucha	Suchá	17
Kapissó	Kapišová	28	Szulin	Malý Sulín	12
Kecskóc	Kečkovce	29	Ujak	Údol	44
Kerekkrét	Okruhlé	29	Vagrínecc	Vagrínecc	9
Kijó	Kyjov	46	Valykóc	Valkovce	15
Komlós	Chmeľovec	72	Vapeníh	Vápeník	14
Korejóc	Korejovce	15	Váradka	Varadka	29
Kókény	Trmkov	7	Vargony	Varhaňovce	20
Krajnabisztra	Bystrá	26	Vladicsa	Vladiča	10
Krajnacsarnó	Krajné Čierne	7	Zsetek	Žatkovce	20
Krajnapolyanka	Krajná Pol'ana	7			
				Összesen:	2538

A fenti ruszin települések tabelláiban a következő nevek illetve névváltozatok szerepelnek:⁴

Adalbertus		Constantinus		Gregorius		Lazarus	
Vojtko	<u>1</u>	Kosztj	<u>3</u>	Hricz	92	Lazar	7
	1		3	Hriczko	1	Lazor	<u>1</u>
Adamus		Cosma		Griger	1		8
Adam	<u>31</u>	Kuzma	10	Grega	1	Lescus	
	31	Kozma	<u>2</u>	Gres	1	Lesko 3	<u>73</u>
Alexius			12	Gregor	<u>1</u>		73
Olexa	<u>2</u>	Daniel			97	Lucas	
	2	Danyko	43	Ignatius		Lukacs	63
Andreas		Danko	<u>29</u>	Hnat	24	Lukas	<u>3</u>
Andrij 1	54		72	Ihnat	10		66
Onda	34	Demetrius		Ignacz	<u>2</u>	Marus	
Onder	31	Gmitro	22		36	Marko	<u>6</u>
Andris	13	Demko	14	Jacobus			6
Ander	9	Mitro	1	Jaczko	116	Martinus	
Andrej	6	Demeter	<u>1</u>	Jakub	8	Marczin	9
Ondrej	2		38	Kuba	2	Martin	<u>1</u>
Ondo	2	Elias		Jasko	<u>1</u>		10
Andras	6	Ilyko 2	11		127	Mathias	
Ondri	<u>1</u>	Elias	<u>9</u>	Joachim		Maczko	28
	158		20	Akim	1	Matyi	10
Antonius		Franciscus		Achim	<u>1</u>	Matisz	6
Antos	<u>1</u>	Feczko	34		2	Matyas	5
	1	Feczko	4	Joannes		Matej	1
Basilius		Ferko	3	Iván	361	Matvej	<u>1</u>
Vaszily	113	Franko	3	Janko	186		51
Vasko	27	Ferencz	<u>2</u>	Vanyo	73	Michael	
Laczko	4		46	Janca	2	Michal	121
Vaszko	<u>2</u>	Gabriel		János	2	Misko	36
	146	Havriila	14	Janek	<u>1</u>	Miso	<u>2</u>
Blasius		Havrilo	<u>2</u>		625		159
Blasko	<u>3</u>		16	Josephus		Mironus	
	3	Georgius		Oszif	10	Mizso	<u>1</u>
Casimirus		Jurko	72	Josef	2		1
Kasimir	<u>2</u>	Jura	33	Josko	<u>1</u>	Moyses	
	2	Gyurko	9		13	Mosko	<u>1</u>
Christophorus		Gyuro	3	Justus			1
Kristof	1	Dzura	9	Juszko	<u>4</u>	Niceatas	
Krisko	<u>1</u>	Jurek	2		4	Mikita	<u>7</u>
	2	Juro	<u>1</u>				7
Condradus			129				
Kondrat	4						
Kundrat	<u>2</u>						
	6						

⁴ A névváltozat után található adat a névváltozat előfordulásának számát jelzi. 1 változata: Andri; 2 változata: Ilko; 3 változata: Lyesko

Nicolaus		Petrus		Sebastianus		Stephanus	
Mikula	14	Petro	113	Sebestin	2	Stefan	115
Miklus	5	Petra	11	Szobko	2	Estok	8
Miklos	3		124		4	Istók	2
Miczo	1	Philemonus		Simeon			125
	23	Filyo	1	Szeman	57	Theodorus	
Onufrius			1	Simko	14	Fedor	102
Onufer	1	Procopius		Simon	3		102
	1	Procop	8	Simion	1	Thomas	6
Panthelomeus			8		75	Tomko	7
Panyko	4	Romanus		Stanislaus		Tonco	1
	4	Roman	6	Sztasko	3	Tamas	1
Paulus			6	Sztanko	1		15
Pavel	20	Sava			4	Timotheus	
Palko	7	Szavka	2			Timko	34
Palya	4	Szavko	1				34
Pavol	1		3				
	32						

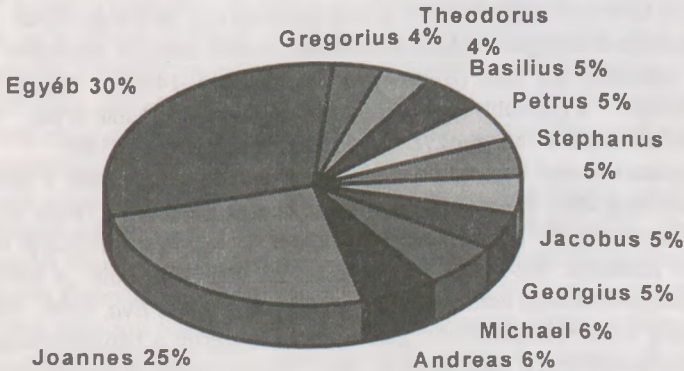
N°	Név	Névelőfordulások száma	Névelőfordulások %-os aránya a névelőfordulások összességéhez képest	Név	Névelőfordulások száma gyakoriságuk szerint	%-os arányuk gyakoriságuk szerint
1.	Adalbertus	1	0,04%	Joannes	625	0,04%
2.	Adamus	31	1,22%	Michael	159	1,22%
3.	Alexius	2	0,08%	Andreas	158	0,08%
4.	Andreas	158	6,23%	Basilius	146	6,23%
5.	Antonius	1	0,04%	Georgius	129	0,04%
6.	Basilius	146	5,75%	Jacobus	128	5,75%
7.	Blasius	3	0,12%	Stephanus	126	0,08%
8.	Casimirus	2	0,08%	Petrus	125	0,08%
9.	Christophorus	2	0,08%	Theodorus	102	0,24%
10.	Condradus	6	0,24%	Gregorius	97	0,24%
11.	Constantinus	3	0,12%	Simeon	75	0,47%
12.	Cosma	12	0,47%	Lescus	73	0,47%
13.	Daniel	72	2,84%	Daniel	72	2,84%
14.	Demetrius	38	1,50%	Lucas	66	1,50%
15.	Elias	20	0,79%	Mathias	51	0,79%
16.	Franciscus	46	1,81%	Franciscus	46	1,81%
17.	Gabriel	16	0,63%	Demetrius	38	0,63%
18.	Georgius	129	5,08%	Ignatius	36	5,08%
19.	Gregorius	97	3,82%	Timotheus	34	1,42%
20.	Ignatius	36	1,42%	Paulus	32	1,42%

N°	Név	Névelőfordulások száma	Névelőfordulások %-os aránya a névelőfordulások összességéhez képest	Név	Névelőfordulások száma gyakoriságuk szerint	%-os arányuk gyakoriságuk szerint
21.	Jacobus	128	5,04%	Adamus	31	5,04%
22.	Joachim	2	0,08%	Nicolaus	23	0,08%
23.	Joannes	625	24,63%	Elias	20	24,63%
24.	Josephus	13	0,51%	Gabriel	16	0,51%
25.	Justus	4	0,16%	Thomas	15	0,32%
26.	Lazarus	8	0,32%	Josephus	13	0,32%
27.	Lescus	73	2,88%	Cosma	12	2,88%
28.	Lucas	66	2,60%	Martinus	10	2,60%
29.	Marcus	6	0,24%	Lazarus	8	0,24%
30.	Martinus	10	0,39%	Procopius	8	0,39%
31.	Mathias	51	2,01%	Niceatas	7	2,01%
32.	Michael	159	6,26%	Condradus	6	6,26%
33.	Mironus	1	0,04%	Marcus	6	0,04%
34.	Moyses	1	0,04%	Romanus	6	0,28%
35.	Niceatas	7	0,28%	Justus	4	0,28%
36.	Nicolaus	23	0,91%	Panhelomeus	4	0,91%
37.	Onufrius	1	0,04%	Sebastianus	4	0,16%
38.	Panhelomeus	4	0,16%	Stanislaus	4	1,26%
39.	Paulus	32	1,26%	Blasius	3	1,26%
40.	Petrus	125	4,93%	Constantinus	3	4,93%
41.	Philemonus	1	0,04%	Sava	3	0,32%
42.	Procopius	8	0,32%	Alexius	2	0,32%
43.	Romanus	6	0,24%	Casimirus	2	0,24%
44.	Sava	3	0,12%	Christophorus	2	0,24%
45.	Sebastianus	4	0,16%	Joachim	2	0,12%
46.	Simeon	75	2,96%	Adalbertus	1	0,16%
47.	Stanislaus	4	0,16%	Antonius	1	2,96%
48.	Stephanus	126	4,96%	Mironus	1	0,16%
49.	Theodorus	102	4,02%	Moyses	1	4,96%
50.	Thomas	15	0,59%	Onufrius	1	4,02%
51.	Timotheus	34	1,34%	Philemonus	1	0,59%
	Összesen:	2538	100,00%	Összesen:	2538	100,00%

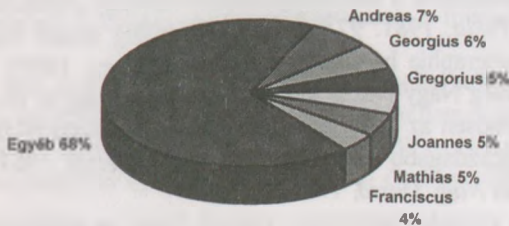
N°	Név	Névválto- zatok száma	%-os aránya	Név	Névválto- tok száma gyakorisá- guk szerint	%-os aránya gyakoriságuk szerint
1.	Adalbertus	1	0,79%	Andreas	10	7,87%
2.	Adamus	1	0,79%	Georgius	7	5,51%
3.	Alexius	1	0,79%	Gregorius	6	4,72%
4.	Andreas	10	7,87%	Joannes	6	4,72%
5.	Antonius	1	0,79%	Mathias	6	4,72%
6.	Basilius	4	3,15%	Franciscus	5	3,94%
7.	Blasius	1	0,79%	Basilius	4	3,15%
8.	Casimirus	1	0,79%	Demetrius	4	3,15%
9.	Christophorus	2	1,57%	Jacobus	4	3,15%
10.	Condradus	2	1,57%	Nicolaus	4	3,15%
11.	Constantinus	1	0,79%	Paulus	4	3,15%
12.	Cosma	2	1,57%	Simeon	4	3,15%
13.	Daniel	2	1,57%	Ignatius	3	2,36%
14.	Demetrius	4	3,15%	Josephus	3	2,36%
15.	Elias	2	1,57%	Michael	3	2,36%
16.	Franciscus	5	3,94%	Stephanus	3	2,36%
17.	Gabriel	2	1,57%	Thomas	3	2,36%
18.	Georgius	7	5,51%	Christophorus	2	1,57%
19.	Gregorius	6	4,72%	Condradus	2	1,57%
20.	Ignatius	3	2,36%	Cosma	2	1,57%
21.	Jacobus	4	3,15%	Daniel	2	1,57%
22.	Joachim	2	1,57%	Elias	2	1,57%
23.	Joannes	6	4,72%	Gabriel	2	1,57%
24.	Josephus	3	2,36%	Joachim	2	1,57%
25.	Justus	1	0,79%	Lazarus	2	1,57%
26.	Lazarus	2	1,57%	Lucas	2	1,57%
27.	Lescus	1	0,79%	Martinus	2	1,57%
28.	Lucas	2	1,57%	Petrus	2	1,57%
29.	Marcus	1	0,79%	Sava	2	1,57%
30.	Martinus	2	1,57%	Sebastianus	2	1,57%
31.	Mathias	6	4,72%	Stanislaus	2	1,57%
32.	Michael	3	2,36%	Adalbertus	1	0,79%
33.	Mironus	1	0,79%	Adamus	1	0,79%
34.	Moyses	1	0,79%	Alexius	1	0,79%
35.	Niceatas	1	0,79%	Antonius	1	0,79%
36.	Nicolaus	4	3,15%	Blasius	1	0,79%
37.	Onufrius	1	0,79%	Casimirus	1	0,79%
38.	Panthelemeus	1	0,79%	Constantinus	1	0,79%
39.	Paulus	4	3,15%	Justus	1	0,79%
40.	Petrus	2	1,57%	Lescus	1	0,79%
41.	Philemonus	1	0,79%	Marcus	1	0,79%
42.	Procopus	1	0,79%	Mironus	1	0,79%
43.	Romanus	1	0,79%	Moyses	1	0,79%

N°	Név	Névválto- zatok száma	%-os aránya	Név	Névválto- zatok száma gyakorisá- guk szerint	%-os aránya gyakoriságuk szerint
44.	Sava	2	1,57%	Niceatas	1	0,79%
45.	Sebastianus	2	1,57%	Onufrius	1	0,79%
46.	Simeon	4	3,15%	Panthelemeus	1	0,79%
47.	Stanislaus	2	1,57%	Philemonus	1	0,79%
48.	Stephanus	3	2,36%	Procopus	1	0,79%
49.	Theodorus	1	0,79%	Romanus	1	0,79%
50.	Thomas	3	2,36%	Theodorus	1	0,79%
51.	Timotheus	1	0,79%	Timotheus	1	0,79%
	Összesen:	127	100,00%	Összesen:	127	100,00%

A tíz leggyakoribb Sáros vármegyei ruszin keresztnév s %-os arányuk a névelőfordulások összességéhez képest (1774)

A hat legtöbb névváltozatot felmutató Sáros vármegyei ruszin keresztnév, s %-os arányuk a névváltozatok összességéhez képest (1774)

BÁNYADÉMON ÉS BERGMANDL

(Ismeretlen fel- és délvidéki adatok a bányaszellemek kérdéséhez)

A magyar népi hiedelemvilág (néphit) természetfeletti lényei közé sorolt bányaszellem (bányarém, bányapásztor, bergmannli stb.) alakjának, tulajdonságainak, eredetének, földrajzi elterjedésének, idegen párhuzamainak, s a vele kapcsolatos hiedelemmondáknak monografikus áttekintése késik a magyar folklorisztikában. A bányaszellem hiedelemalakját a legutóbbi két évtizedben megjelent néphitáttekintések mintegy mellékesen kezelik, általában elenyésző irodalomra hivatkozva röviden intézik el. A magyar néprajzi kézikönyvek közül a Néprajzi Lexikon összegzi a bányaszellemmel kapcsolatos hiedelemmondák főbb szövegtípusait, irodalmat azonban alig ad (*Nagy Ilona*, 1977), a magyar hiedelemmonda-katalógus viszont tekintélyes számú adattári kéziratot változat mellett publikált variánsra alig utal. (*Bihari Anna*, 1980. 146–148) Az akadémiai magyar néprajzi kézikönyv – a legutóbb megjelent kiadvány, amely a témát érinti – nagyon röviden, mindössze két munkára hivatkozva szól róla (*Pócs Éva*, 1990. 560).

A bányaszellemmel kapcsolatos hiedelmek és hiedelemmondák a történelmi Magyarország bányászatában vezető szerepet játszó német bányászok révén terjedtek el, egyes vélemények szerint ezt a hiedelemkört szlovák és délszláv bányászok hiedelmei kisebb mértékben színezték. Az akadémiai néprajzi kézikönyv szerint: „a felvidéki, erdélyi és mecseki bányavidékeken nem terjedt túl ismeretük”. (*Pócs Éva*, 1990. 560)

Az eddig feltárt hiedelemszövegek vallomása szerint a bányaszellemek vagy segítettek és figyelmeztették a bányászokat, vagy megbüntették és megrézfálták őket, esetleg rosszindulatúak voltak és ártottak nekik. A leírások általában szakállas törpének, ritkán állatalakúnak vagy óriásnak mondják őket. (*Bihari Anna*, 1980. 146–149. alapján.)

A kérdéskör magyar nyelvű irodalma a legkorábbi magyarországi adatot a bányaszellemmel kapcsolatban 1714-ből datálja: „Már a 18. században is szokásos volt, mint erről egy jezsuita szerző, Csiba István tájékoztat, a felvidéki bányákban élő törpéknek ételtitelt, kis cipőket odakészíteni a bánya bejáratához mintegy jóindulatuk megnyerése érdekében.” (*Dömötör Tekla*, 1981. 97) A századfordulóig ismert adatokat 1890-ben már összegezték az Ethnographia hasábjain (*Versényi György*, 1890), a kérdéskör könyvészeti feltárásában pedig Nagy Dezső tette a legtöbbet a magyar munkásfolkloort vizsgáló könyveiben, de különösen az általa publikált bibliográfiákban található a bányaszellemmel kapcsolatos leggazdagabb irodalom. (Vö. *Nagy Dezső*, 1962; *Nagy Dezső*, 1969; *Nagy Dezső*, 1980. és *Nagy Dezső*, 1987.)

Magam abban a kivételes helyzetben vagyok, hogy az alábbiakban a magyar és magyarországi bányaszellem-hagyomány kutatóinak figyelmét két ritka adatra hívhatom fel: egy nagyon korai, a 17. század legelejéről származó felvidéki (körmöcbányai) adatra,

(*Magyar László András*, 1998. 52), valamint egy recens délvidéki adatsorra az egykori Szerém vármegye területéről (Vrdnik, Fruška Gora). (*Kovács Endre*, 1991.) Ezekkel az adatokkal a német eredetű magyar bányaszellemmel kapcsolatos hagyományaink ismerete időben és térben is jócskán kibővült.

Hogy a folklorista számára becses adatok bárhol, a legváratlanabb helyeken is lapanghatnak, azt a magyar könyv- és sajtótörténeti folyóirat (*Magyar Könyvszemle*) legutóbbi száma is bizonyíthatja. Ebben ismertetés olvasható Jean Baptiste Morin (1583–1656) francia utazóról és Magyarországon eddig nem ismert művéről, amelynek függelékében magyarországi és erdélyi utazásairól számol be. (*Nova mundi sublunaris anatomia*. Párizs, 1619.) (*Magyar László András*, 1998) Az 1615-ben tett utazás során a francia utazó felkereste a felvidéki aranybányákat, megfordult Körmöcbányán, Besztercebányán, a helyszínen és közvetlenül vizsgálta a bányák életét és a bányászok munkáját. A közlésben nem Morin művéből vett részletek fordítását, hanem az ismertetés szerzőjének összefoglalását olvashatjuk, kifejezetten izgalmas bányászattörténeti vonatkozásokkal. A körmöci aranybányában tartózkodván Morin mindenfélét megtud a bányászoktól, többek között az alábbiakat is:

„Morin megkérdi tőlük, szoktak-e bányadémonokat látni? Egyikük azt válaszolja: szoktak bizony, törpe, néger démonok például már ő is látott, de az ijedségen kívül más baja nem esett, hiszen a démonok ideleenn csak tréfálkozni szoktak az emberekkel. Bár akadnak köztük, akik kioltják a lámpát, és másképpen is gyötrik a népet. Arra a kérdésre, mégis, mitől tartanak a legjobban, a bányász azt válaszolja: a földrengéstől, amit ugyan nem a bányászat okoz, ám ami errefelé mégis elég gyakori.” (*Magyar László András*, 1998. 52) A törpe néger démon – mint a dolgozat lapalji jegyzetében szerepel – Morin *ethiopum homunculorum* forma-nak nevezi.

Majd négyszáz esztendőös kitűnő adatok! Még akkor is, ha a francia utazó helyi tolmács által megtudott információja végül is – többszörös nyelvi áttétellel – latin nyelvi közvetítéssel maradt fenn napjainkig. Morin emleget ugyan lengyel bányászokat is, de annak a bányásznak a nemzetiségét, akivel beszélgetett, nem árulja el, s azt sem, hogy az illető mely nyelven válaszolt tolmácsának. Két dolog azonban biztos: a törpe néger démon alakja a 17. század legelejének felvidéki aranybányaiban (is) ismert lehetett, s az is biztos, hogy Morin, aki ugyanebben az esztendőben (1615) Flandriában, Germániában, Csehországban és Ausztriában is megfordult (*Magyar László András*, 1998. 50), valahol már hallhatott a bányaszellemről, különben bizonyára nem kérdezett volna rá. Mivel valószínűleg nem lehet túlságosan hosszú az a szövegrészlet, amelynek alapján a kivonatolás készült a „bányadémonokkal” kapcsolatban, mindenképpen el kellene készíteni pontos fordítását, hisz nem lehetetlen, hogy olyan további adatok rejlenek benne, amelyek egy hungaricumkutató filológus számára irrelevánsak, a folklorista számára viszont kincset jelenthetnek.

A körmöcbányai adat ezek szerint éppen egy évszázaddal korábbi annál az adatnál, ami Csiba István jezsuitánál olvasható. A körmöci bányaszellemelek tradíciója egyébként – úgy tűnik – évszázadokon át töretlenül tekinthető, hisz 19. és 20. századi körmöcbányai adatok ugyancsak megörökítést nyertek. (Vö. *Versényi György*, 1890. 343. és *Relković Neda*, 1924. 107.)

A bányarémekekkel kapcsolatos magyar szöveghagyomány térbeli kibővülését azok a délvidéki adatok jelentik, amelyeket Kovács Endre doroszlói amatőr néprajzkutató jegyzett fel 1990-ben, a Fruška Gora hegység déli lankáin fekvő Vrdnik fürdő- és volt banya-

városka termálfürdőjében tartózkodva. (Kovács Endre, 1991.) A helybeli születésű – akkor nyolcvankét esztendő – nyugalmazott bányász, Leszják Mihály, aki hitt a bányaszellemelekben, s maga is találkozott bergmandljal, Kovács Endre lejegyzésében az alábbiakat mesélte:

„Tizenkét éves voltam, amikor egy alkalommal a vrđniki szénbánya egy folyosó elágazásánál együtt üldögéltem a bányászokkal. Egyszerre csak sötétben maradtunk, mert a légáramlat eloltotta a karbidlámpát, amely fölöttünk világított. Engemet, a legfiatalabbat küldtek, hogy gyújtsak világosságot a sarok mögött pislákoló lámpásnál. Fatörzsre álltam, hogy elérjem a világító lángnyelvecskét, amikor lépések zajára és a felém közeledő alak köhüntésére lettem figyelmes. Amikor odanéztem, öt-hat lépésnyi távolságra volt tőlem a bányász, sisakkal a fején, egyik kezében a lámpása, a másikban bányászbot. Olyannak tűnt, mint a többi bányász. Zsákutcának maradt folyosó felől jött felém! Megijedtem tőle, és a többieket hívtam segítségül, akikkel a tárna fenekéig mentünk. Szeretjük volna föllelni a bányászt, akit én az imént megpillantottam, de már akkor nyoma veszett. Hát ha az közönséges földi halandó lett volna, akkor csak rajtunk keresztül nyerhetett volna egérutat! Csodálkozásomra társaim nem kételkedtek látomásomban, hanem közülük a legöregebb bányász, kinek Kovács Márton volt a becsületes neve, fojtott hangon ezt mondta: Tudod-e, fiam, hogy az, akit te láttál, az nem bányász, sem közönséges földi halandó, hanem bergmandl, igazi bányaszellem, akivel egy alkalommal, már régen, magam is találkoztam! A bányászlámpa fényénél komoly arccal állt mellette Falabek János bányász, aki néma bólogatással adott még nagyobb nyomatékot a mesélő szavainak, majd így folytatta: Minden bányász tudja, hogy a bánya tárnáiban alacsony természetű, segítőkész bányaszellem él, akivel már sokan találkoztak. Ha jön a bányalég, akkor ez a törpe sajátos hangjával riasztja a patkányokat, azok pedig a bányászokat, hogy meneküljenek és mentsék pusztá életüket.” (Kovács Endre, 1991.)

Bár a gyűjtő az adatközlő(k) szavait idézőjelek között közli, nem lehet nem észrevenni, hogy bizonyos nyelvi simítást szenvedtek, ez a simítás azonban remélhetőleg nem érintette a történetek tartalmát is. Kovács Endre idézi Leszják Mihály elbeszélését a vrđniki barnaszénbánya történetével kapcsolatban is. Az öreg bányász szerint 1860-ban nyitották meg (a jugoszláv enciklopédia adata szerint 1808-ban), a századvégen, több tulajdonosváltás után, állami kezelésbe került, 1910-ben vasutat építettek a bányaig, amelyet 1931-ben teljesen elárasztott a termálvíz, s a bányászok is csak a bergmandl segítségével menekülhettek ki a tárnákból. Állítólag ez a termálvíz táplálja ma is a napjainkban is üzemelő termálfürdőt. (A bánya és a fürdő története mindenesetre tovább kutatandó a kérdés magyar és szerbhorvát nyelvű irodalmában.)

Az előbbiekben ismertetett – időben legkorábbi eddig ismert és térben legdélebbi magyar(országi) bányarémadatok – a mai folklorista ízlésének és kíváncsainak nem mindenben tesznek eleget, ám az eddig nyomtatásban olvasható többi bányaszellem-adat sem tartható kifogástalannak. Sőt! (Ilyen gyanúja már Versényinek is volt 1890-ben, amikor bizonyos, Tompától származó, verses szövegek kapcsán „a költő inventio”-ját emlegette.) (Versényi György, 1890. 339.) Ennek ellenére mindkét itt közölt, eddig ismeretlen, és a szakma szempontjából eldugott helyen közzétett szövegcsokor helyszínen hallott elbeszélés(ek) alapján került feljegyzésre, tehát a valóságalapja nem vonható kétségbe.

Végezetül: eljött az ideje, hogy a magyar folklórkutatás összeállítás a bányaszellemekekkel kapcsolatos magyar mondaszövegek, értelmezési kísérletek és kommentárok tel-

jességre törekvő bibliográfiáját, s a nemzetközi irodalom ismeretében monografikus áttekintését adja a kérdésnek. Jó lenne azt is megtudni, hogy miféle adatok ismeretesek a bányaszellemekek kapcsolatban a délszláv néprajzi irodalomban, mert magam ilyenekkel nem találkoztam.

IRODALOM

Bihari Anna

1980 Magyar hiedelemmonda katalógus. Budapest

Dömötör Tekla

1981 A magyar nép hiedelemvilága. Budapest

Kovács Endre

1991 A bányaszellem. Dunatáj (Zombor), 22 (1991), január 15.

Magyar László András

1998 Jean Baptiste Morin és Magyarország. Egy ismeretlen Hungaricum. Magyar Könyvszemle, 114. (1998) 48–53.

Nagy Dezső

1962 A munkásdal és munkásfolklor magyar szakirodalma. Budapest

1969 Ajánló bibliográfia a Honismeret és Munkáshagyomány c. szakköri anyaghoz. Budapest (Mimeografált kiadvány)

1980 Munkáshagyományok. Történelemszakköri Füzetek 13. Budapest

1987 Magyar munkásfolklor. Budapest

Nagy Ilona

1977 Bányaszellem. Magyar Néprajzi Lexikon I. 214. Budapest

Pócs Éva

1990 Néphit. In: *Dömötör Tekla* főszerk.: Magyar Néprajz VII. Budapest, 527–692.

Relkovič Neda

1924 Néphagyománygyűjtés. Ethnographia, 34–35. (1923–1924) 106–109.

1927 Mondagyűjtéséből. Ethnographia, 38. (1927) 126.

Szendrey Zsigmond

1938 A nép élő hitvilága. Ethnographia, 49. (1938) 257–273.

Versényi György

1890 A bányarémről. Ethnographia, I. (1890) 335–345.

A „CSÁNGÓ” ELNEVEZÉS ÉS IDENTITÁSTUDAT ALAKULÁSA A HUNYAD MEGYÉBE TELEPEDETT BUKOVINAI SZÉKELYEKNÉL*

Gyűjtőterületem, a négy Hunyad megyei bukovinai székely telep – Déva, Csernakeresztúr, Sztrigyszentgyörgy és Vajdahunyad – helytörténete a bukovinai magyarság történetéhez kapcsolódik. Ez a négy település immár száz éve törzsétől elválva éli a kisebbségben megrekedt sajátos életét. Száz éve külön története, történelme van ennek a szívós, magyarságához ragaszkodó népcsoportnak, amely a múlt század végi telepítési akciók elindításával kezdődött.

A múlt század második felében számos újságcikk, tudósítás jelent meg a bukovinai székelyekről. Jókai Mór, Benedek Elek, Szádeczky Lajos emelte fel szavát a bukovinai székelység érdekében. Bizottságok alakultak helyzetük kivizsgálására. A Szent István Társulat majd a Szent László Társulat széles körű társadalmi akciót indított megsegítésükre. Majd 1888-ban az Al-Duna szabályozásakor a bukovinai székely falvakból is toboroztak munkaerőt. Ekkor alakult a három al-dunai bukovinai székely település: Hertelendyfalva, Székelykeve és Sándoregyháza.

Az al-dunai bukovinai székely telepek megalakulása után – a jobb megélhetés reményében – több mint 200 bukovinai székely család az óceánon túlra települt át. Ezt a kivándorlási folyamatot próbálták megállítani újabb szervezett, az állam által anyagilag támogatott telepítésekkel. Így jöttek létre Erdély különböző részein a bukovinai székely telepek.

A bukovinai székelyek Hunyad megyébe való telepedésének első szakasza (1888–1892) véletlen folytán történt. Ugyanis az Al-Dunáról kiábrándultan hazafelé – Bukovinába – tartó székelyeket Déva akkori polgármestere, Issekutz Antal előnyös gazdasági segéllyel tartotta vissza. Rövid időn belül 52 bukovinai székely család telepedett le Déván.

Ismeretes, hogy a múlt század végén, századunk elején a Bánságba, Beszterce-Naszód, Hunyad és Szatmár megyékbe, va'amins az ország más vidékeire történt telepítések célja valójában a megritkult magyarság számának növelését szolgálta. Csupán mutatóként nézzük meg, hogy az 1880. évi népszámláláskor hogyan állt Hunyad megye etnikai összetétele: az összlakosok száma 248 464, ebből magyar 12 278, német 6968, román 217 414. A magyarság arányát próbálták feljavítani a múlt század nyolcvanas éveiben a bukovinai székelyek Hunyad megyébe való telepítésével. Némileg sikeresnek és biztatónak bizonyultak a múlt század végi telepítések. Ha csupán a dévai telepítést nézzük, a számadatok azt mutatják, hogy 1892-ben 50 bukovinai székely család települt Dévára,

* A Magyar Néprajzi Társaság vándorgyűlésén elhangzott előadás szövege. Kecskemét, 1995.

lélekszámuk 288. Ez a számadat 1934-ben – az 1910-es telepítést is beszámítva – így módosult: a családok száma 249, a személyek száma 1250-re szaporodott (*László J.*, 70).

Mint minden közösség, így a Hunyad megyébe települt bukovinai székelyek életvitele is bizonyos kötődések koordinátái között alakult. Elsősorban önmagához, szokásaihoz és sajátosságaihoz kötődik, másodsorban a Bukovinában maradt rokonokhoz, harmadsorban a környezetében élő más nemzetiségűekhez. Az előbbi felsorolás nem állít értékrendet, hiszen száz év alatt ez a hármasszoros viszonyulás többször módosult. A bukovinai rokonokhoz való kötődés, a rokoni kapcsolattartás közel hatvan évre megszakadt. A 70-es évek óta a dévai telepések harmadik és negyedik nemzedéke már nem Bukovinában keresi a rokonokat, hanem a Tolna és Baranya megyékbe 1945-ben áttelepült bukovinai székelyek új nemzedéke közt próbálja kibogozni a rokoni szálakat.

Déván a környezetükben élő más nemzetiségűekhez való viszonyulás is módosult: míg Bukovinában több nemzetiséggel – német, ukrán, ruszin és román – álltak kapcsolatban, addig Hunyad megyében az áttelepedés után csak a románokkal van kapcsolatuk.

Amikor a helyi, sajátos jellegű magyar–román kölcsönös gazdasági kapcsolatot, gazdasági egymásrautaltságot vizsgáljuk, differenciált képet kell alkossunk, kimutatva azt, hogy mikor melyik fél igényli a másikat. Ebben a megvilágításban az alábbi mozgásirányokat figyelhettük meg:

- befele irányuló kapcsolat, amikor a környező falvak románsága keresi és találja meg Dévatelep lakóival a kapcsolatot,
- kifelé irányuló kapcsolat, amikor a dévai telepközösség keresi a román települések gazdasági adottságait.

Mindkét kapcsolatteremtési szándék a kölcsönös gazdasági egymásrautaltsághoz vezet. Számos példa felsorolásával tudom alátámasztani az együttélés példáit.

Itt jegyzem meg, hogy a Déva környéki románság is csángónak nevezte a bukovinai székely telepéseket. Baráti körben bizalmas megszólítással *măi ceangău* vagy *ceangăule* romános névalakot használták. Ha az első telepés nemzedék *lőcsre ment* mikor ezt az elnevezést hallotta, a későbbi nemzedék pozitív értelemben vett mássággként fogta fel ezt az elnevezést.

*

A „csángó” szó eredete máig is vitás. Az eddigi kutatások azt állítják, hogy az „elcsatangol” értelmű *elcsángál* tájszóbeli ige származéka. (L. erről bővebben: Moldvai csángó-magyar okmánytár. 1467–1706. I–II. Magyarországi Kutató Intézet. Bp., 1989., valamint Romániai Magyar Irodalmi Lexikon 1–3. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981.) A „csángó” elnevezést tulajdonképpen a 18. század végétől használják az irodalomban, hol a moldvai, hol a bukovinai, hol pedig más erdélyi magyar népcsoportok megnevezésére. Ismeretes, hogy a történelmi Magyarország határain kívül élő moldvai magyarság létezése sokkal korábbi, mint a csángó szó használata, népnév értelmezése. Éppen ezért óvatosan és fenntartással kell fogadjunk minden eredetmagyarázatot, még akkor is, ha azt a legelésző állat eltévedésére, időleges eltűnésére vonatkoztatjuk. Domokos Pál Péter szerint „...ha egy-egy jószág a havasokon a többiekől elkeveredett, úgy keresték, hogy vajon hol *csángat*, merre hallatszik a nyakában lévő kolomp szava?” (Halász 3).

Itt szeretném megemlíteni – Demény Lajos Bukarestben élő történész szóbeli közlése alapján –, hogy Bethlen Gábor fejedelemsége alatt 1614-ben készült lustrában (katonai

összeírásban) megtalálható a „csángó” szó mint családnév az alábbi formában: „Chiango Bálint. Bod Tamsné ősi jobbágya. Márkosfalva. Kézdiszék”.

Ismeretes, hogy a szülőföld, a szülőhely kényszerű elhagyása a megélhetés más vidéken való keresésének vagy valamilyen veszély elől való menekülésnek a témája nagyszámú magyar népdalban megtalálható. Bujdosódalaink, keserveinek zöme kuruc-kori vagy még azelőtti állapotokat rögzít, amelyekben a hatalom megtorlása elől vagy más okból kifolyólag a szülőföldjét ideiglenesen vagy véglegesen elhagyót „bujdosónak”, nem pedig „csángálónak” nevezték.

Amikor a „csángó” kifejezést halljuk, önkéntelenül a Moldvában élő, középkori – vagy még korábbi –, magyarságukban megrekedt (vagy magyarságukat már elfeledő) legkeletibb magyar néprajzi tájegységre gondolunk. Néprajzosnak, nyelvésznek, történésznek még ma is – tegyük hozzá: és még sokáig – hálás kutatási terület ez a tájegység. Másoknak – a felületes külső szemlélőnek – a moldvai magyar archaikus világ képe – az egyszerű, külsőleg szegényes, sajátos életvitel – kiábrándultságot, szánalmat, sajnálatot vált ki.

Kik a csángók és hol laknak? – idézzük a legilletékesebb csángókutató, Mikecs László kérdését. A feleletet is az ő szavaival adjuk meg: „...a csángók azok a falvakban lakó magyarok, akik az összefüggő székely népsziget szomszédságában, vagy közelében, népünk legkeletibb szélein, határainkon belül és kívül, idegenek, szászok, de főleg románok között élnek” (*Mikecs 11*). Alább mindjárt hozzáteszi: „...az elszakadás ragasztotta a csángó nevet a Bukovinába került s onnan több (...) erdélyi faluba visszatelepített székelyekre is, akik pedig ezért igen dohognak, mert azt is érzik a csángóban, az elszakadóban, hogy (amit általában az jelent is) az idegenek között szokásban s nyelvben lassan elmagyartalanodó. S őket ez a vád valóban nem illeti”. Lapalji jegyzetben meg is jegyzi, hogy könyvében „Róluk mindvégig is mint bukovinaiakról fogunk szólni.” Továbbá: „A bukovinai székelyek nem veszítették el székely jellegüket. Életük, ruhájuk, szokásaik, tulajdonságaik egyeznek a székelyekével, néprajzi s emberi ismertetésük és megismerésük egyaránt a székelység körébe tartozik” (*Mikecs 263*). Mikecs tehát tisztázta önmagának és mások részére is, hogy a bukovinai székelyek nem csángók.

Az elnevezés tisztázását illetően, amikor Bukovina magyar falvairól, azok lakóiról megjelent magyar, német és román nyelvű írásokat átnéztem, érdekes és színes „elnevezés egyveleg” tárult elém. Állítom, hogy a Kárpát-medencében nincs még egy olyan magyar népcsoport, amely ilyen sokféle elnevezéssel szerepel úgy a népismereti szakirodalomban, mint a közvélemény tudatában. Ebből fakadóan sokak számára még ma is tisztázatlan a bukovinai magyarok, a bukovinai székelyek eredete. A kérdést bonyolítja az is, hogy Erdélyben kilenc helységben találunk bukovinai székely telepeket, amelyeket Mikecs László „Erdélyi Csángók, III. csoport” elnevezéssel jelöl.

Nézzük meg tehát, hogy 1779–1859 között időrendben megjelent forrásértékű írásokban a szerzők hogyan nevezték az 1764-ben Erdélyből Moldvába menekült, majd Bukovinába telepített/telepedett népcsoportot (a zárójelbe tett szám a forrásanyag keltezésének évszámát jelöli):

- *bukovinai magyar* – Kis-Várday (1785), Batthyáni (1805), Kis (1824), Bíró (1836), Gegő (1838), Jerney (1845), Honismeret (1846), Pukolai (1848), Bíró (1858), Göndöcs (1858, 1859).
- *Szeglern oder Ungaren* – Kis-Várday (1779).
- *Bukowiner Ungarn* – Budai-Deleanu (1803).
- *Gens Hungarica vagy Hungarica Gens* – Mutnyansky (1820).

Ezek az elnevezések katonai jelentésekben, útleírásokban, levelekben találhatóak, amelyek a bukovinai magyar falvak megépüléséről, népességéről, a lakosság szokásairól, nehéz gazdasági életéről tudósítanak. Néhány szerző a bukovinai magyarok székely eredetét is megemlíti.

A székely eredet ismertetése mellett a legtöbb magyar szerző írásában a „bukovinai magyar” névalakkal találkozunk. Érthető, hiszen a soknemzetiségű Bukovinában az egyén hovatarozását, nemzetiségét anyanyelve, vallása, ruházata és sajátos népszokása határozta meg. „Magyarország vagy Székelyföld bármelyik vidékéről származzanak is a Bukovinából jött magyarok – írja Sántha Alajos – letelepedésükkel gyökeret vertek Bukovina földjébe, bukovinai magyarokká lettek. A bukovinai magyarság azonban külön kis magyar család, sajátos élettörténettel. E népcsalád külön története, külön sorsa, sajátos bukovinai magyar sorsa Bukovinában kezdődik és Bukovina földjéhez fűződik, ahhoz a földhöz, amely otthont adott neki.” (Sántha 38)

1860-1880 között a magyar és az idegen utazók meglepetten fedezik fel a bukovinai magyar falvakat (Jerney, Göndöcs). Ismertetők jelennek meg lélekszámukról (Bíró) és elszegényedett gazdasági helyzetükről. Felvetődik Erdélybe vagy Magyarországra való kitelepedés/kitelepítés gondolata. Ezekben az írásokban a „bukovinai magyar” névalak mellett újak jelennek meg:

- *bukovinai református vallású magyarok* – Bíró (1866),
- *bukovinai szegény magyarjaink* – Imets (1866),
- *bukovinai székelyek* – László (1869), Szádeczky (1880, 1883), Benedek (1924),
- *bukovinai magyarok* – László (1875), Szádeczky (1880),
- *bukovinai (...) csángók* – László (1877), Szádeczky (1883),
- *csángó* – Szádeczky (1883),
- *bukovinai székely-magyar* – László (1882).

Feltűnő, hogy a bukovinai magyarok köréből kikerült értelmiségiek sem állapodnak meg írásaikban az elnevezés egyféle használatánál. Így például László Mihály, a bukovinai magyarok visszatelepítésének szellemi előkészítője – a bukovinai Istensegítség szülötte – cikkeiben, tudósításaiban vegyesen használja a „bukovinai magyar” és a „bukovinai székely” névalakokat. Megemlítjük azt is, hogy ugyancsak László Mihály az első, aki a bukovinai magyarokat csángónak nevezi.

1882–1910 között az al-dunai, a Hunyad megyei, valamint az ország más vidékeire történt telepítések, kirajzások kapcsán a bukovinai magyarság sorsáról, életéről szép számú hír, tudósítás jelent meg. Ekkor kerültek nagyobb intenzitással a magyar polgári társadalom homlokterébe. Egyes szerzők tájékozatlanságából fakadóan új elnevezések honosodnak meg, kerülnek a közvélemény tudatába. Az ország különböző részeire kitelepedett, kirajzott bukovinai magyar közösségeket valójában ekkor nevezték el csángónak. A kitelepedéseket is a „csángó bizottság”, majd a később alakult „Csángó-magyar egyesület” bonyolította le.

A „csángó” névalak/elnevezés kialakulásának, meghonosodásának további vizsgálatát a Hunyad megyei bukovinai székely telepeken – Déva, Csermakeresztúr, Sztrigyszentgyörgy és Vajdahunyad – gyűjtött adatok, valamint a róluk megjelent forrásértékű közlemények alapján mutatom be. Ugyanakkor jelezni szeretném, hogy a telepések azonoságtudatát viszonylagos egységként próbáltam megközelíteni, hiszen másképpen viszonyult a csángó elnevezéshez a Bukovinában született első telepés nemzedék és másképpen viszonyultak a Hunyad megyében született későbbi nemzedékek.

Köztudott, hogy a Hunyad megyébe telepedett bukovinai székelyek a „csángó” elnevezést kapták, településeik is a „csángó telep” elnevezést viselik. László János dévai telepes gazda így ír erről: „...a legszomorúbb azonban, hogy még 1883-ban, Magyarország akkori művelt vezetői *elkeresztelték*, székely helyett új nevet adtak neki: *CSÁNGÓ*. A nép a maga tudatlanságában e nevet vállalta. Dévát és a többi Hunyad megyei telepet még ők maguk is Csángó telepeknek, magukat csángóknak nevezik, pedig sem történelmileg, sem vérségileg, sem életmódban semmi közük sincs az egyébként tiszteletreméltó, de *másfajta magyarokhoz*, a csángókhoz.” (László J. 4. A kiemelések is tőle vannak.) E megkülönböztető név a település első éveiben ismeretlen volt számukra, ezért főleg az első telepes nemzedék idősebb tagjai méltatlankodtak, mert elevenen élt tudatukban igazi eredetük, székely származásuk: „Műk nem vagyunk csángók. Nekünk ott Bukovinában a németek úgy mondták, hogy »Ungarn«, a románok »ungur«-nak, a ruszinok »venger«-nek neveztek. Mű leszármazott székelyek vagyunk, a csángó másfajta népesség.” (Hompot László, 75, Sztrigyszentgyörgy.) „Minket a városi (dévai) magyarok neveztek el csángónak csúfságból, mert másképpen öltözködtünk mint az itteni magyarok. Szokásba és mások voltunk, a beszédünk se vót olyan uras mint az övéké. Tuggya a franc, hogy mét éppe így neveztek el, pedig mű nem vagyunk azok” (Kásler Imre, 83, Déva 1987).

A múlt század végén és századunk elején a dévai telepesekről megjelent néprajzi vagy más jellegű közlemények bevezetőiben a szerzők – szinte kivétel nélkül utalnak a csángó elnevezésre, összetett formában „csángó-székelyek”-nek nevezték a Dévára települt bukovinai székelyeket: „...A dévai telepések, ha *csángóknak* nevezik őket, bosszankodnak érte, s büszkén felelik, hogy ők nem csángók, hanem magyarok. A csángó név úgy maradt rajtuk, hogy midőn elődeik egy alkalommal a király elé mentek *tisztességre*, lovaikat felcsengettyűzték s úgy jelentek meg a király előtt. Az ilyesmi szokatlan volt a királynak s csodálkozva kérdezte, hogy miféle *csingő-csengő* nép ez? A csingből, a csengből később *csángó* lett s ez elnevezés rajtuk maradt mind a mai napig is.” (Szabó 1903.) „...Déva délkeleti határában elterülő kincstári birtokon mintegy 12 évvel ezelőtt 50 bukovinai magyar családot telepítettek le. Andrásfalváról hozta be őket az állam, s mint ilyeneket: *csángóknak* hívják őket, telepüket meg Csángótelepnek hivatalosan is. Maguk nem tartják csángóknak magukat, sőt nem kis bosszúság árán nyugodtak bele abba is, hogy mások is így nevezzék őket. Nem is tartoznak a tulajdonképpeni csángókhoz, hanem mint ruhájuk és beszédjük egyaránt elárulja, csiki székelyek.” (Kolumbán 1904.)

Az első telepes nemzedék csúfolóként értelmezte a csángó elnevezést, amely a magyarságtudat gyengülését, a magyar nyelv romlását jelenti. A mai nemzedék számára éppen fordított az értelmezése: magyar nemzet tudatot, magyarságot jelent. Meglepően állapítottam meg, hogy Déváról más helységbe került személyek azt vallották, hogy sohasem tagadták meg csángóságukat: „Egyszer az egyik román kolléga azt olvasta nekem az újságból, hogy a csángók nem magyarok, hanem románok. Én aztán megmondtam neki, hogy úgy nézzen reám, hogy én is csángó vagyok, Déván születtem a Csángótelepen. Ha én román vagyok, akkor ő hottentotta – mondtam a kollégámnak.” (K. Gizella, 55, Déva 1975.) Nem érzik az elnevezésben a „nemzeti elmarasztalás” jelentését. Újabb az elrománosodást, az asszimilálódást „elcsángósodás”-nak is nevezik. Egyik vajdahunyadi adatközlőm így vallott erről: „Voltak valami jött-ment magyarok valahonnan Kolozsvár mellől vagy Isten tudja honnan. Itt dolgoztak a gyárba a vagonoknál. Egyszer a kocsmába „lebüdöscsángóztak”. Iva vótak, mert ilyent a magyar nem mond a ma-

gyarnak. Na, én se voltam rest, s versbe feleltem neki. Azt mondtam, hogy: Csángó vagyok, nem tagadom. Amit szarok, neked adom. Nem haragudtak meg ők se mű se. Na, aztán együtt ittunk tovább.”

A csángó elnevezés elfogadásának háttérében gazdasági okok, érdekek húzódnak meg, mert jó munkaerőt, megbízható fuvarost, tiszta és ügyes háztartási alkalmazottat a Csángótelepről alkalmaztak. A piacon jó minőségű tejterméket, gabonát és zöldségfélét a csángótelepiek árusítottak. Neve, hírneve lett a csángótelepi munkaerőnek, árunak. A Csángóteleppel, lakóhelyük kívülről kapott elnevezésével kellett azonosuljon a lakosság is.

Feltűnő, hogy a Déván született első nemzedék könnyen lemondott, nem vállalta a székely elnevezést, a székelységhez való tartozást. A megkérdezettek szinte egyöntetűen azt vallották, hogy számukra csak „a székelyföldi a székely”. Miért nem hagyományozódott, miért nem volt folytonossága ennek az elnevezésnek? Hiszen a szülők székelynek vallották magukat, láthattuk, hogy mások is elismerték székely eredetüket, származásukat.

A székely elnevezés elutasítását illetően a vallomásokból összeállt adatok erkölcsi, társadalmi és kulturális okokra utalnak. Egyik adatközlőm így vallott erről: „Déván a székely (székelyföldi) cseléd lányoknak híre volt. Nem akarok csúf szót mondani, de nem úgy viselkedtek a táncokba, ahogy egy rendes leányhoz illik. Mű nem viselkedtünk úgy, mert megszóltak volna, s másnap már tudta volna a világ. De őket ki szólta volna meg? Úgy enyelegtek a legényekkel s még mást is csináltak, hogy oda se neki!” (Sz. G. 79, Déva 1975.) Egy másik adatközlő ezt mondta: „Annyi szélhámos székely (székelyföldi) fordult meg itt nálunk Déván. Egyik se volt szavahihető. Jöttek, s nagy dicsékedve ígértek valamit, s aztán elmentek. Volt köztük sok ügyes kezű és... Mi nem vagyunk székelyek, azok ott laknak ne, Csíkba s Székelyföldön. Mi itt csángók vagyunk, így ismernek még a környékbeli románok is.” (B. Imre, 57, Déva 1975.)

Adatgyűjtéseim során meglepetten fedeztem fel, hogy Dévatelepen elég sokan olvasták Szabó Dezső: Az elsodort falu c. regényét. Adatközlőim szinte egyhangúlag megbotránkozva említették, hogy az író a székely asszonyt „nyihogó kancának” nevezte. Tudom, hogy ez az adat, az olvasmányról mondott vélemény nem általánosítható. De láthattuk az előbbi vallomásokból is, hogy a negatív példaértékek látása, tapasztalása szinte természetesen tartózkodó, elutasító viselkedést váltott ki a dévaiakból, amit a más erkölcsi normák szerint való nevelés eredményezett. Utalást találunk a közösség zártására is, amely „szájára veszi” azt, aki nem viselkedik a megszokott normák szerint.

Az ötvenes évektől errefelé a második és harmadik nemzedék szemlélete a székely elnevezés elfogadása tekintetében már módosult, és vállalja a bukovinai székely elnevezést is. Ennek magyarázatát abban látom, hogy szoros kapcsolat alakult ki a Völgyességbe települt bukovinai székely közösségekkel. A kölcsönös rokoni és kulturális kapcsolatok közel hozták egymáshoz az egy tőről fakadó, száz évvel ezelőtt még egy tájegységhez tartozó, ma már egymástól távol – más-más földrajzi környezetben, más határok közt – élő közösségeket.

Budai Deleanu – *Ion Budai Deleanu*

1915 Kurzgefasste Bemerkungen über Bukowina = *I. Nistor: Români și Rutenii în Bucovina. București*

Gegő – *Gegő Elek*

1838 A moldvai magyar telepekről. Buda

Jernei – *Jernei János*

1851 Keleti utazás 1–2. kötet. Pest

Kiss – *Kiss Károly*

1824 Holmi apróságok Bukovinából. = Tudományos Gyűjtemény VII. 98–105.

Kis-Várday – *Kis-Várday Gyula*

1922 A bukovinai székely falvak. Ethn., 131–139.

Kolumbán – *Kolumbán Samu*

1904 A dévai csángók népdalaiból. = Ethn. 462–474.

László J. – *László János*

1935 A Bukovinában élő magyarság és kirajzásának története 1762–1914-ig, az első világháború kitöréséig. Déva. Gépelt példány a tulajdonomban, Zs. B.

László M. – *László Mihály*

1869 A bukovinai székelyekről és népdalaikról. = Magyarország és a nagyvilág. 47. sz.

Mikecs – *Mikecs László*

1941 Csángók. Budapest

Sántha – *Sántha Alajos*

1942 Bukovinai magyarok. Kolozsvár

Szabó – *Szabó Imre*

1903 A dévai csángó-székely telepések lakása és berendezése = Néprajzi Értesítő IV. 208–221.

Szádeczky – *Szádeczky Lajos*

1880 A bukovinai magyarok közt. Úti emlékek. = Pesti Napló. december 25.

A GÖRÖG KATOLIKUSOK IDENTITÁSVÁLTÁSÁNAK KÜLÖNBÖZŐ ÚTJAI AZ EGYKORI CSÍK MEGYÉBEN (19. század közepe–1948)

Munkánkban Csík vármegye néhány jelentősebb görög katolikus kisebbségű településének etnikai változásait kívánjuk bemutatni a népszámlálási adatokkal és egyházmegyei sematizmusokkal jól dokumentált 1850–1948 közötti időszakban. A részletes község szerinti adatsorok elemzésével megkíséreljük megragadni a Csíkba betelepült román népesség akkulturálódását¹ és asszimilációját. Az akkulturáció definíciójának bevezetése azért tűnik szükségesnek, mert egy adott kisebbségi etnikum – esetünkben a Csík-székre zömmel a 17–18. században betelepült románság – *kulturális kontaktusok* révén kapcsolatba kerül a többségi etnikummal (székelység), amelytől különböző értékeket, szokásokat, viselkedési normákat, nyelvi elemeket, kézműves- és agrártechnikákat, intézményeket, mentalitást vesz fokozatosan át, és beépíti azokat saját kultúrájába. Ez még nem jelent teljes beolvadást, de elvezethet az asszimilációhoz. Bár az etnikumok közötti „határok” nem egyformán „átjárhatók”, az akkulturáció legtöbbször kölcsönös, a többségi népcsoport is vesz át kultúrelemeket a kisebbségtől², amit vizsgált területünkön jól bizonyítanak a székelyek román kölcsönszavai, az állattenyésztés technikái és terminusai, vallási és temetkezési szokások, babonák³. Ez a kölcsönös folyamat különösen erős a nyelvhatárok térségében, példánkban inkább *kulturális kontaktzónáknak*⁴ tekinthető területeken. Az akkulturációt, annak lokális változatait igen nehéz pusztán a népesség demográfiai, anyanyelvi, nemzetiségi, vallási statisztikai alapján kimutatni. Itt jobbára a vallás és az anyanyelv, valamint az anyanyelv és a nemzetiség számbeli különbsége, a magyarul tudás aránya szolgálhat információkkal.

¹ Az akkulturáció egy adott kultúrának más kultúrával való érintkezése nyomán bekövetkező változása, ahol társadalmi csoportok (népek, közösségek, egyének) a másik kultúrával való érintkezés révén átveszik annak kulturális elemeit és megváltoznak. Ez a *diffúzió*nak, a kultúrelemek elterjedésének egy sajátos megjelenési formája. Az akkulturáció lehet *kölcsönös*, amikor az érintkező kultúrák egyszerre mintaadók és befogadók, s lehet *egyirányú*, amikor a befogadó kultúrára valamely domináns kultúra gyakorol hatást. Ha ez a hatás nagymértékű, *kultúraváltást* eredményez, amelyet tágabb értelemben az *asszimiláció* fogalomkörével írhatunk le. – *Magyar Nagylexikon* 1993. 347.; *Ortutay Gy. (szerk.)* 1977. 55.; *Panoff, M.–Perrin, M.* 1982. 24.

² *Schenk, A.* 1994.

³ *Popa-Lisseanu, G.* 1936. 68–75.; *Russu, I.* 1990. 78–100.

⁴ Érintkezési vagy kontaktzónákon olyan sávokat (és nem határokat) ért a néprajztudomány, ahol két egymással határos nyelvterület, népterület vagy kulturális terület kölcsönhatásai különösen erősek. – *Keményfi R.* 1994. 13–14. Az egykori Csík vármegye székely falvak által birtokolt, Moldvához közeli, a 19. század közepéig szórványosan ellenőrzött területét ilyen kontaktzónának tekinthetjük, ahol a megtelepedő románság helyenként jelentős etnokulturális változásokon ment keresztül. – *Ilyés Z.* 1996. 64–65.

A nemzetiségre rákérdező, az osztrák katonaság által végrehajtott – a magyar szakirodalomban nemzeti részrehajlással, elfogultsággal vádolt⁵ – 1850. évi népszámlálásban a görög katolikusok és a román nemzetiségűek száma pontosan megfeleltethető (Csikban csak Kászonban, Csíkmindszenten és Menaságon volt nagyobb a görög katolikusok száma, mint a románoké). Az 1850-es népszámlálást magyar részről bírálók azonban nem veszik figyelembe, hogy itt nem az anyanyelvre, hanem a nemzetiségre kérdeztek rá. Joggal feltételezhető, hogy a csíki székely kontextusban, amely erősen át volt szöve rendies, feudális elemekkel, a közösség rosszallásával találkozott volna, ha valaki görög katolikus létre magyarnak vagy székelynek íratattik be.

Az 1880-as népszámlálástól kezdve az anyanyelvre kérdeztek rá. A vizsgált időszakban a nemzetiségi és anyanyelvi kategóriát együttesen csak az 1930. évi román és az 1941. évi magyar népszámlálásakor vették fel. A magyar nyelvtudás arányát az 1900., 1910. és 1941. évi népszámlálások kötetiben mutatták ki. Az akkulturáció fokára következtethetünk az egyházi összeírások és a népszámlálások vallási adatainak ütköztetésekor. A 19. század utolsó évtizedétől gyarapodó vallás- illetve esetünkben rítusváltoztatások⁶ az asszimiláció befejezettségére utalnak, hiszen a nemzetiségi kérdés kieleződéssel fokozatosan előítéletekkel telítődő, etnikai sztereotípiáktól sem mentes többségi környezetben, az eredeti liturgikus nyelvhez végsőkéig ragaszkodó görög katolikus klérustól elidegenedve, több bizánci szertartású székely igyekezett a származására utaló „legkonzervatívabb” bélyeget is eltüntetni. Tágabb térségünkben több helyen is utal a vallás egy eredetileg más etnikumhoz való tartozásra, példaként említjük a beregi, szabolcsi, szatmári, zempléni, ungi magyar ajkú görög katolikusokat vagy a moldvai, román nyelvű római katolikusokat. Az előbbieket többségi környezetük idősebb tagjai több helyen napjainkig is *orosz*, az utóbbiakat *unguri* népnévvel illetik⁷.

Az egyházi anyakönyvek alapján megállapítható vegyes házasság arány, az endogámia/exogámia foka szintén jelezheti egy közösség kulturális-nyelvi beolvadását vagy éppen megmaradását, izolálódását.

A nyelv- és identitásváltás elemzésénél szükséges figyelembe venni a nem feltétlenül etnikumhoz kötődő *lokális identitásokat*, a közjogi, birtokjogi helyzet identitásképző, alakító erejét is (csángók, telepítvényes román falvak).

A 19. században kibontakozó nacionalista mozgalmak óta a mindenkori etnikapolitikai-kulturális elit – Csikban is – igyekezett a „lebegő”, ide is, oda is tartozó, *kettős identitású*, az akkulturáció különböző fokán álló közösségeket a maga nemzeti oldalára csábítani vagy kényszeríteni. A célként meghatározott regionális vagy nemzetállami homogenitást települések adminisztratív átsorolásával, szolgabiroóságok, körjegyzőségek „optimális” kialakításával, új egyházközségek szervezésével, papi államsegély megvonásával vagy megadásával, névelemzés alapján történő egyházi átsorolással, állami tannyelvű iskolák létesítésével, a felekezeti iskolák tanítói államnyelvtudásának ellenőrzésével, kulturális szervezetek (EMKE, ASTRA) misszióival⁸, olvasóköri szervezésével stb.

⁵ „...A végrehajtó szervezet elfogultságából adód” torzításokra „a falvak magyar anyanyelvű, de görög katolikus vagy görög keleti lakóinak mechanikus bejegyzése esetén nyílt lehetőség... Esetünkben ez a körülmény főleg a székely székekben okozott a magyarság kárára kisebb torzulásokat, de lehetséges, hogy a magyar anyanyelvű evangélikusokat hasonló alapon szászoknak könyvelték el.” – Erdély 1850. 9.

⁶ Itt még nem említjük az erőszakos áttérítéseket illetve átíratásokat, amelyre számos példa volt Csik megye 20. századi történetében.

⁷ Cserbák A. 1986. 281–284.; Lükő G. 1931. 21., 26–28.; Domokos P. P. 1987. 116–128.

⁸ I. Tóth Z. 1942. 49–50.

igyekeztek elérni. Ezekre mindig megtörtént a gyengíteni kívánt fél sokszor „fogadatlanságok prókátorainak” önművelő ellenakciója, mintegy versengés alakult ki bizonyos területekért, csoportokért. Ez a tudományos, történeti, néprajzi munkákban, a népszámlálások kivitelezésében, a statisztikai adatok interpretálásában is megmutatkozik, mint torzító *etnikai szubjektívizmus*. Míg a román szerzők a névelemzés módszerével szinte minden székelyföldi településen jelentős számú elmagyarosodott románokat mutatnak ki⁹, addig a magyarok az asszimiláció spontaneitását, az anyagi-kulturális színvonal emelkedését hangsúlyozzák.

A szituáció értelmezéséhez véleményünk szerint segítséget kínál a Fredrik Barth-i terminológia, mely szerint az etnicitás makroszintjén az állami politika, a bürokrácia nemzeti ideológiák mentén, formális kritériumok alapján jogokat osztogat és tilalmakat emel, alkalmanként erőszakot és kényszert alkalmaz. „A cselekvés nagyobb része a rezsimnek (valamint ezek bürokráciája és hadserege), illetve az általuk ellenőrizni kívánt népesség között zajlik”. Középszinten azokat a folyamatokat érti, amelyek közösséget teremtenek, „amelyek révén az emberek helytől, szomszédságtól, niche-től, a közjavakhoz való hozzáféréstől és azok használatától függően az etnikai mobilizáció során kiválasztják magukat a többiek közül...Az e szinten zajló folyamatok befolyásolják és mederbetérlik az emberek mikroszintű önkifejezését és cselekvését; csomagterveket és/vagy választásokat állítanak elő; s itt nyer formát az etnicitás határainak és dichotómiáinak számos aspektusa.”¹⁰

Munkánkban ezen makroszintű kezdeményezések és középszintű választások néhány példáját kívánjuk bemutatni az egykori Csík megye területéről. A mikroszinttel – az egyéni választások, a személyközi interakciók, az emberi élet eseményei és színterei etnikai identitáslakító hatásával – korlátozott helyszíni tereptapasztalattal rendelkezve, genealógiai, életútinterjúk hiányában nem foglalkozunk.

Kászoni-medence

A Kászoni-medencében a 17. századtól megtelepedő románság az egyik legrégebbi csíki görög katolikus egyházközséget alkotta¹¹. Templomuk 1884-ben épült a főleg románok lakta Dobolyban¹². A Kászoniimpértől elkülönülő falurész¹³ már Lipszky térképén is önálló településként van feltüntetve¹⁴. Dobolyon kívül a 19. század közepétől mindegyik kászoni faluban 15–20% görög katolikus kisebbség élt. Az 1850-es népszámlálás szerint is vannak közöttük magyarok, és Nagykászon már az 1871-es balázsfalvi sematizmus is mint román–magyar nyelvű egyházközséget említi¹⁵. A későbbi népszámlálások egyértelműen igazolják a nyelv-váltást. A regáti kivándorlás a 19. század végétől mindkét felekezetenél érezteti a hatását, bár a görög katolikusoknál a létszámcsökkenés kicsit később jelentkezik, amit a kisebb mértékű mobilitással magyarázhatunk. Ennél feltűnőbb azonban, hogy már a 19. század közepén kb. 500 fős különbség van a bizánci rítusú katolikusok népszámlálási statisztikáiban és a hivatalos egyházi sematizmusokban közzétett létszámában – az utóbbiak javára. 1910–1911-ben ez a

⁹ Russu, I. 1990. 206–234.; Ranca, J. 1995.

¹⁰ Barth, F. 1996. 14.

¹¹ Imreh I.–Pataki J. 1992. 80–83.; Schem. 1835.

¹² Siem. 1896.

¹³ Vámszer G., 1977. 271.; Kós K. 1989. 191.

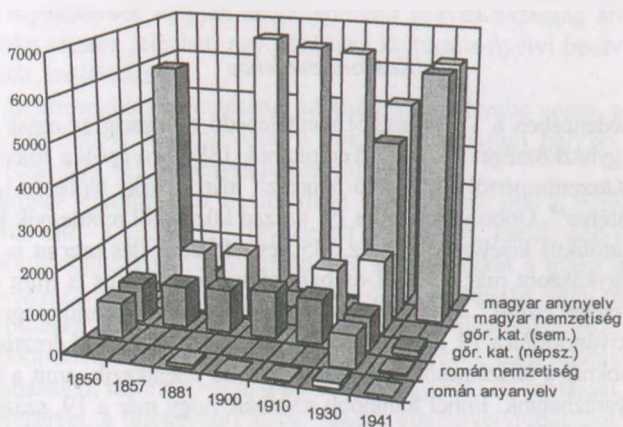
¹⁴ Herner J. 1987.

¹⁵ Siem. 1871.

különbség közel 400 fő¹⁶, míg 1929–1930-ban kb. 1000 fő. Elgondolkodtató, hogy a két világháború közötti Romániában, amikor sokszor a román hangzású nevek alapján írtak át székelyeket latinról görög rítusra¹⁷ ilyen nagy különbség létezhetett a hivatalos és az egyházi statisztika között (1. ábra). Mivel magyarázható ez a különbség?

A magyarországi egyházjog szerint a vegyes rítusú katolikus házasságokat mindig a menyasszony rítusa szerint kötötték meg és a gyermekeket az apa rítusára keresztelték¹⁸. Ez az eleve vegyes rítusú, de egyben sok interferenciális jelenséget mutató vallási környezetben élők számára lehetővé tette a látens rítuscserét. Továbbá a Székelyföldön a filiális helyzetből adódó gyér pasztoráció, a sokszor távollevő templom, a liturgikus nyelv ismeretének hiánya miatt a görög katolikusok a latin liturgiát is látogatták. Ez különösen érvényesült a latin dominanciájú vegyes rítusú családokban, ahol erős nemzeti, kulturális, vallási ellen-norma is hatott. A görög katolikusok hivatalos számáról ezért pontosabb információt nyújtanak az egyházi sematizmusok, míg a népszámlálások – több helyütt tükrözve a számlálást lebonyolító helyi hatalom nemzeti elvárásait és manipulációit – a helyiek önbesorolásáról, vallási gyakorlatáról, liturgiahasználati normáiról tanúskodnak. A különbséggel hozzávetőlegesen mérhető az asszimilációs nyereség, tehát az etnikus bélyegein, nyelvén, kultúráján kívül vallását is hátrahagyó, teljesen a magyarságba integrálódó népesség.

1930-ban az unitusokat román nemzetiségűnek jegyezték be, akiknek azonban csak 19%-a volt román anyanyelvű. Az 1941-es népszámlálás szerint az 1930-ashoz képest csak kb. 1/6-nyi (149 fő) görög katolikus volt Kászonban, ebből 54 tartotta magát román nemzetiségűnek (1. ábra). A legtöbb székelyföldi településtől eltérően megmaradt tehát egy újjáélesztett nemzeti tudatához és bizánci szertartásához hű lakosságcsoport.

1. ábra. A kászoni román és magyar anyanyelvűek ill. nemzetiségük száma a népszámlálások szerint és a görög katolikusok száma a népszámlálások és az egyházi sematizmusok szerint 1850–1941 között¹⁹

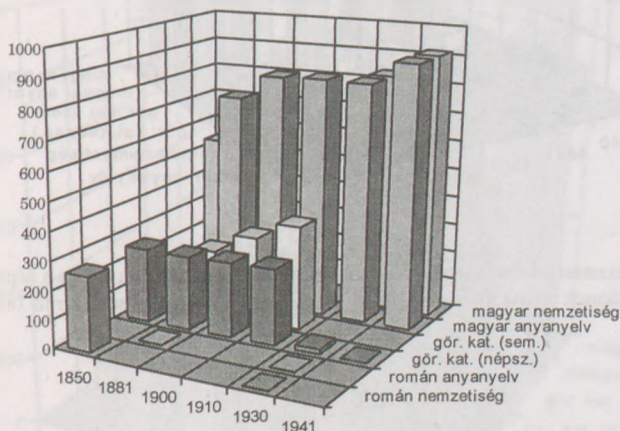
¹⁶ Ekkor már közel volt a Hajdúdorogi Görög Katolikus Egyházmegye Székelyföldi Vikariátusának szervezése. Az 1912-ben megszervezett külhelynökséghez a nagykászoni egyházközséget is hozzácsatolták, a szertartásnyelv magyar lett.

¹⁷ Scheffler J. 1940. 9–11.

¹⁸ Sipos J. 1923. 129.

¹⁹ Az 1865-ös, 1871-es, 1911-es és 1929-es egyházi összeírás adatait a könnyebb áttekinthetőség kedvéért az 1857-es, 1881-es, 1910-es és 1930-as népszámlálások sávjában tüntettük fel.

A hajdani Felső-Fehér vármegyéhez tartozó, a Lázárok és Aporok birtokát képező községbe a Lázárok telepítettek román jobbágyokat a 17. században. Venczel József szerint a falu a besenyő-telepek sorába tartozott²⁰. A szintén magyar nyelvű görög katolikus egyházközség 1867 óta volt önálló (előtte Csíkszentgyörgy filiája volt²¹), temploma 1819-ben épült²². A századfordulón 60 fő, 1910-ben 100 fő különbség adódik a hivatalos népszámlálások és a sematizmusok adatai között a görög katolikusok számában. 1912-ben az alcsíki szolgabíróság aktív közreműködésével, a román liturgikus nyelv erőltetése miatti elégedetlenséget kihasználva a csíklázárfalviakat áttértették a római katolikus egyházba. Az áttérés melletti historikus érvként elhangzott az is, hogy a lázárfalviak besenyők voltak egykor és nincs köztük a románokhoz²³. Ez az „oláh” emblémától való szimbolikus eltávolítás a korábbi vallási-kulturális kontextusból való kilépést és az adoptív közösség – esetünkben a római katolikus székelyek – befogadását volt hivatott megkönnyíteni. A rövid életű Székelyföldi Vikariátus felállítása után a szabálytalan (Vatikán által nem approbált) áttéréseket érvénytelenítették és újjászervezték az egyházközséget, immár magyar szertartásnyelvel²⁴. Az 1929. évi sematizmus nem mutat ki görög katolikusokat²⁵, az egy évvel későbbi román népszámlálás 14 görög katolikus lakost jelez. 1941-ben a település teljesen homogén római katolikus vallású (2. ábra).

2. ábra. A lázárfalvi román és magyar anyanyelvűek ill. nemzetiségűek száma a népszámlálások szerint és a görög katolikusok száma a népszámlálások és az egyházi sematizmusok szerint 1850–1941 között

²⁰ Venczel J. 1939. 135.

²¹ Schem. 1835. 153.

²² Siem. 1896.

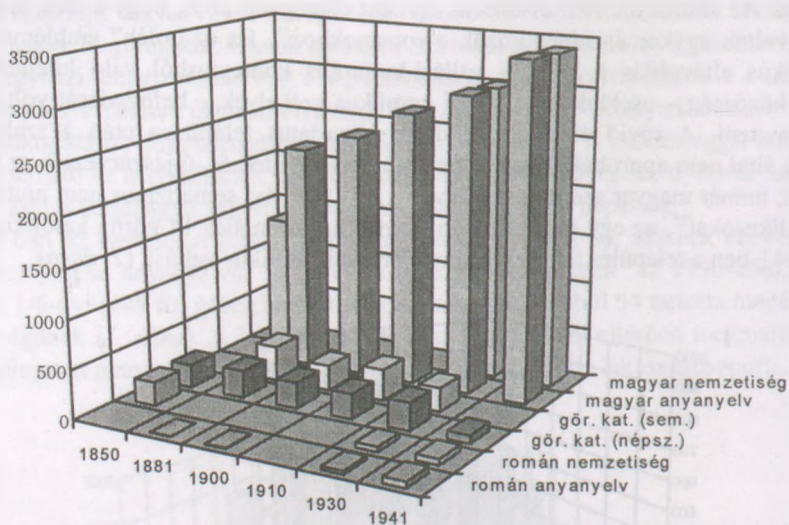
²³ „Lázárfalva maga egy 1365. évbéli okirat tanúsága szerint a Bálványos vári földekhez tartozó telepítvény s lakói kezdetben besenyők voltak, kiket valószínűleg Szent László idejében a hatalmas Aporok telepítettek le birtokaikra... Ki van zárva, hogy a mostani görög katolikus lakosok valamikor oláhok lettek volna s ugy ide, mint vármegyénk több községébe a görög katolikus vallást nem az oláhok hozták be, hanem a legelső hittérítők, kik Szent István idejében Bizánctól jöttek a Székelyföldre” – Bartalis Á. 1912.

²⁴ A lázárfalvi... 1913.

²⁵ Šem. 1929. 64.

Csíkszenttamás

Csíkszenttamás a csíkszentdomokosi görög katolikus egyházközség legnagyobb fi-liája, 90 éven át stabil, körülbelül 200–240 fős magyar ajkú görög katolikus kisebbséggel bírt. A magyar anyanyelvűek számának folyamatos növekedése ellenére számuk nem emelkedett, ami a vegyes rítusú házasságok és az önkéntes átiratkozások hatását mutatja. A görög katolikus kisebbség az 1940-es években az erőszakos átiratások hatására gyakorlatilag megszűnt (3. ábra).

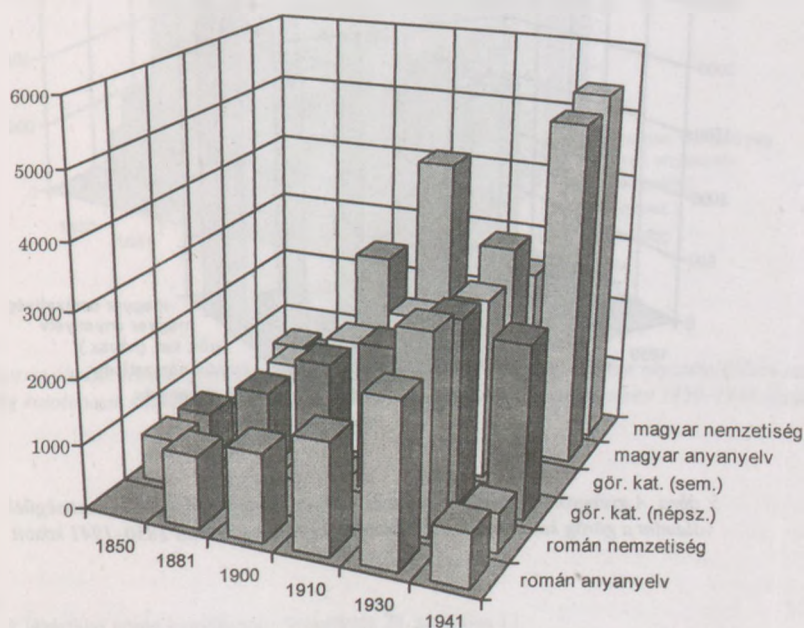
3. ábra. A csíkszenttamási román és magyar anyanyelvűek ill. nemzetiségűek száma a népszámlálások szerint és a görög katolikusok száma a népszámlálások és az egyházi sematizmusok szerint 1850–1941 között

Gyimesbükk

A jelentős görög katolikus kisebbségű Gyimesbükk példája az erős magyar kulturális hatásnak kitett területen megtelepedő románság nyelv váltásának ill. az identitás váltogatásának. A népszámlálások szerint a múlt század közepétől 1918-ig és 1940–44 között politikai, közigazgatási okokból a beolvadás a magyarság, a román hatalom idején a románság irányában erősebb. Az 1850-es népszámlálás szerint még a román nemzetiségűek voltak többségben. Bár a görög katolikusok számának a statisztikák és görög katolikus egyházi sematizmusok által kimutatott növekedését nem követte a román anyanyelvűek hasonló mérvű növekedése, a csíkszenttamásival összehasonlítva mégis egy nagyobb, expanzívabb és eredeti anyanyelvéhez részben hű görög katolikus közösség élt itt²⁶. A

²⁶ A századfordulóra főleg az elszigeteltebb havasi telepeken (Rakottyás) és völgyekben (Bálványos) maradt meg a román nyelvtudás, annak is egy magyar lexikai elemekkel erősen kevert helyi változata. – *Ilyés Z.* 1997. 5.

gyimesbükki román anyanyelvűek közel 3/4-e tudott magyarul a századforduló népszámlálásaikor ill. 1941-ben. Az 1930-as román népszámlálás a román anyanyelv és nemzetiiség tekintetében egyaránt, 1910-hez képest jelentős emelkedést mutat. A görög katolikusok száma itt is majdnem pontosan megfeleltethető a román nemzetiségűek számának. A tíz évvel későbbi magyar népszámlálás adatsora a román anyanyelvűek és a román nemzetiségűek drasztikus csökkenését mutatja (4. ábra). Ez a románellenes közhangulatnak és a magyar hatóságok pressziójának köszönhető, mely később a latin rítusba való erőszakos átíratásokban is megmutatkozott. Gergely Viktor gyimesbükki esperes Hajdúdorogra címzett leveleiben²⁷ leírja, hogy kiutasítással megfenyegetett hívei 1942-ben tömegesen tértek át a római katolikus vallásra. Esperességi körzetében csak a tiszta román nyelvű és ruházatú Vasláb, Szépvíz két leányegyháza (Lóvész és részben Kostelek), valamint Gyimesbük román nyelvű része maradt meg a görög katolikus vallásban. A szépvízi és a gyimesbükki parókiákhoz tartozó havasi telepek templomait, kápolnáit a helyi magyar adminisztráció csendőri segítséggel lefoglalta és római katolikus használatba adta át. A híveket az idehelyezett csíksomlyói ferences barát pasztorálta²⁸.

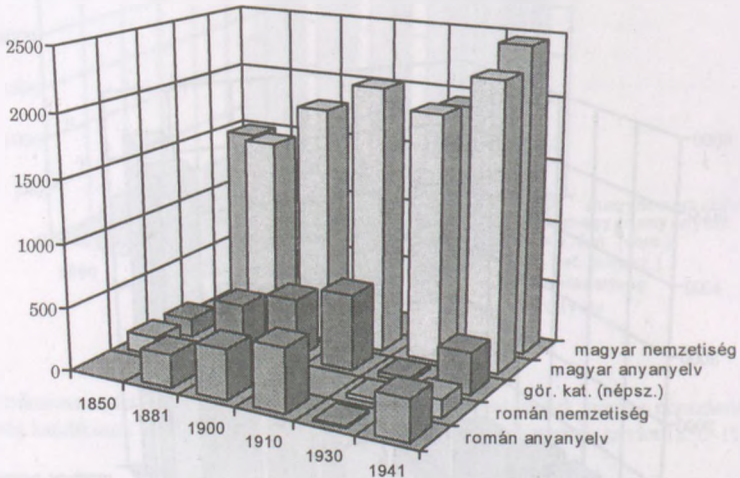
4. ábra. A gyimesbükki román és magyar anyanyelvűek ill. nemzetiségűek száma a népszámlálások szerint és a görög katolikusok száma a népszámlálások és az egyházi szemtanúságok szerinti 1850–1941 között

²⁷ Békés G. 1990. 194–199.

²⁸ Catalogus... 1944; Ilyés Z.–Pusztai B. 1994. 215.

Gyergyótekerőpatak

Tekerőpatak román anyanyelvű kisebbségét a Vaslábról kirajzott, de a tekerőpataki közbirtokossághoz tartozó Heveder-, Ölyves-, Boták- és Tinkák-telepek adják. Az anyaközséggel való erős kapcsolattartásra utal, hogy minimális a különbség a román anyanyelvűek és a bizánci rítusú katolikusok száma között. A századfordulón a Gyergyótekerőpatakhoz tartozó román telepek lakosságának 60%-a beszélt magyarul, 1941-re ez az arány 40%-ra csökkent. Az 1930-as népszámlálás szerint megszűnt Tekerőpatak román kisebbsége, ami azzal magyarázható, hogy adminisztratív úton Vaslábbhoz csatolták az említett telepeket. A visszaállított közigazgatási rend szerint lebonyolított 1941-es népszámlálás alapján 1910-hez képest nem tapasztalható jelentős csökkenés a románok számában, akik a vaslábiakkal együtt ragaszkodnak nyelvükhöz, vallásukhoz, etnikus szimbólumaikhoz (5. ábra).

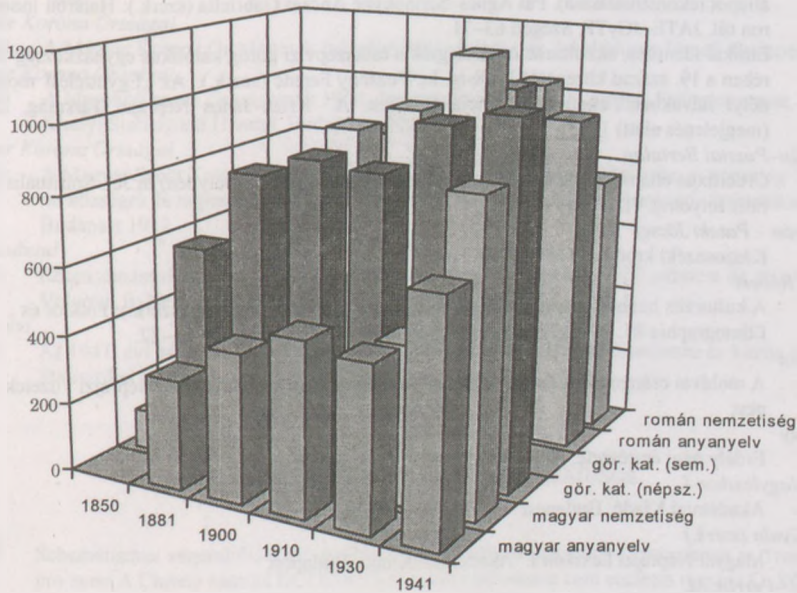

5. ábra. A gyergyótekerőpataki román és magyar anyanyelvűek ill. nemzetiségűek valamint a görög katolikusok száma a népszámlálások szerint 1850–1941 között

Gyergyóholló

Gyergyóhollón a magyar anyanyelvűek – 1930-ban alig megtörő – növekedési íve a görög katolikusokéhoz hasonló. 1941-ben 200 fős különbség van a magyar anyanyelvűek és a magyar nemzetiségűek között az utóbbiak javára (6. ábra). Ez a csoport román anyanyelvre és görög katolikus vallásra ellenére a magyar nemzetiséghez tartozónak vallotta magát, ami a nyelvi-kulturális rokonérzelmeken túlmenően a magyarral mint politikai nemzettel való azonosulást is jelez. Gyergyóhollón – a Csík vármegyei román többségű települések közül egyedülállóan – folyamatosan emelkedett a román anyanyelvűek ma-

gyar nyelvtudása (1900 – 20%, 1910 – 30%, 1941 – 40%). Megemlítjük, hogy a századfordulás csiki-gyergyói sajtó Gyergyóhollón, Gyergyóbékásen és Salamáson jelentős székely népelem teljes etnikai, nyelvi, vallási beolvadásáról beszélt. Ennek oka a gyenge latin rítusú pasztoráció és az iskolák hiánya volt. Az 1940-es években az eltérő etnikai eredet tudata és a gyökeresen megváltozott politikai helyzet többekben előhívott egyfajta emlékeztést, a magyarokkal szembeni lojalitást²⁹.

6. ábra. A gyergyóhollói román és magyar anyanyelvűek ill. nemzetiségűek száma a népszámlálások szerint és a görög katolikusok száma a népszámlálások és az egyházi szemlézések szerint 1850–1941 között

IRODALOM

A lázárfalvi...

1913 A lázárfalvi görög katolikusok. Székelység 28. sz. július 13.

Bartalis Á.

1912 A lázárfalvi gör. kath. hitközség feloszlása. in: Székelység 1912. 18. sz.

Barth, Fredrik

1996 Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. In: Regio, Kisebbségi Szemle VII. 1. sz. 3–25.

Békés Géza

1990 Görög katolikus ismeretek I–II. Kézirat, Nyíregyháza

Catalogus...

1944 Catalogus Vicariatus Claudiopolitani Dioecesis Albae Juliensis Transilvaniensis proanno Domini 1944 Claudiopoli

²⁹ Készült az OTKA F 018251 kutatási program keretében.

Cserbák András

- 1986 A magyar görög katolikus népi vallásosság művelődéstörténeti háttere. *Tuskés Gábor* (szerk.): „Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Budapest 275–311.

Domokos Pál Péter

- 1987 A moldvai magyarság. Budapest

Herner János (szerk.)

- 1987 Erdély és a Részek térképe és helységnévtára. Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján. Szeged

Ilyés Zoltán

- 1996 Politikai, kulturális-etnikai és természeti határok a Székelyföldön (Kísérlet a XIX. század végi állapot rekonstruálására). Pál Ágnes–Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): Határon innen – határon túl. JATE–JGYTF, Szeged 63–71.

- 1997 Etnikai identitás, akkulturációs stratégiák a csíkszépvízi görög katolikus egyházközség hívei körében a 19. század közepétől 1948-ig. In: Pozsony Ferenc (szerk.): Az „Együttélési modellek erdélyi falvakban” című konferenciakötetében. A Kriza János Néprajzi Társaság. Kolozsvár (megjelenés alatt) 1–13.

Ilyés Zoltán–Pusztai Bertalan

- 1994 Crucifixus etiam. (Görög katolikus papi sors a XX. századi Erdélyben) in: Jel. Spirituális és kulturális folyóirat. VI. 7. 214–216.

Imreh István – Pataki József

- 1992 Kászonszéki krónika. 1650–1750. Hn.

Keményfi Róbert

- 1994 A kulturális határok értelmezésének kérdéséhez. In: *Ujváry Zoltán* (szerk.): Folklor és Ethnographia 85. In memoriam Sztrinkó István. KLTE, Debrecen 13–22.

Lükő Gábor

- 1936 A moldvai csángók I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal. Néprajzi Füzetek 3. Budapest

Kós Károly

- 1989 Erdély népi építészete. Kelenföld Kiadó

Magyar Nagylexikon I.

- 1993 Akadémiai Kiadó, Budapest

Ortutay Gyula (szerk.)

- 1977 Magyar Néprajzi Lexikon I. Akadémiai Kiadó, Budapest

Panoff, M. – Perrin, M.

- 1982 Taschenwörterbuch der Ethnologie. Dietrich Reimer Verlag, Berlin

Popa-Lisseanu, George

- 1936 A székelyek és a románok elszékelyesítése. Bukarest

Ranca, Ion

- 1995 Români din Scaunele secuiești în antroponimele din conscripții. 1699–1821. Volumul I. Scaunul Mureș. Cluj-Napoca

Russu, I. Ion

- 1990 Români și secui. București

Scheffler János

- 1942 Az erdélyi rítusváltoztatások. Magyar Szemle XLII. 1. 7–12.

Schenk, Annemie

- 1994 Interethnische Forschung. in: Brednich R. W. (Hg.): Grundriß der Volkskunde. Dietrich Reimer Verlag, Berlin 335–352.

Sipos István

- 1923 A katolikus házasságjog rendszere a Codex Juris canonici szerint. Pécs

I. Tóth Zoltán

- 1942 Az Astra románosító tevékenysége a Székelyföldön. Teleki Pál Tudományos Intézet, Kolozsvár

Vámszer Géza

- 1977 Adatok a csíki falvak települési rendszeréhez. In: *Vámszer Géza*: Életforma és anyagi műveltség. Néprajzi dolgozatok, gyűjtések, adatok (1930–1975). Bukarest 259–284.

Venczel József

- 1991 Csík népe és népesedési viszonyai. In: Hitel. Kolozsvár 1935–1944. II. kötet. Tanulmányok, reportárium. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest 132–144.

NÉPSZÁMLÁLÁSI STATISZTIKÁK

Erdély

1850 Az 1850 évi erdélyi népszámlálás. Második javított kiadás. KSH Levéltára Budapest 1994

Erdély

1857 Erdély 1857. évi népszámlálása (Összeállította Dányi D.) KSH, Budapest 1992

A Magyar Korona Országai...

1881 A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest 1882

A Magyar Korona Országai...

1892 A Magyar Korona Országainak helységnevtára (szerk.: dr. Jekelfalussy József) Budapest 1892

A Magyar Korona Országai...

1900 A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Csik megye. Különlenyomat. Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest 1902

A Magyar Korona Országai...

1910 A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal Budapest 1912

Recensământul

1938 Recensământul general al populației Românei din 29 decembrie 1930 publicat de dr. Sabin M. Volumul II: Neam, Limbă maternă, Religie. București 1938

Az 1941. évi...

1941 Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. Szerkeszti és kiadja a Központi Statisztikai Hivatal Budapest 1947

GÖRÖG KATOLIKUS EGYHÁZI SEMATIZMUSOK

Schem

1835 Schematismus venerabilis Cleri graeci ritus catholicorum dioceseos Fogarasiensis in Transilvania pro anno A Christo nato M.DCCC XXXV (1835) ab unione cum ecclesia romana C. XXX. VIII.

Siem

1865 Siematismulu veneratului cleru catholicu de ritulu orientale alu Archi-diecesei metropolitane a Albei-Julie. 1865 Blasiu

Siem

1871 Siematismulu veneratului cleru alu Archidiecesei Metropolitane greco-catolice a Alba Julie și Fagarasului pre anulu 1871

Siem

1896 Siematismulu veneratului cleru alu Archidiecesei Metropolitane greco-Catolice a Alba-Julie și Fagarasului pre anulu 1896 Blasiu

Șem

1911 Șematismul veneratului cler al archidiecesei mitropolitane greco-catolice române de Alba-Julia și Făgăraș 1911

Șem

1929 Șematismul clerului Archidiecesei Mitropolitane Greco-Catolice române de Alba Julia și Făgăraș pre anul 1929. Blaj, 1929

A NAGYVÁRADI ZSIDÓSÁG GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉNEK NÉHÁNY VONÁSA A DUALIZMUS KORÁBAN¹

„Nagyváradot nem lengte körül Kolozsvár vagy Kassa történelmi levegője, nem szabadlák testét Szeged széles utcái, nem nyugozta Debrecen füledt nyugalma. Nem voltak tradíciói. Szent László legendás emlékei már régen porrá és hamuvá porladtak ölében, az utolsó Báthory meséje csak az árkaiba mind jobban besüppedő vizivár környékén kísértett. Külsejében és bensőjében új, bizonytalan és szeszélyes, vidám és vérbő képződmény volt... a szépen kántáló pappal, a tanyákról mulatni jött paraszttal, duhaj huszártiszttel, vagy a bihari udvarházakból bevetődött úrral éppen úgy, mint a Körös utcai tímárokkal vagy kékfestőkkel vagy a Váralja szegény proletárnépével. Mindenki imáda, és mindenki magáénak vallotta, úr, polgár és proletár – hogy csak az övé. Mindenki otthon érezte itt magát. A bíboros püspök, Tisza István, a geszti földesúr, éppen úgy, mint a Cion bölcseinek iskolájában ügyvédé, orvosá, malmossá és szeszgyárossá cseperedett, mohó étvágyú nagypolgárság vagy a dzsentriből hivatalnokértelmiséggé sülyedt középosztály. Imáda és birtokolta a meggazdagodott, mesterségére büszke kézműiparosság s a hirtelen cseperedő gyárípar munkásai.”²

A történettudományban az önálló várostörténet mára már létjogosultságot nyert, anélkül azonban, hogy kutatásának tartalmi-fogalmi vagy módszertani „viszonyai” tisztázódtak, egységesültek volna, ami számos veszélyt rejt magában. A lokális sajátosságok, részletek egyoldalú előtérbe állításával az általános tendenciákra is figyelő ábrázolás könnyen elsikadhat (az országos gazdasági és társadalmi folyamatok, kulturális jelenségek valamilyen formában, sokszor bonyolult összefüggéseken keresztül, ám települési szinten is érvényesültek), vagy éppen ellenkezőleg, a túlzott általánosítások mögött „elvesznek”, illetve eltorzulnak a helyi, specifikus: az adott területi egységekre jellemző vonások. Ehhez kapcsolódó további veszély, hogy az első esetben a városiasodás mélyebb tartalmáról, összetevőiről (vagy az ezzel összefüggő polgárosodási típusokról) nemigen tájékozódhatunk, a második esetben viszont éppen a városnak: mint nem csak közigazgatási egységnek, de egyedi társadalmi-szociális, kulturális képződménynek (s magának a várostörténetnek) a léte válik bizonytalanná.

Ezen ellentmondások feloldásának egyik útja lehet a komparatív várostörténet erősítése, ami azonban nem korlátozódhat pusztán az adatokkal mérhető (vagy kvantitatív jellegű) összehasonlításra.³ Ezt ugyanis meg kell előznie a városok, illetve társadalmuk

¹ E tanulmány egyik átdolgozott (és rövidített) fejezete annak a munkának, amelyben a miskolci, a nagyvárad, a kassai, a szatmárnémeti és a sátoraljaújhegyi zsidóság kapitalizmus kori gazdaság- és társadalomtörténetét vizsgáltuk (ezért az itt felvetettek bővebb kifejtését annak – hamarosan nyomtatásban megjelenő – szövegében találja meg az olvasó).

² Dutka Ákos: A holnap városa. Bp. 1964. 9–10.

³ A modern város történeti dilemmái. Szerk.: Gyáni Gábor Debrecen 1995. Bevezető III., áttekintően: uő.: Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok. Századvég 1997. tavasz 55–67.

részletezőbb: az életmódra, a mentalitásra vagy a kulturális-szellemi élet mindennapi jelenségeire vonatkozó vizsgálatoknak – s ez az a pont, ahol a megújuló néprajztudomány segítségül hívása is elkerülhetetlen. Mert bár a történészek itt is megtették a kezdő lépéseket: a mikrotörténet városi eredményeire utalhatunk, szükséges azonban a városantropológia egyik legfontosabb célkitűzésének: a társadalom és a kultúra átfogó vizsgálatának (amibe beletartozhat a népesség térszerkezete vagy akár értékrendje is) ehhez való ötvözése, s egységes rendszer kialakítása.⁴ Ez persze az utóbbitól a történeti szemléletmód erősítését igényli (vagy pl. a szóbeli emléanyag következetesebb használatát), de talán csak ezáltal lehetséges bármilyen egykor volt városi közösség vagy egyén mindennapi életének, stratégiájának, kultúrájának mélyebb megértése, esetleg általánosítása, s ez alapján egy-egy település társadalomalakító szerepének értelmezése.⁵

A továbbiakban egyetlen nagyváradi felekezet „hagyományos” történeti (memoár- és visszaemlékezés-részletekkel kiegészített) vizsgálatának néhány elemét mutatjuk be.

A zsidóság korai, 18. században kezdődő megtelepedése a város szerkezeti sajátosságaival függött össze. A vár körüli, jórészt beépítetlen területeken (az 1848-49-ig önálló Váralján) a katonai igazgatás szabad királyi városi adminisztrációval szembeni érvényesülése, továbbá az itt állomásozó haderő ellátása tette lehetővé az izraeliták 1740-es években kezdődő megtelepedését, akiket a városi közterhek viselése alól is mentesítettek, csupán a házhelyek árát, valamint a türelmi adót kellett fizetniük, ami az egyéb felekezeteknél gyorsabb tőkegyűjtést biztosított.⁶ Sőt különböző kedvezményekkel (pl. árubódék építésének engedélyezésével) segítették a zsidóságot, ezért az első, vidékről betelepülők, valamint a városból ideköltözők gyorsan feltöltötték ezeket a területeket, ahol katonai igazgatás alatt, ám saját komunitással, bíróval, tehát közügyeik intézésében önállóságot szerezve, önálló várost (!) alakítottak, ahol anyagi gyarapodásuk is biztosított volt.⁷

Az izraeliták kezdetben szeszfőzéssel és -árusítással, bor-, illetve vegyeskereskedéssel (boltnyitással), továbbá mészárszék- és kocsmabérlettel foglalkoztak, majd a 18. század végétől a gyors tőkegyűjtés házak vásárlását és bérbeadását, bővülő pénzhitelezést biztosított. Az 1830-as, '40-es években egyes borkereskedők és kocsmárosok már mezőgazdasági ingatlanokkal: pl. szőlőkkel rendelkeztek, nőtt a több házat és házhelyet vásárlók, tehát a házbérlettel foglalkozók száma, s megjelentek az első gyárszerű üzemek, amelyek kisipari méretekből, szerves fejlődés útján alakultak ki: az első, a Löble Henrik-féle szeszgyár 1840-ben kezdte működését.⁸

Mindez arra utal, hogy a nagyváradi (a váraljai) zsidóság gazdasági térnyerése, illetve megerősödése a reformkorban intenzívvé vált. Ezzel összefüggésben vagyoni differenciálódásuk is felgyorsult: már az 1820-as, '30-as években kialakult egy szűk nagypolgári réteg, sőt az 1850-es évek legelején a váraljaiak közül több mint 40-en vallottak be 100 forint feletti tiszta jövedelmet, mint adóalapot (23-an 100 és 200 Ft közötti, 7-7-en 200

⁴ Vö.: *Niedermüller Péter*: Városi antropológia: történeti megközelítések. In: *Történeti Antropológia*. Szerk.: *Hofer Tamás* Bp. 1984. 99–100., *Gyáni Gábor*: A modern város történetének antropológiai szemlélete. *Történeti Tanulmányok* III. Debrecen 1994. 158–165.

⁵ *Robert Redfield–Milton Singer*: *The Cultural Role of Cities*. In: *Economic Development and Culture Change* 1954. 53–55.

⁶ *Lakos Lajos*: A váradi zsidóság története hiteles levéltári adatok alapján. Nagyvárad 1912. 90–93., *Mózes Teréz*: Váradi zsidók. Nagyvárad 1995. 48–49.

⁷ Uo.

⁸ Bihar vármegye és Nagyvárad. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk.: *Borovszky Samu* Bp. 1901. 305.

és 300, illetve 300 és 400 közötti, 3-an 400 és 500 közötti, s 1 fő 700 Ft feletti tiszta jövedelmet), a 104 háztulajdonos kb. fele 5-10 szobás vagy ennél nagyobb házzal rendelkezett⁹, s mindezzel összefüggésben a zsidóság korai polgárosodásának, illetve társadalmi asszimilációjának a jele, hogy az 1830-as években a liberális eszmék és reformelképzelések terjesztésében, alakításában fontos Bihari Nemzeti Kaszinóban már helyet kaphattak.¹⁰

A szűkebb értelemben vett Nagyváradon – miként a szabad királyi városokra jellemző volt – a 18. században különböző eszközökkel akadályozták a zsidóság megtelepedését: csak az országos vásárokat látogathatták, s a beköltözés is legtöbbször ideiglenes volt: a gazdagabb textil-, gyarmatáru- és terménykereskedők, a fogadókat bérlők, a mészárszék- és kocsmabérletet szerzők vagy a boltokat nyitók néhány éves váradi tartózkodás után a városi előjáróság, illetve a keresztény polgárság nyomására (s az ilyen körülmények között gyakoribbá váló csődök következtében) elhagyták a települést, vagy Váraljára költöztek át. Állandó fluktuáció jellemezte tehát a város zsidóságát, ami a gazdasági hierarchiába épülést akadályozta; változás majd a váraljaiak megerősödése után, az 1820-as, '30-as évektől következett be. Jellemzővé vált ugyanis, hogy az utóbbi településrész izraelitái gazdasági tevékenységüket kiterjesztették a szűkebb Várad területére: üzleteket nyitottak vagy a keresztények boltjait vásárolták meg, ipart alapítottak, továbbá házhelyeket és más ingatlanokat vásároltak, illetve béreltek, amit adminisztratív eszközökkel egyre nehezebben lehetett megakadályozni. (A gazdasági-forgalmi kapcsolatok elmélyítésével tehát a váraljai zsidóság a modern Nagyvárad egységesülésében fontos szerepet töltött be.)

Mindezek hatásaként a reformkorban a kívülről betelepedők száma is intenzíven növekedett, elsősorban a Velence városrészben, amely Váralja mellett a zsidóság legrégebbi települési helye volt. (Az itt élő izraeliták egy része a 19. század első évtizedeiben töredéktelekeket bérelt, amiért igás és gyalogos robottal, fuvarozással és különböző ajándékokkal, tehát jobbágyi szolgáltatásokkal tartozott, amit pénzben válthatott meg: a váradi zsidóságnak azt a csoportját alkották, amely a bomló feudális rendszerbe (!) illeszkedett, s közvetlenül a földből szerezte jövedelmeit.¹¹)

A polgári korszak kezdetén az egységesülő Nagyvárad gazdasági életében: a kereskedelem és az ipar számos területén az izraeliták meghatározó szerepet tölthettek be, amit az 1851-es, városrészenkénti összeírásuk is bizonyít.¹²

Az izraelita kereskedők és iparűzők száma

	Újváros	Olaszi	Váralja	Velence
Fűszerkereskedő	2		3	
Lisztkereskedő	10		2	
Rőfős és véges kereskedő	7		2	1
Ruhakereskedő	2			
Díszműáru-kereskedő	3	1		
Edénykereskedő	1			
Bőrkereskedő	1			

⁹ Lakos i.m. 126–28. adatai alapján.

¹⁰ Michael K. Silber: A zsidók társadalmi befogadása a reformkorban. A „kaszinók.” Századok 1992. 1. sz. különösen: 125.

¹¹ Nagyváradai Állami Levéltár. A Római Katolikus Püspökség Gazdasági Iratai 4527. 4–5.

¹² Lakos i.m. 199–200. adatai alapján.

	Újváros	Olaszi	Váralja	Velence
Vegyeskereskedő	10	4	13	1
Házaló	4	2	11	5
Ócskás és zsidó		4	15	8
Arany- és ezüstműves	1	1	2	
Mézeskalácsos	1			
Szabó és németeszabó	4, 10	1, 3	0, 11	
Susztár	4	2	3	
Rézöntő	3			
Bádigos és kovács	2	1		
Festő	1			1
Ecetfőző	2		3	1
Pálinkafőző	3		13	22
Olajgyáros	1			
Szeszgyáros			4	
Könyvkötő		1		
Órás		1	1	
Kefekötő		1		
Bába		1	3	
Borbély			2	
Pék			1	
Kőfaragó			1	
Gyertyamártó			2	1
Szűcs				1
Egyéb		1		
Összesen	72	24	92	41

1. táblázat

A táblázat adatai az említett kiegyenlítődést mutatják: Váralja mellett a többi városrészben is emelkedett a kereskedelemmel és az iparral foglalkozó izraeliták száma, elsősorban az Újvárosban, amely Nagyvárad egységesülése után, a polgári korban indult gyors fejlődésnek. Az újonnan betelepülő, szilárd egzisztenciájú polgárok már ezt a városrészt részesítették előnyben, s ezzel összefüggésben különbségek figyelhetők meg a kereskedők és az iparosok megoszlásában is. Váralján a vegyeskereskedők, a házalók, az ócskások és a zsidók maradtak többségben (miként Velencén és Olasziban is), tehát a fejletlenebb, preindusztriális formák, amelyek nem tették lehetővé a vagyonosodást; ezzel szemben az Újvárosban az erősebb szakosodás, a korszerűsödő igényekhez alkalmazkodó áruformák (a textil- és a fűszerárak, a díszműárak, a feldolgozott mezőgazdasági termékek) előtérbe kerülését láthatjuk.

Az iparújak között hasonló differenciálódás zajlott: Váralján (és Velencén) a pálinkafőzők (tehát a hagyományos iparág képviselői) maradtak főként, míg az Újvárosban a korszerűbb szakmák (pl. rézöntő, bádigos, kovács, mézeskalácsos) is megjelentek. (Mindez a későbbi évtizedekben erősödve folytatódott.) Feltűnően magas az izraeliták száma a szolgáltató-javító kisiparokban: a szabók és a susztérek között (mindenekelőtt az Újvárosban és Váralján, ahol a legtöbb zsidó élt), elsősorban a polgárosuló igényekhez

alkalmazkodó, korszerűbb feltételekkel dolgozó németszabók kategóriájában. (Ezzel szemben a régi, céhes keretek között fejlődő s a keresztyének által a legnagyobb konkurenciát okozó iparszakmákban: a csizmadiák, a tímárok, a kerékgyártók, a fazekasok, a kádárok, a gubások stb. között nem voltak izraeliták.)

Az iparban a négy „szeszgyáros” és az „olajgyáros” alkotta a vagyonosabb, nagypolgári „réteget”, a kereskedelemben ennél jelentősebb a zsidóság differenciálódása. A lisztkereskedők magas száma pl. arra utal, hogy többen közülük kiterjedt, a megye, sőt a régió határait is meghaladó piaci kapcsolatokkal rendelkeztek, ami nagyobb jövedelmeket biztosított. (A különböző kereskedelmi ágazatok, bár elkülönülésük alig haladt előre, eltérő tökeszükségletet és -megtérülést jelentettek.) Őket választották be 1851-ben az egykori, izraelitákat kirekesztő „kalmár céhet” felváltó kereskedői és ipartársaságba, amelyből a kereskedelmi és iparkamara alakult; továbbá az izraelita iparosok önálló egyletet is létrehoztak, tehát érdekképviselői szervezettségük 1848 után, a város egységesülésének és polgárosodásának hatására erősödött fel.¹³

A város gazdasági struktúrájába beépült, szilárd egzisztenciájú, bár differenciált kereskedő- és iparosréteg (amely számára további gyors tőkeakkumuláció volt biztosított) fog tiltakozni az 1850-es évek elejétől tömegessé váló és növekvő konkurenciát okozó izraelita betelepedések ellen, ami majd a nagyváradai polgárság további differenciálódását, illetve a gazdaság átalakulásának és fejlődésének a felgyorsulását biztosította. (1852-ben 32 izraelita kereskedő, valamint 6 dohányvásárló és 30 iparos: elsősorban szabók, cipészek, szücsök kérnek letelepedési és iparüzési engedélyt, akik nem csak a megyéből, hanem az ország távolabbi területeiről származtak.¹⁴)

A dualizmus évtizedeiben folytatódó és állandósuló nagyarányú betelepedés következtében a zsidóság létszáma 1910-ig 15 155 főre emelkedett (az össznépesség 23,6 %-át alkották, ami a főváros értékét is meghaladta, s egyúttal a három legfontosabb: a református, a római katolikus és az izraelita felekezet kiegyenlítését eredményezte), s a városrészek közötti megoszlásuk a következőképpen alakult:¹⁵

1910 (fő és %)		
Olaszi városrész	2227	10,3
Újváros városrész	7014	41,3
Váralja városrész	4145	56,7
Velence városrész	818	12,6
Csillagváros városrész	513	27,6
Külváros városrész	291	7,3
Hegy városrész	32	1,1

2. táblázat

¹³ Uo. 197., *Groszmann Zsigmond: A magyar zsidók a XIX. sz. közepén.* Bp. 1917. 34.

¹⁴ *Lakos* i.m. 204–05.

¹⁵ *Magyar Statisztikai Közlemények* (a továbbiakban: M.S.K.) 42. k. 569.

Az egykor önálló Váralján (amely Nagyvárad abszolutizmus időszakában végbement egységesülése után „Katonavárosként” élt tovább a kortársak szóhasználatában) 1910-ben is a lakosság csaknem 60%-a volt izraelita. Utaltunk rá, az 1870-es, '80-as évektől ez már jellemzően a korszerűsödni, fejlődni képtelen kispolgárság „lakónegyede”, ahol az izraelita vállalkozók mezőgazdasági termelésre épülő vertikumai (pl. szeszgyárak, marha- és sertéshizlálók), valamint a legrégebbi kereskedőcsaládok gabonahombárjainak, fűszer- és gyarmatáru-, bőráru- stb. lerakatainak jelentős része is megtalálható volt, s melyek bemutatására ismét a kortárshoz fordulunk:

„Ez a Moskovitsok birodalma. Vastag felhőben úszik felette a csiráztatott rozs, a kifőzött tórköly s a marhaistállók fojtogató illata. Élesen hasít bele a gőzszelepek fűtve, a gőzdudák hosszú szirénás bődülése. Benn a telepen ötven vagy száz rózsaszínre hizlalt hatalmas barmot terelnek a kapuk felé, reng rajtuk a hús, kirakati áruk. Békés, villácsszervű bihari barmok, uradalmi, kitenyészetti, hizlálásra alkalmas fajta. Hajtják, terelik őket, bocskoros vagy meztillásbas, többnyire a keleti környékbeli keshedi ködmönű román béresek. Indul a hús, a mintahús Bécsbe. Ebből lesz az Augustiner Kellerben meg a Burg asztalán a híres bécsi csonthús, a császár kedvence, meg a rózsaszín roast beef és a hamisítatlan hizlalt rostélyos...a Moskovitsok külön vagonírozó telepén gondosan mosott és leplombált kocsikba zsúfolódnak a barmok, hogy mint élő gyorsáru, holnap hajnalban a bécsi vágóhíd torkában ébredjenek.

A szeszgyárak melletti egyemeletes irodaépület ablakai az országuóra néznek. A fiatal Moskovits az ablakban áll...ez is kitenyészetti fajta. Három nemzedék gazdagsága rózsaszínre beretválta, kifürösztötte a fiatalurat. Kirakati áru, vegyészdoktor, nagy étvágyú, nagy álmú, akár az ősei, ő is többet akar életből, aranyból...De itt van már a család másik két oszlópa is, a malmos meg a kereskedelmi csarnok elnöke, a bankigazgató. »Száz vagon rizst kötöttem le Triesztben, prima áru.« Valamennyien Moskovitsok, gazdagok, urak a maguk módja szerint. Bécs és Nagyvárad között mindenki ismeri és utálja őket. Pedig jómodorúak, hetykék, ahogy a bihari dzsentritől tanulták...

Induljunk befelé a város felé. A nagy piacon át vezet az út. Roppant tágas, egyemeletes házzal kerített térség ez, sátrakkal, bódékkal, kocsitáborokkal. Itt van a kirakodó iparos vásárosok állandó deszkabódés utcája. Timárok, szűrszabók, csizmadiák, fazekasok áruhálmazai. Mázas edények, bihari festetlen cserépkorsók, eszkábált dézsák és vajt, faragott teknők utcasora. Köztük, mint egy keleti bazárban, festőien tarka csoportokban keveredik a sárréti, bihari magyar parasztképviselete a keleti hegyvidék román parasztlainak halinadrágos, bocskoros, bőrtűszős népével...keveredik itt a kocsikenőcs, a gyömbér meg az avult szentjánoskenyér szaga a friss és kicserzett bőrök szagával. Valami keleti, furcsa, nyomasztó légkör, a nagyvárosok jellemző szaga terpeszkedik felette.

Az Ullmannok és Kurlánderek birodalma ez. A Talmud bölcseié. Keletről jött, tradíciókban a Talmud törvényei szerint élő kereskedődinasztiai évszázados telepei. Ide vándorol az uradalmi gyapjú, a bőr, a bor, búza és a békesség minden aranyat érő terméke, és jön érte cserébe Kelet minden fűszerárúja: gyömbérje, sáfránya, szerecsendiója, s a cseh gyárak minden olcsó portékája. Ezekkel a forgandó árukkal jönnek együtt Keletről és Nyugatról egyaránt a titokzatos árnyak, eszmék, könyvek, mozgalmak terjesztői. Áru- és gondolatközvetítők, leviták és csodarabbik. Jönnek hírek, hogy Oroszországban lázong a parasztság. Az Ullmannok és Kurlánderek háza átvonuló otthona a Keletről Nyugatra áramló örök népvándorlásnak és nyugtalan híreknek. Hol az oroszországi pogromok elől menekülnek, hol Bécsből jönnek rabbiiskolába a váradai Ullmannokhoz. Mert itt az írástudók olyan hitvitája folyik, amely sokszor nemzetközi viszonylatban is perdöntő a talmudisták világában.¹⁶

¹⁶ Dutka i.m. 23–24., 28–29.

A századfordulás évtizedekben azonban a nagyváradi zsidóság csaknem fele már az Újváros városrészben lakott, amely a dualizmus korában a leggyorsabban fejlődött (a név is erre utal), s ahová a '80-as, '90-es évektől beköltöző, szilárd gazdasági pozíciójú, gyorsan vagyonosodó, inkább a kialakuló újabb ipari és kereskedelmi ágakban érdekelt izraeliták telepedtek. Ezúttal csupán e városrész központját, a Szent László teret emeljük ki, mely „hárs- és platánfákkal van beültetve”, három templom (tehát valamiféle ökumenikus szakralitás) övezte, ám a századfordulás új, modern építkezések is ide koncentráálódtak, ami a város „kétlelkűségét” erősítette. A huszadik század legelején épült ugyanis a neoklasszicista (historizáló) főhomlokzatú, összességében eklektikus (a velencei mintát követő) városháza, illetve a Moskovitsok által építtetett szecessziós bérpalota (tervezői Vágó József és László voltak¹⁷), valamint az egykori Fekete Sas fogadó helyén a Sas palota, melyben új szállodát, valamint irodákat és lakásokat avattak, s melyet a milánói Galleria Vittorio Emanuele mintájára passzázzsal kötöttek össze a Zöld Fa vendéglővel. Olyan üvegtetejű, bazáros átjáróval, ahol egy sor kereskedelmi és ipari cég alakult, ezáltal üzleti központtá vált, az egész város kereskedelmi-gazdasági életét megújítva. (Az ugyancsak szecessziós, több funkciójú épületegyüttest az izraelita Adorján Emil ügyvéd építtette, aki – hogy olcsóbban jusson építőanyaghoz, s az emelkedő árakat letörje – téglagyárat alapított, a tervezők Jakab Dezső és Komor Marcell, míg a kivitelező a szintén izraelita Sztarill Ferenc vállalkozó, Nagyvárad főépítésze volt.)¹⁸

Az Olaszok s még inkább a Velence városrészben, amelyek a legkorábbi, még a Váralján való megtelepedés előtt voltak az első zsidó családok lakóhelyei, csökkent az arányuk (a századforduló után ezek lakosságának csupán 10-12%-át alkották), s ebben a városban is az újonnan alakuló, külvárosi (periférikus) területeken élt a legkevesebb izraelita. (Az utóbbiak földszintes téglá-, illetve vályogházakból álló, kiszélesedő sávja gyűrűszerűen fogta körül az újonnan alakuló városközpontot.¹⁹)

A nagyváradi zsidóság a mezőgazdasági ipar kapitalizmus kori megalapozásában és a várost az egyik legerősebb vidéki centrumává fejlesztésében játszott meghatározó szerepet. A malomipar létrehozói részben meggazdagodott terménykereskedők voltak, jellemzőbb azonban, hogy a malmok fokozatosan fejlődtek korszerű, nagy kapacitású üzemekké (Bihar megyében az előzmények is kedvezőbbek voltak, mivel már 1848 előtt fejlett malomipar működött), illetve ezek egy részét meggazdagodott izraelita szesztermelők alapították.

Az 1880-as években hozta létre Moskovits Adolf fiaival az Adria malmot, amely az 1890-es években árpagyöngy- és köleskása-malommal, illetve rizshántolóval bővült, s kapacitása rendszeres liszt-, árpa- és kölesexportot biztosított nem csak az ausztriai piacokra, hanem a Balkánra és Olaszországba is, majd a rizs szintén fontos exportcikkévé vált. (Napi termelési kapacitása kb. 500 q volt, s mintegy 140 munkást foglalkoztatott.) Ezt megelőzően, még 1862-ben alapította Moskovits Adolf szesz- és élesztőgyárat, amelyben 1893-ban már 3400 hl, ipari célra termelt szeszt és több mint 2200 q élesztőt gyártottak, s amely 4000 db-os szarvasmarha-állománnyal, illetve sertésállománnyal

¹⁷ Az izraelita építész testvérpár korai (nagyváradi) alkotásai főként a „magyaros” szecesszió stílusában készültek (az említettek kivül a La-Roche és Darvas-féle ház, az Országos Csendőrségi Iskola). Zsidó Lexikon. Szerk.: *Ujvári Péter* Bp. 1929. 932–33.

¹⁸ *Fleisz János*: Város, kinek nem látni mását. Nagyvárad 1997. 88–89., *Implon Irén*: Nagyváradi tollrajzok. Nagyvárad 1993. 41–43.

¹⁹ *Fleisz*: i.m. 85.

egészült ki. (Moskovits 1895-ben a katolikus püspökségtől több mint 500 hold földet bérelt.) Ehhez 1886-ban egy ecetszeszgyár megalapítása társult, s végül az üzemek (több tucat gyáreépület, istállók, magtárak) 1910-ben egyesültek részvénytársasággá (Moskovits Adolf és fiai Adria Ipari és Mezőgazdasági Rt.), amelynek részvénytőkéje elérte a 2,5 millió koronát (az igazgatóságban a család tagjai: Adolf, illetve Mór, Miksa és József kapott helyet). Ugyanebben az évben a cég átvette a felszámolás alatt álló Első Nagyvárad-i Kenyéripár Rt.-t (ennek alaptőkéje 600 000 korona volt, s az igazgatóságot ugyancsak a család alkotta).²⁰

Hasonló vertikális kiépítése jellemző a Léderer és Kálmán cég történetére, amely ugyancsak szeszgyárként indult: 1857-ben Kálmán Ferenc és Léderer Antal alapított szesztermelő és finomító üzemet, amelyet szerves bővítés, fejlesztés és korszerűsítés után, 30 évvel később, 1887-ben alakítottak részvénytársasággá (Léderer és Kálmán-féle Szeszgyár és Finomító Rt.). Az üzem 1893-ban már több mint 22 000 hl (!) szeszt termelt (48 lóerős gőzgéppel szerelték fel, több mint 150 munkást foglalkoztatott, évi kapacitása kb. 36 000 hl volt), piacai Olaszország mellett kisázsiai, valamint közel-keleti területekre is kiterjedtek (pl. Konstantinápolyra és Szmírára). Élesztőgyártással nem foglalkozott, viszont 1893-ban már 1580 db szarvasmarhából álló mintagazdasággal (tejgazdasággal) rendelkezett. Az előző céggel szemben tehát a szesztermelés, illetve a finomítás maradt a fő profilja, ami 1909-ben gőzmalommal egészült ki: a Léderer és Kálmán-féle Szeszgyár és Gőzmalom Rt. alaptőkéje az 1910-es évek elején 600 000, összes vagyona 2,5 millió koronát tett ki.²¹ (A vállalat élén ekkor már a következő generáció állt: a műszaki igazgató Kálmán Ernő, illetve a cég vezetője Reismann Mór, aki az egyik legerősebb váradi bank alapítója és vezérigazgatója, a Kereskedelmi Csarnok felállításának kezdeményezője volt.) (A Léderer és Kálmán-féle cég más iparágakban is érdekeltségeket szerzett.)

Az egykori izraelita szeszfőző kisüzemek fejlődésének egyéb útjai is megfigyelhetők. 1848-ban alapított szeszfőzdét Moskovits Mór (a Moskovits család másik tagja, Adolf testvére), amit a század végéig szesz, élesztő, rum, likőr és vegyészeti gyárkomplexummá fejlesztett. Az 1890-es években (pl. 1893-ban) a szesz- és az élesztőüzemekben 3200 hl szeszt, illetve 2400 q élesztőt termeltek, a különböző pálinkafajtákat, a likőrt és a rumot legújabb eljárásokkal, ugyancsak nagyban állították elő (amiből Ausztriába és Szerbiába exportáltak), emellett a vegyészeti gyárban, amelynek termelését az állam támogatta, kénes étert, ecet- és gyümölcsétert, illetve gyógyászati cikkeket gyártottak (az üzemek 12 épülettel, valamint 2 gőzgéppel rendelkeztek, 60-70 munkást foglalkoztattak, a szarvasmarha-hizlalás viszont kisebb jelentőségű volt). Jellemző a gyárkomplexum további sorsa is: az étergyárat az alapító egyik fia vitte tovább, s alakította 1906-ban részvénytársasággá (Auróra Étergyár Rt., amelynek alaptőkéje 100 000 korona, s legnagyobb részvé-

²⁰ Az ipari és mezőgazdasági részvénytársaság vagyona 1914-ben meghaladta a 7 millió koronát, amelynek összetétele a cég nagyságát szemlélteti, s a bevételek arányaira is utalhat: az épületek, gépek és az egyéb felszerelések értéke kb. 2,8, a mezőgazdasági ingatlanoké kb. 1 millió korona, a termény- és örleménykészleté több mint 800 000, az állatállományé 180 000 korona volt. A pénzkészlet, illetve a váltó- és értékpapírok értéke kb. 280 000, ebből az értékpapíroké kb. 260 000 korona, ami a hitelélet moderebb formáiban való részvételt jelzi. Magyar Pénzügyi Compass (a továbbiakban: MPC) 1917–18. 2. k. Vidék Szerk.: *Kormos Alfréd* Bp. 1918. 700., 693., 696., A Nagyvárad-i Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése (a továbbiakban: KIJ (Nagyvárad)) 1893. 67., 114., Bihar vármegye és Nagyvárad... 311–12.

²¹ Malomipari kapacitásai és exportlehetőségei lényegesen alatta maradtak a Moskovits-féle üzemnek, ezáltal kisebb alaptőkével és nyereséggel működött. (A különböző vagyontárgyainak értéke is alacsonyabb volt.) MPC 1917–18. 699., KIJ (Nagyvárad) 1893. 67., 114., Bihar vármegye és Nagyvárad... 311.

nyesei a kiterjedt Moskovits család tagjai, illetve az ugyancsak izraelita Erdős Zsigmond, Berkovits József stb. voltak), míg a hagyományosabb üzletágot a másik fiú örökölte, s hozta létre 1915-ben a Moskovits Mór és fia Rt.-t (alaptőkéje 1 millió korona, ami a két üzem termelési arányait jelzi. Az igazgatóságban özv. Moskovits Mórné, az alapító felesége is helyet kapott.)²²

1893-ban alakított Weisz József likörgyárat, termelése azonban elmaradt az előbbiétől²³, Löblé Henrik az első nagyváradi szeszüzemet szintén korszerű, finomításra is alkalmas gyárrá fejlesztette, és szarvasmarha-tenyészetet kapcsolt hozzá (a '90-es évek közepén 6800 hl-t termelt, állatállománya 780 db-ból állt)²⁴, s a helyi zsidóság egyik legrégebbi és legbefolyásosabb családjának: a Bergereknek felemelkedése is a szeszgyártáshoz kapcsolódott. Berger Sámuel „pálinkagyárosként” már 1850-ben a legvagyonosabb izraelita polgárok közé tartozott (évi tiszta jövedelme 300 Ft volt), üzemét azonban fia, Dániel fejlesztette korszerű szesz-, illetve élesztőgyárrá (1893-ban 2400 hl szeszt és 1800 q élesztőt termelt, s mintegy 30 munkást foglalkoztatott). Mivel gyermekei nem voltak, a gyárat 1912-ben öccse, ifj. Berger Sámuel vitte tovább (akinek könyv- és papírkereskedését kellett feladnia, ami a szeszüzem fontosságát, nagyobb „tradícióját” jelzi), és alakította 1916-ban részvénytársasággá (Berger Dániel Szesz- és Élesztőgyár Rt., amelynek alaptőkéje 500 000 korona volt, igazgatóságában a Berger család kapott helyet. – A háború alatt a gyár nyersanyaghiány miatt nem üzemelt.)²⁵

Az építőanyag- és faipar konjunktúráját a Nagyváradon is fellendülő építkezések, valamint az egyéb infrastrukturális beruházások eredményezték, amely több izraelita cég alapítását és fejlődését vonta maga után. Az egyik legrégebbi zsidó családból származó Diósi Ignác 1855-ben alapított fakereskedést, amely hosszú ideig szerény üzletvitellel működött. Halála után, 1885-ben fia, Lajos folytatta az üzletet, aki a fővárosi Beck Adolf-féle faüzleti céggel társult, s létrehozta a bihar-csucsai gőzfűrésztelepet, amely 1908-ban alakult részvénytársasággá (Csucsai Faipar Rt., alaptőkéje 500 000 korona, összvagyon 1,8 millió korona volt).²⁶ Diósi emellett több, Biharban és Erdély-szerte működő fakereskedelmi és fafeldolgozó üzemben szerzett érdekeltséget. 1907-ben Reismann Mórral közösen alakított részvénytársaságot a fogarasi és a háromszéki erdők (tehát Erdély leggazdagabb erdővidékeinek) kitermelésére, amelynek főrésztulajdonosai nagyváradi izraeliták, valamint fővárosi és erdélyi vállalkozók (elsősorban erdőbirtokosok) voltak. A cég alaptőkéje az 1910-es évek elejére 1 millió koronára emelkedett, a gőzfűrész-berendezések, az erdők és a fakészletek, illetve az egyéb ingatlanok értéke meghaladta a 2 milliót. (A világháború alatt a termelés akadályozása miatt a vállalat részvénytőkéje 90%-kal csökkent, majd beszüntette működését, tulajdonosai azonban, egyéb érdekeltségeik segítségével, hamar túljutottak a válságon.) Ugyancsak nagyváradi központtal alakult meg 1908-ban a Papolc-barátosi Faipar Rt., amelynek megszervezésében Diósi mellett Weisz Károly vett részt, s amelyet a Magyar Általános Hitelbank támogatott. (Üzletvitelét, forgalmát az előbbihez hasonló sajátosságok: pl. megyei és megyén kívüli tőkeérdekeltségek jellemezték.)²⁷

²² MPC 1917–18. 693., 700., KIJ (Nagyvárad) 1893. 67., Bihar vármegye és Nagyvárad... 311.

²³ KIJ (Nagyvárad) 1893. 39.

²⁴ Uo. 67.

²⁵ Uo., MPC 1917–18. 694., *Lakos* i.m. 226–27.

²⁶ Pénzügyi Compass (a továbbiakban: PC) 1910–11. I–II. rész Budapest-vidék. Szerk.: *Kormos Alfréd* Bp. 1911. 737.

²⁷ MPC 1910–11. 737., 739., 744.

A modern fakitermelés másik megalapozója Darvas Imre volt, aki a svájci La Roche Alfredot (tehát a külföldi tőkét) is bevonta vállalatába. Az Európa-szerte ismertté vált cég 1912-ben alakult részvénytársasággá (La Roche és Darvas Egyesült Erdőipari Rt., amelynek főtelepei Biharlonkán voltak, alaptőkéje 1 millió, fakészletének s egyéb ingó és ingatlan vagyonának értéke 1914-ben meghaladta a 6 millió koronát, a cég igazgatója a világháború előtt Eichner Sándor).²⁸

Az említett építési vállalkozó, Sztarill Ferenc téglagyárat alapított, majd gyártelepének és egyéb cégeinek átvételére hozta létre 1914-ben a Sztarill-féle Építészeti és Téglagyár Rt.-t (amelynek alaptőkéje 100 000 korona, ingatlanainak és egyéb vagyonának összértéke meghaladta a 2 millió koronát – a mérnök-vállalkozót a nagyváradai Építőiparosok Szövetsége elnökének is megválasztották-), s szintén építési vállalkozóként indított téglagyártást az Incze Lipót és társa cég, amelyet 1911-ben a Kolliner D. és Fia Téglá- és Cserépgyár Rt. vett át (az utóbbi alaptőkéje 300 000 korona volt), ami az építőiparban is az izraelita tőke nagyfokú mobilitását és rugalmasságát bizonyítja.²⁹

A nagy múltú, ám a 19. század utolsó évtizedeiben is kisipari jellegű bőrparban a Moskovits Farkas által 1887-ben megalakított cipő- és csizmagyár emelkedett ki, amely rendkívül rövid idő alatt az ország egyik legnagyobb bőrpari vállalatává fejlődött. (Moskovits a váradi reáliskola pincéjében foltozóvargaként kezdte a szakmát.) A századfordulón már kb. 150 munkást foglalkoztatott, gyári kapacitása mintegy 70 000 cipő és csizma volt, s az ország számos városában hozott létre fióküzleteket (1909-ben összesen 35 településen: pl. Budapesten, Kassán, Miskolcon, Szatmárnémetiben, Temesváron, Brassóban, Pozsonyban, Pécsen, Szegeden, Kecskeméten, Szombathelyen, Székesfehérváron, Veszprémben, Nagykanizsán, sőt Verseczen, Fiumében, Zágrábban, Szarajevóban stb., tehát az egész országot behálózóan rendelkezett lerakatokkal). Emellett a közös hadsereg, a magyar és a bosznia-hercegovinai csendőrség, a fővárosi rendőrség, valamint a nagyobb hazai bányá- és iparvállalatok szerződéses szállítója volt, s az említett boszniai, horvátországi és osztrák piacokon kívül Bulgáriába is forgalmazott. (A nyugat-európai színvonalon készült cipők mellett anatómiai cipőket és lábszárvédőket is készített.) A vállalat növekedését jelzi, hogy, miután 1909-ben részvénytársasággá alakult (Moskovits Farkas és Társa Cipő- és Csizmagyár Rt., utóbb Hungária Cipőgyár Rt.), alaptőkéje 1910-ben 1,5 millió, 1911-ben 3 millió koronára emelkedett (a tőkeemelést a Biharmegyei Takarékpénztár hjtotta végre, amely ezáltal érdekeltté vált az üzletben – a legnagyobb részvényesek között az ország különböző területeiről találunk bankigazgatókat, gyárosokat, egyéb vállalkozókat és ügyvédeket is), összes vagyona meghaladta a 3,2 millió, tiszta nyeresége az évi 100 000 koronát. (E szám adatok alapján a legnagyobb malom- és szeszipari vállalatok után következett, sőt a világháború elején a bankokban elhelyezett tőkék kamatai, valamint értékpapírok vásárlása révén vagyongészlete 5 millió korona fölé emelkedett.)³⁰

²⁸ MPC 1917–18. 699.

²⁹ Uo. 698., 705–06. Mindez összefügg azzal, hogy Nagyváradon is több házépitő és értékesítő céget hoztak létre az izraeliták, illetve számos nagypolgári család, üzleti vállalkozásként, bérpalotákat, művészi kivitelezésű családi házakat vagy szállodákat, vendéglőket építetett (ez egyben a fejlett mecenatúrát és a társadalmi asszimilációt is igazolja), amelyek a századfordulós Várad építészeti arculatát, a városképet jelentősen meghatározták. (Az első korszerű szállodát Vaislovich Emil, az első fővárosi jellegű kávéházat Rendes Szidor építette stb.) *Sós Endre*: A nagyváradai zsidók útja. Bp. 1943. 32–33., erről részletesebben, több példával: *Mózes* i.m. 127–31., *Péter I. Zoltán*: Nagyvárad a barokktól a szecesszióig. Nagyvárad 1994.

³⁰ MPC 1910–11. 841–42., 1917–18. 697–98.

Nagyvárad híres irodalmi és szellemi élete, sajtójának: a napilapok, illetve a folyóiratok gazdagsága a nyomdaipar számára folyamatos és intenzív növekedést tett lehetővé. A jellemzően a nagyobb lapok és lapkiadók köré szerveződő nyomdák közül (a századfordulón 16 jelentősebb sokszorosítóüzem működött, ebből 5-6 részvénytársasági alapon) Sonnenfeld Adolf vállalata emelkedett ki. Az ifjúkori, fővárosban és külföldön teljesített tanulmányutak után (Pesten az Engler cégnél töltötte inaséveit), Sonnenfeld kezdetben apja papirkereskedésében dolgozott, amit, az 1870-ben felállított kicsiny nyomdával együtt, országosan ismert papír-, írószer és nyomdavállalattá fejlesztett, s mellé könyvkötőüzemet alapított. A cég 1916-ban alakult részvénytársasággá (Sonnenfeld Adolf Rt., amelynek részvénytökeje és vagyonkészlete a következő évben kb. 750 000 koronára emelkedett. A cég vezetésében ekkor már a következő generáció is helyet kapott.)³¹

A „Nagyvárad Napló” Nyomda Rt.-t az 1910-es években szervezte meg Fehér Dezső, a lap főszerkesztője (alaptökeje 50 000 korona, a legnagyobb részvényesei izraeliták voltak: Rosenberg Izsó, Weisz Iván stb.)³², az „Új Nagyvárad” Hírlapkiadó Rt.-t Marton Manó alapította, miután 1912-ben létrehozta új sajtóorgánumát (alaptökeje csak 21 200 korona, igazgatóságában Marton mellett Hirschmann Gyula, Mauthner Ignác stb. szerepelt)³³, s Laszky Ármin, a második legrégebbi, 1875-től megjelenő nagyvárad napilap, a Szabadság tulajdonosa és kiadója 1915-ben alakította cégét részvénytársasággá (Laszky Ármin-féle Nyomda Rt., amelynek alaptökéjét 100 000 koronában állapították meg).³⁴

E nyomdák többsége nem volt nagyipari vállalat (általában egy új lap, illetve a lapot indítók függetlenedését és megerősödését szolgálták), ám a növekvő példányszámok az újságkiadást egyre inkább üzleti vállalkozássá tették (emellett, miként említettük, a szellemi és a politikai közélet fejlesztésének is fontos elemeivé váltak).

³¹ MPC 1917–19. 705. Sonnenfeld a Holnap és a köré szerveződők egyik kiadója, valamint a Nyomdatulajdonosok Egyesületének elnöke volt. (Személyéről, mentalitásáról és kapcsolatairól is érzékletes képet fest: *Hegedüs Géza: Előjátékok egy önéletrajhoz.* Bp. 1982. különösen: 24–27.)

³² Nagy Magyar Compass (a továbbiakban: NMC) 1918/19–1919/20. 798. Fehér Dezső előbb a zsidó gimnáziumban tanított, majd a Nagyváradtól elpártolva alapította meg a Naplót, amely a legintenzívebben tájékozódott a zsidóság felé, s amelyet az enyhe ellenzékiesség, illetve az (Ady 1901-es fellépésétől demokratizálódó) liberalizmus jellemezett. (Fehér Dezső maga is szépíró volt, egyik alapítója a Szigligeti Társaságnak, továbbá az Ady-dokumentumok első összegyűjtője.) *Indig Ottó: Nagyvárad parnaszsz.* Nagyvárad 1994. 54–55. (A könyv a nagyvárad sajtóélet keretében az izraelita lapszerkesztőket és újságírókat is bemutatja: Báttaszéki Lajos ügyvédet, aki az első lapok egyikét, a Nagyváradot még az 1860-as évek végén szerkesztette és erősítette meg; Emőd Tamást, aki költőként a Holnaposok közé tartozott, s a Nagyvárad Napló segédszerkesztőjeként dolgozott; Adorján Ármin ügyvédet, a Kiskereskedők Lapja és a Szabadság szerkesztőjét (a téglagyáros Adorján család tagját), aki a Fővárosi Lapok, az Ország-világ és a Magyar Szalon nagyvárad munkatársa, majd népkönyvtári felügyelőként a város 4 népkönyvtárának létrehozója volt; s végül az újabb generációhoz tartozó Hegedüs Nándort, aki majd a Nagyvárad szerkesztését vette át, s az 1920-as években a Magyar Párt Bihar megyei alelnökeként a román képviselőház tagja lett.) Uo. 19–20., 60., 154–55., 160–61., átfogóan: *Fleisz János* i.m. 155–163.

³³ MPC 1917–18. 706. Marton Manó sokáig a nagy hírű Sas Ede mindenese és helyettes szerkesztője volt a Nagyváradnál (1901-től a Kereskedők és Iparosok Lapját szerkesztette), majd 1912-ben alapította meg az első magyar újságírósztrájk résztvevőinek orgánumát, az Új Nagyváradot, amelyet a Bihar szabadkőműves páholy is fel kívánt használni. (Marton szintén próbálkozott tárca-, sőt színműírással is.) *Indig* i.m. 145–47.

³⁴ Laszky, aki a Tiszákat szolgálta, „úgyes helyezkedésének” köszönhetően, egyedülként a városban, kormánysszubszenciót élvezett (programja szerint a lap, mint „a nagyvárad és biharmegyei szabadelvű párt hivatalosan bevallott közlönye pártunk érdekeit fogja képviselni”). Virágkorát a századfordulón élte, amikor Ady mellett (akinek Váradra hozatalában Laszkyknak is szerepe volt) Biró Lajos és Nagy Endre is e szerkesztőségben dolgozott. (Mindketten Ady közeli barátai voltak.) A Szabadságot elsősorban a polgárság olvasta, amely, mivel a tulajdonosnak más: jövődelmezőbb érdekeltségei is voltak, estilappá alakult át. MPC 1917–18. 699., *Indig* i.m. 22–23., 96., 114., *Fleisz* i.m. 158.

A dualizmus kori izraelita nagykereskedelmi cégek részben reformkori előzményekre mentek vissza (már a 1830-as, '40-es években is nagykereskedések, elsősorban vegyeskereskedések voltak), részben az egyes iparágak, valamint a város áruelosztó-piaci központtá fejlődésével párhuzamosan, a kiegyezés után újonnan jöttek létre.

Az előbbieket között Kurländer Rafaelnek (az egyik leghíresebb nagyváradai família megalapozójának, aki rabbicsaládból származott) az 1840-es évek második felében a legnagyobb vegyeskereskedése volt a városban (kb. 500 Ft évi tiszta jövedelemmel), ami a későbbi üzlet megalapozójává vált. Az 1860-as évek végén nyitotta meg Ullmann Izidorral közösen fűszeráru-üzletét (Ullmann szintén rabbicsaládból származott, s elsőként lépett kereskedői pályára, miután feleségül vette Rafael lányát), amely néhány évtized alatt országos hírnév fűszer- és gyarmatáru-, illetve bor- és szesznagykereskedéssé fejlődött (piacai az egész Monarchiára kiterjedtek), s az ágazatot a város legfontosabb kereskedelmi ágai közé emelte. 1911-ben a legtökeerősebb nagyváradai bank érdekeltségeként alakult részvénytársasággá (Kurländer és Ullmann Rt., amelynek alaptőkéje 1912-ben 1,2 millió korona (!), igazgatója a második generációhoz tartozó, több ipari üzem főreiszvényese, Ullmann Sándor volt. – Kurländer Rafael fia, aki kétgenerációs kereskedőcsaládból származott, már nem folytatta apja üzletét: jogot végzett, majd bankigazgató, s a nagyváradai Fekete Sas Szálloda egyik építetője, később Kenéz-Kurländer néven fővárosi újságíró lett.³⁵) A Kurländer–Ullmann cég emellett a gabonakereskedelemben is érdekelt volt (a keleti piacokra szállított), sőt Kurländer a Markbreit-féle terményvállalattal tárulva, külön termény-nagykereskedést folytatott (kétszerest pl. Németországba is exportált. – Az utóbbi két család ugyancsak közeli rokonságban állt egymással.)¹⁶

Az izraelita kis- és középpolgárságról, illetve az átmeneti kategóriákról a legfontosabb ipari és kereskedelmi szakmák alapján nyerhetünk képet. Az egyik legfejlettebb ágazattá Nagyváradon is a szabóipar vált. A szabók száma 1900-tól 1911-ig mintegy 60%-kal (194-ről 320 főre) emelkedett, s a nyilvántartott összes önálló iparosnak kb. 16%-át alkották.³⁷ Kisipari jellege e városban is megmaradt, korszerűsödése azonban intenzíven zajlott, ami pl. a női és a férfiszabók elkülönülésében, illetve a magyar- és a szürszabók számának teljes visszaesésében nyilvánult meg (csupán néhány százalékát alkották az összes iparosnak), s amit a ruházati és divatáru- stb. kereskedések segíthettek elő, amelyekhez bedolgozóként csatlakozhattak. Az izraelita iparosok többségét az utóbbiak között találjuk, míg az önállóan dolgozóknak a helyi fogyasztópiac erőteljes ingadozása jelentett hátrányt, ami gyakori kihitelezést tett szükségessé. (A női szabók

³⁵ Ady Lajos az öccséről írt művében többször említi Kenéz-Kurländer Edét, aki párhuzamosan tanult talmudot és jogot (tipikus példája az asszimiláció menetében a kettős kötődés szakaszában lévőeknek, illetve annak, hogy a teljes beolvadás után is megmaradt: másodlagos-érzelmi kötődésként az eredeti közösséghez és hagyományokhoz tartás tudata), s aki a nagyváradai Színházi Újság tulajdonosaként a költő egyik fő anyagi támogatója volt. (Mecénásként szerepelt továbbá „Schwartz Ferenc gazdag fancsikái földbirtokos... aki szeretett kávéházba járni, és bár maga egyszerű ember volt, de azért szívesen forgolódott az újságírók társaságában”, valamint az említett Adorján Emil ügyvéd „... zsidó elemi magániskola tulajdonosának, Auspitz Adolfnak a fia, aki igen vagyonos házasságot kötött 1902-ben. Weinberger Jakab malomtulajdonos lányát vette nőül... Adorján Emil bőkezűen adott hitelt, és később sohasem érdeklődött pénzének sorsa felől.”) Ady Lajos: Ady Endre. Bp. 1923. 43–44., Hanák Péter: A lezáratlan per. A zsidóság asszimilációja a Monarchiában. In: Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. S.a.r.: Hanák Péter. Bp. 1984. 360–62.

³⁶ KIJ (Nagyvárad) 1893. 113., MPC 1917–18. 699., Lakos i.m. 223–25., Duika i.m. különösen: 29.

³⁷ Most és a következőkben is az ipartestületi tagokról van szó. KIJ (Nagyvárad) 1913. 107–08., Bihar vármege és Nagyvárad... 297.

számára a háziipar fennmaradása, illetve a növekvő számú varrónő okozott káros konkurenciát.)³⁸

A legnépesebb foglalkozási kategóriát a cipészek alkották: számuk (a cipőfelsőrész-készítőkkel együtt) 1913-ban elérte a 324 főt (az összes iparos kb. 17%-át adták)³⁹: a Moskovits-féle cipőgyár gyorsan bővülő kapacitásai ugyanis nem csak az állandó segédek számának növekedését tette lehetővé (az 1910-es években már 420 munkást foglalkoztatott, ami minden bizonnyal közrejátszott abban, hogy Nagyváradon az izraelita ipari segédcsomag aránya kimagasló volt⁴⁰), hanem az önállók egy részének is állandó munkalehetőségeket biztosított. Azok az iparosok bővíthették és fejleszthették tehát műhelyüket, illetve stabilizálhatták termelésüket, akik a gyárhoz csatlakoztak (ezek között feltételezhetjük a zsidó iparosok nagyobb részét), míg a többieknek erre, az iparágat sújtó általános problémák: a közvetlen megrendelések bizonytalansága, a bőrkartell megalakulását követő nyersanyag-áremelkedés és az alkalmi árusítások bővülése miatt lényegesen kevesebb esélyük volt. (Nem véletlenül panaszkodott a kamara a századfordulótól mind gyakrabban amiatt, hogy amíg a természetes cipőkereskedelmi forgalom állandóan csökken, addig gyorsan szaporodnak az alkalmi árusítások és végeladások, amelyek ún. „parti-árban”: a rendes árnál 30–50%-kal olcsóbban juttatnak selejtes árukat a piacokra.⁴¹) Sőt mindez a cipészek önállóságát is veszélyeztette, ám az iparukat feladók a cipőgyár munkásaivá válhattak. (A tanoncoknak is ez biztosíthatta az indulást, ami azonban egyikük számára sem jelentette az önállóság végleges elvesztését, tehát ebben az iparágban kedvező esély nyílt a főbb társadalmi kategóriák közötti intenzív mozgásokra.)

A bedolgozás mellett, elsősorban az izraelita cipészek számára, még egy lehetőség kínálkozott az említett káros verseny enyhítésére, illetve jövedelmeik növelésére: a szakmában tőkét és hírnevet szerzők gyakran cipőkereskedést nyitottak, ahol még több segéddel és inassal dolgoztak, s közvetlenül értékesítették termékeiket.⁴²

³⁸ KIJ (Nagyvárad) 1912. 83. Az izraeliták szakmák szerinti megoszlását, megfelelő kimutatások híján, a címtárak alapján becsülhetjük, s éppen a magas értékek miatt áll fenn a pontatlanság veszélye. Pl. *Kemény Ignác*: Nagyvárad város címtára. Nagyvárad 1914.

³⁹ KIJ (Nagyvárad) 1913. 107.

⁴⁰ KIJ (Nagyvárad) 1911. 64.

⁴¹ KIJ (Nagyvárad) 1913. 70.

⁴² Ezt a típust mutatja be rendkívül szemléletesen Hegedűs Géza idézett önéletrajzi írása. Nagypapa az 1860-as években kezdte cipésziparát, s kb. két évtizednyi munka után, a '70-es évek végén már jó nevű mesterként nyitott cipőkereskedést. Ekkor a cipézműhelyben és az üzletben már több inast, valamint segédet foglalkoztatott, s a vármegye, sőt a szomszédos megyék legelkelőbb nemesi családjai nála csináltatták cipőiket és csizmáikat, ennek ellenére a mester továbbra is hajnaltól üzletzárásig dolgozott inasaival, s a könyvelést is maga vezette. Ez az életpálya modellezheti, hogyan válhatott egy izraelita kisiparos (kispolgár) a közép-polgárság, illetve a cipőkereskedés megnyitása után a felső-középosztály tagjává. (A cipészipar fenntartása az „egyszerű” középosztálybeli cipőkereskedők fölé emelte.) A valláshoz való szigorú, a céhes viszonyokra emlékeztető kötődéséről a következőket olvashatjuk: *...rideg pontossággal betartotta és betariatta a vallási szabályokat. Keresztény alkalmazottaitól ugyanolyan szigorúan elvárta, hogy eljárjanak saját templomaikba, mint ahogy gyermekeitől és zsidó alkalmazottaitól az imádságok rendjének betartását. Addig nem kapott reggelit a gyermek, amíg végig nem mondotta a szertartásos imaöltözékben az igen hosszú reggeli imádságot; de addig senki sem imádkozhatott, míg kezét és száját nem mosott, mert mocskos ajakkal és fogakkal, frissen nem mosott kezekkel istenkáromlás a szent szöveg. Délben pedig, amikor az iskolások már hazajöttek, együtt ebédelt a családfő, felesége, gyermekei, segédei és inasai. Nyáron az udvaron, télen a műhely leghátso helyiségében. És csak akkor lehetett kezdeni az étkezést, amikor már mindegyik tányér teli volt, és a családfő elmondotta az ebéd előtti áldást. Vallásos zsidó otthon lévén, étkezni is csak fedett fövel volt szabad, tehát így ültek asztalhoz a keresztény segédek és inasok is. De a családfő héber áldásmondása után a keresztényeknek néhány percre le kellett venniük kalapjukat, amíg előbb egy katolikus,*

A régi kézművesszakmákban viszont lényegesen alacsonyabb a zsidóság részvétele. Láttuk, 1851-ben, amikor már számos izraelita iparost írtak össze, egyetlen csizmadiát, tímárt, gubást, fazekast, kerékgyártót, kádárt, szijgyártót vagy takácsot stb. sem találunk közöttük, bár ezek rendkívül népes szakmák voltak. (A múlt század közepén mintegy 380 csizmadia és 100 tímár dolgozott a városban.⁴³) Ebben valószínűleg közrejátszott a legfontosabb keresztény céhek ellenállása (Nagyváradon nem alakult pl. a miskolcihoz hasonló zsidó sorcéh), a későbbiekben pedig ezen iparágak hanyatlása tartotta távol a növekvő számú izraelita iparúzt. A tímárok létszáma pl. 1900-ban már csak 17, 1913-ban 12 (a szakma hanyatlásához a nyersanyag folyamatos drágulása, illetve a bőrkereskedelem növekedése egyaránt hozzájárult, ami a bővülő kapacitású cipőipart egyre inkább ellátta); a csizmadiáké a világháború előtti évben 162.⁴⁴ Igaz, ez még mindig az egyik legnépesebb szakma a városban (az összes iparos 8,3%-a), de a jelzett nyersanyagdrágaság, a fogyasztói igények átalakulásával járó állandó piacvesztés egyre súlyosabb anyagi helyzetbe hozta őket, ezáltal a korszerűsödés lehetősége sem volt biztosított. (A szűkülő piacok miatt számukra a boltnyitás, a kereskedelmi-értékesítési funkciók kifejlesztése sem ellensúlyozhatta az alapanyag drágulásából következő veszteségeket, miként az a cipészeknél megtörténhetett. – S mindez közrejátszott abban, hogy a nagyszámú csizmadia-iparos között a dualizmus végén is alig-alig találunk izraelitákat.)⁴⁵

Az építőiparral kapcsolatos, általában nagyobb munkaszervezeti egységet kívánó, tehát kevésbé önálló szakmák sem voltak népszerűek az izraeliták körében, bár ezek, a nagy köz- és magánépítkezések révén, állandó munkalehetőséget és stabil jövedelmeket biztosítottak. (Az asztalosok, az ácsok és a kőművesek száma a századfordulós évtizedekben gyorsan növekedett, s 1913-ban 118, 43 és 113 fővel a legnépesebb foglalkozások egyikét alkották.)⁴⁶

Ezzel szemben a polgárosodással, az urbanizációval közvetlenebbül összefüggő szakmákban: a pékek, a borbélyok, az óráskok, a szobafestők, a cégfestők, a nyomdászok (a rendkívül fejlett nyomdaiparral s a nagyszámú izraelita nyomdatulajdonossal párhuzamosan), valamint a kőfaragók, az arany- és ezüstművesek között lényegesen magasabb az izraeliták részvétele. (Ezek a szakmák is egyre több iparost foglalkoztattak, a világháborút megelőzően pl. 100 borbély, 36 órásk, 45 szobafestő volt az ipartestületben. – Láttuk, már 1851-ben is elsősorban ezek vonzották az izraelita iparosokat.)⁴⁷

majd egy református segéd el nem mondja a maga vallásának étkelés előtti imáját. És amikor ezek is újra feltették kalapjukat, kezdte el a főnök-családfő a levest enni, a többi csak ezután kezdhetett... Ősi szokás szerint a halálesetnél korosabb, de még a vallás szerinti nagykorúságot jelentő tizenharmadik életévet el nem ért fiúkat az apa minden péntek délután a besötétedés beállta előtt jelképesen megverte, ezzel ki-egyenlítettet mindaz a bűnösség, amit a fiúk szülei tudtán kívül a hét folyamán elkövettek, és így megkapván a megtisztító büntetést, büntetlen lélekkel fogadhatták a péntek este beálló szombatot." Hegedüs: i.m. különösen : 63–66.

⁴³ Pl. Lakos i.m. 201.

⁴⁴ KIJ (Nagyvárad) 1919. 107–08., Bihar vármegye és Nagyvárad... 297. Ezekről a régi, 19. század végére már teljesen letűnt iparágakról, illetve izraelita iparosokról is felvillant egy-egy képet Hegedüs Géza. Dédapja, Schönberger Izrael Sátoraljaújhelyről pipametszőként jött Nagyváradra 1831-ben, ahol ekkor nyilvánvalóan nagyobb lehetőségei voltak, s a módosabb iparosok közé emelkedhetett (bár már a pontosan számon tartott bevándorlók kategóriájába tartozhatott). Néhány évtized alatt azonban, a felgyorsuló gazdasági-társadalmi változások hatására a kispolgárság jellegzetes képviselőjévé vált. Hegedüs i.m. különösen: 58–59.

⁴⁵ Kemény i.m., Nagyvárad és Bihar megye cím- és lakjegyzéke. Nagyvárad 1904.

⁴⁶ KIJ (Nagyvárad) 1913. 107–08.

⁴⁷ Uo., Kemény i.m., Nagyvárad és Bihar megye cím...

A kereskedelemben a századforduló idején magas az állandó üzlettel nem rendelkezők aránya: 1900-ban az összes kereskedő kb. 29 %-át alkották (615 fő), s bár a következő évtizedben is nőtt a kofák és a piaci árusok száma, szerepük a város forgalmi szerkezetében már hanyatlott (1910-ben 724 fő, kb. 24 %).⁴⁸ Igaz, ez a törvényhatósági városok átlagát még meghaladta, tehát a kereskedelem korszerűsödése lassan zajlott, illetve a lakosság gyors szaporodása (amely azonban nem járt a társadalmi-foglalkozási szerkezet intenzív átalakulásával) tág lehetőséget hagyott ezen árusítási formák, valamint a városba telepedő újabb és újabb kisegisztenciák számára. (Jellemző, hogy a kamara Nagyváradon nem foglalt élesen állást a piaci árusítás vagy a hálózás ellen, s míg Miskolcon 1908-ban pl. csak egy új hálózókönyvet állítottak ki, addig Nagyváradon 24-et.)⁴⁹

E kategória népesebb számához az ügynökök és az alkuszok aránya is hozzájárult (1900-ban 144, 10 évvel később 154 ügynököt írtak össze), ami a tőkeerős, kiterjedt piacokkal rendelkező, több segédet alkalmazó kereskedőcégek gyors fejlődésével függött össze.⁵⁰

Mindezt a tulajdonképpeni kereskedelem ágazati megoszlása is megerősíti. Nagyváradon ugyanis a dualizmus utolsó évtizedeiben magas az izraelita élelmiszer-, fűszer-, csemege- és gyarmatárú-, a szatócs- és vegyeskereskedések aránya (1900-ban összesen 590, 1910-ben 856 kereskedőt írtak össze, ami az összlétszám kb. 39 és 37%-a). Ennek oka, hogy – mivel mindennapi szükségleti-fogyasztási cikkek forgalmaztak –, a legszorosabb kapcsolatban álltak a gyorsan bővülő helyi piaccal, amelynek ingadozásai (pl. a jövedelemviszonyok romlása következtében) a legkevésbé sújtották. (Megélhetésüket, illetve stabilitásukat vagy fejlődésüket viszont számuk intenzív növekedése nehezítette, amihez a piaci árusok versenye társult.) További előny lehetett, hogy több nagykereskedés (amelyek szintén izraelita tulajdonban voltak) helyben láthatta el őket áruval; valamint a fővárhivatal felállítása, amely Nagyváradot az átmenő gyarmatárú-kereskedelem egyik fő központjává tette, a kiskereskedők számára is kedvező hatású volt.⁵¹

Ezzel szemben a dualizmus utolsó periódusában a textil- és a ruházati ipar egyes ágaihoz kapcsolódó, régóta fennálló s a helyi fogyasztókat is ellátó (tehát kiskereske-

⁴⁸ MSK 52. k. 691.

⁴⁹ *Thurring Gusztáv*: A magyar városok statisztikai évkönyve. Bp. 1912. 317.

⁵⁰ MSK 52. k. 691. E típusra ugyancsak Hegedüs Géza könyvében találunk példát. Apja az alsókereskedelmi iskola elvégzése, majd a Sonnenfeld cégnél eltöltött inasévek után, 17 éves korában, felszabadult papírkereskedő-segédként (a könyvkötés iparát is kitanulva) került Kassára egy nagyobb üzletbe. Itt tovább tanulta a szakmát, s mivel beszélt németül, s hamarosan szlovákul is megtanult, rövid idő múlva a cég kereskedelmi utazója lett, aki Pozsonytól Poprádig járta a Felvidék városainak és nagyobb falvainak papír-, illetve vegyeskereskedéseit. Majd 1902-ben (21 évesen) a híres Goldzieher-féle fővárosi papír-nagykereskedés alkalmazottja lett, ezzel működési területe nem csak a Felvidékre, hanem Erdélyre, valamint Dalmáciára, Bosznia-Hercegovinára, Szerbiára, Montenegróra, sőt Törökországra is kiterjedt (közben feleségül vette főnöke unokahúgát). Ezzel a fővárosban is elérte azt a felső-középosztályi státust, amit apja Nagyváradon cipészként, illetve cipőkereskedőként elért, s amit, talán a családi hagyományok örökségéért, nem kívánt meghaladni, pl. önálló papírkereskedés nyitásával. „Ehhez nyilvánvalóan nem csak annak a jellegzetesen középpolgári helyzetnek örökségére volt szükség, amelyet hazuról hozott, de az az emlék is, amely nemzedékről nemzedékre öröklődött a családban, hogy ők a 17. század vége óta mindig is olyan sokat dolgozó és munkájuk által nagy családot gondatlanul eltaró iparosok, kereskedők voltak, akik sohase számítottak Nagyvárad gyorsan fejlődő polgárságában sem az irigyelt gazdagok, sem a szánandó szegények közé. Lehetséges, hogy ezt az »aurea mediocritast« a középpolgári nemzedékek hosszú sorától örökölte. S habár nem tudott latinul, még elég deákos régi városi kultúrában nőtt fel, hogy magyar kifejezésként használja az értelmes mértéktartásra ezt a kifejezést.” Hegedüs i.m. különösen: 15–19.

⁵¹ MSK 52. k. 689., KIJ (Nagyvárad) 1894. 60., 1912. 41–42.

delmi forgalmazást folytató) nagykereskedelmi cégek éles konkurenciája nehezítette a '90-es években induló kisebb kereskedések fejlődését. Igaz, ezek száma gyarapodott (a fonó-, szövő- és ruházati ipar termékeivel 1900-ban 443, 1910-ben 642 kereskedő foglalkozott, ami az összlétszám kb. 29, illetve 28%-a), jelentős részük azonban olyan korszerűtlen rőfös- és rövidáru-kereskedés volt, amelyek már nem feleltek meg a piac változó igényeinek, ezért állandó létbizonytalanság, a felszámolás veszélye fenyegette őket. (Ebben az ágazatban is szaporodtak az alkalmi kereskedések: a „parti-üzletek”, amelyek beszerzési forrása tisztázatlan volt, és olcsó, sokszor csődbe jutott üzletektől felvásárolt, de silány árukkal árasztották el a piacokat, ami szintén ezeket a kiskereskedéseket sújtotta.)⁵²

A hagyományos ágazatokban: a gabonával, valamint az egyéb növényi és állati termékekkel vagy a szesszel és a borral kereskedést, ezáltal a tőkegyűjtést a rendkívüli koncentráció: az izraelita nagykereskedelmi cégek főlénye, illetve a hálózó verseny akadályozta a kis- és a középkereskedők számára (1900-ban összesen 108-an, 1910-ben 116-an voltak, ami nem csak arányában: kb. 7 és 5%, hanem létszámban is elmaradt a városok átlagától⁵³); s a vas- és fémárukkal, az agyag- és üvegipari termékekkel kereskedést is elsősorban a nagykereskedelmi cégek végezték. (Igaz, a vaskereskedők száma, szintén az izraeliták jóvoltából, a századforduló után gyorsan emelkedett a városban: 1900 és 1910 között 56-ról 156 főre, ami az összes kereskedő kb. 7%-át adta.)⁵⁴

A kamarakerület természeti adottságai, a kedvező szállítási lehetőségek a fakeskedelem (beleértve az épületfa- és a tűzifa-kereskedelmet is), a város, illetve a nyomdák növekvő igényei pedig a papírkereskedések számára eredményezett tartós konjunktúrát, amelyet a kisebb vállalkozók is kihasználhattak, s ami folyamatos és stabil jövedelmeket biztosított (igaz, ezek is csupán néhány százalékát adták az összes kereskedésnek).⁵⁵

Az eddigiek bizonyíthatják, hogy a nagyváradai zsidóság, amely szervezen illeszkedett a város polgárságába, s annak meghatározó részét alkotta, a korai megtelepedés, a rendelkezésre álló hosszabb idő következményeként (a hitközség 1722-ben alakult) a tőkés korszak elején már rendkívül tagolt és sokrétű, ami bizonyos kötöttségekkel, a társadalmi struktúrába szilárdulással párosult. Differenciálódását ugyanis nem csak a foglalkozási szerkezet, a jövedelemviszonyok vagy a sikeres vállalkozások révén megvalósuló emelkedés határozta meg, hanem – ami mindezzel összefüggött – pl. a megtelepedés időpontja is befolyásolta: az 1830-as években beköltöző iparosok és kereskedők „idegenek” voltak a már több generáció óta Nagyváradon lakó, kialakult polgári, részben értelmiségi családokhoz képest, amelyeknél a szakma folytatására és állandó emelésére kedvezőbb feltételek kínálkoztak, ugyanakkor a forradalom után vagy a dualizmus korszakában betelepülők, függetlenül attól, hogy a gazdasági-társadalmi hierarchia mely szintjére épülhettek be, az előbbieik számára csupán „jöttmenteknek” minősültek. (Emellett, mivel a

⁵² MSK 52.k. 688., KIJ (Nagyvárad) 1911. 28–29., 1912. 35–36.

⁵³ MSK 52.k. 685–86.

⁵⁴ Uo. 687.

⁵⁵ KIJ (Nagyvárad) 1891. 54–55., 1911. 28., a város kereskedelméről: *Fleisz János*: Nagyvárad kereskedelme a dualizmus időszakában (1867–1918). Partium 1994. 2. sz., a gazdasági életéről is átfogóan: *uő.*: Nagyvárad a dualizmus korában 1867–1918. (kandidátusi értekezés, kézirat)

váradiai gazdasági kapcsolatai régóta kiterjedtek a megyére,⁵⁶ éles különbség lehetett a Biharból és a távolabbi területekről újonnan érkezők között is.) Mindez befolyásolta pl. az egymás közötti házasságokat, miként visszatükröződött a településen belüli elhelyezkedésben is. Említettük, a város fejlődésével kialakuló Újváros városrészben, továbbá az egykori Olasziban elsősorban a jobb módú, régi és újabban betelepült közép- és nagypolgári családok éltek, az egykori Váralján a kispolgárság azon része maradt, amely elavuló ipara vagy kereskedése miatt nem tudott feljebb emelkedni⁵⁷, illetve ide s a még periférikusabb helyzetbe kerülő Velence városrészbe a kapitalizmus korában nincstelen-né váló, a gazdasági hierarchiába tartósan beépülni, valamint önállósulni képtelen csoportok telepedtek.

Emellett a társadalmi mobilitásnak, a vertikális, elsősorban felfelé irányuló mozgásoknak igen sokféle, gyorsan realizálható lehetősége volt. (Ez megnehezíti az egységes „kis”- és „középpolgárság” pontos meghatározását.) A városiasodással párhuzamosan fejlődő, a növekvő igényekkel lépést tartó s ahhoz igazodni tudó iparosok és kereskedők (pl. egy cipészüzem, illetve egy fűszer- vagy papírkereskedés tulajdonosa az előbbi városrészekben) egyaránt a középpolgárság kategóriájába sorolhatók, bár a kereskedők, még ha kevesebb segédet is alkalmaztak, gyorsabb tőkefelhalmozást érhettek el, s magasabb „rangúnak” minősültek. (Ez minden bizonnyal a hagyományokkal és a város alakuló gazdasági adottságaival is összefüggött.) S ha ezen iparosok önálló kereskedést vagy a kereskedők valamilyen ipari vertikumot hoztak létre (az említett cipész egy cipőkereskedést, a papírkereskedő nyomdaüzemet vagy egy fakereskedő gőzfűrészt stb.) az a felső-középosztályba emelte őket, ahonnan további gyors emelkedés volt lehetséges.⁵⁸ Mellettük a dualizmus évtizedeiben az izraelita középpolgárságnak kialakult egy olyan csoportja is, amely a hosszú idő alatt megszilárdult polgári-középosztályi értékrendet (s az ehhez társuló jövedelmeket) magáénak vallva, tartósan e kategória tagja kívánt (és tudott) maradni. E családoknál jellemzővé vált, hogy az újabb generációk nem követték apjuk fog-

⁵⁶ L. a Nagyvárad környéki vegyes etnikumú települések esetére: *Keményfi Róbert*: Etno-kulturgeográfiai vizsgálatok két magyar–román faluban. Debrecen. 1994. 46.

⁵⁷ Róluk fest szemléletes képet Nagy Endre, a váradai jogakadémiáról induló író és színházigazgató: „...az a tudós, aki a világ zsidóságát a galíciai zsidókon kezdve a négotikus füledti városok zsidóságán át a marokkói burnuszos zsidókig, sőt az epsomi turf cilinderes Rothschildjéig egy közös fajba akarná gyömöszölni, ugyancsak megakadna, ha a katonavárosi zsidóságra kerülne a sor. Ezeket már a magyar napfény, a magyar élet, a magyar szabadság fejlesztette ki. Az Alföldön nem voltak közel kerített városok, ennek folytán dohos sikátorú gettók se voltak. A magyar zsidó, ha sok mindentől ki is rekesztve, de mégiscsak ott élt a földműves népség árnyékában, mint barázdabillegető a vető ember nyomában. Ha pántlikás zsidó volt is, ha esett birkák bőrét gyűjtögette is, mégiscsak Isten szabad ege alatt járta a mezőket, téli fagyban, nyári hőben éppúgy megbirkózott a szabad természet viszontagságaival, mint a nép többi gyermeke. A katonavárosi zsidók (között – Cs.T.) lócsiszárok, ökörhajcsárok voltak. Ha kellett, együtt tudták tartani a legszilajabb csikókat is, fél kézzel le tudták fogni a legvadabb bika szarvát is. Nagy kezű, nagy lábú, tagbaszakadt emberek voltak, zergeszakállas kalapot, prémes bekecset, lovaglónadrágot, rámás csizmát viseltek. Volt közöttük egy, a híres Braun Bercsi... rettenetes erejű ember volt, ha a kávéházban (a katonavárosi zsidók a Kereskedelmi Csarnok épületének földszintjén lévő Lloyd kávéházat látogatták – Cs.T.) mulatás közben hepciás közös tiszték kivont karddal akarták megrendszabályozni a polgári közönséget, mindig Braun Bercsi döntötte el a harcot pusztá kézzel.” Nagy Endre: Egy város regénye. Bp. 1958. 19–20.

⁵⁸ Nagyváradon különösen az izraelita kereskedőkre volt jellemző, hogy valamilyen iparszakmát is kitanultak, s azt a kereskedésük mellett, gyakran azzal összefüggésben gyakorolták. Ezt bizonyítja, hogy egyetlen évben (1908-ban) összesen 189 kereskedő jelentette be iparát (és 57 szüntette be). *Thirring* i.m. 320–21.

lalkozását, s többen a legkülönbözőbb tisztviselői vagy szabadfoglalkozású értelmiségi pályákra mentek.

Az izraelita kispolgárság ugyancsak több tényező alapján differenciálódhatott igen „képlékeny” csoportokká. A régi, hagyományos szakmákat üzök és ezt folytatók többsége (pl. egy szeszfőzdes vagy egy külvárosi vegyeskereskedő, de ide tartozhattak az elavuló kézművesszakmák képviselői is) nem tudott társadalmilag felemelkedni (a gazdaság korszerűsödő igényeinek megfelelni), ezáltal fokozatosan a kispolgárság alsó, állandósuló egzisztenciális problémákkal küzdő rétegébe süllyedtek (bár önállóságukhoz nyilvánvalóan a végsőkig ragaszkodtak⁵⁹), s majd ezt a kategóriát gyarapították a '80-as, '90-es években nincstelenül beáramlók, akik szintén csak kiskereskedéssel vagy házalással próbálkozhattak valamelyik külvárosban.

A felső kispolgárság ugyancsak nem egységes. Ide tartozhattak ugyanis azon újabb szakmák, valamint kereskedelmi ágak képviselői (egy szabó vagy egy divatáru-kereskedő), akik megőrizték stabilitásukat (részben pl. a bedolgozás révén), de a szűk piac, a külvárosi fekvés vagy egyéb tényezők miatt üzletüket és üzletkörüket nem bővíthették. Ehhez a réteghez sorolhatók azok, akik önállóságukat hosszabb-rövidebb időre feladva gyári munkássá váltak (jövedelmük minden bizonnyal így is elérte az előbbieké bevételeit), mivel számukra az újbóli önállósulás esélye sem zárult le végérvényesen.⁶⁰ (Ráadásul a tisztviselők és a segédek is rendelkezhetek pl. banki és egyéb vállalati részvényekkel, esetleg néhány hold föld- vagy szőlőingatlannal, tehát egyfelől alkalmazottak, másfelől tulajdonosok voltak, ami e társadalmi kategóriák – valamennyi városban érvényesülő – esetlegességét jelzi.)

S végül Szabó Dezsőt idézzük, ő hogyan festette le (az 1920-as évek antiszemitizmussal végülő keresztény-nemzeti ideológiájának szemszögéből, ezáltal sokszor erősen torzítva) a századfordulós váradi zsidóságot:

„Nagyvárad az ország egyik legérdekesebb városa volt, mintegy szintézise vagy keresztmetszete az egész országnak. Megvolt benne minden ellentét, minden szolidaritás, minden széthúzás, melyek meghatározták a jövőt... a zsidóságnak szintén minden árnyalata megvolt itt. A Körösön túl, a főreáliskolától balra eső külvárosban lakott az ókori képletű galíciai zsidóság, az ős Levante egy áttelepített foltja Európában, visszataszító, ápolatlan külsejével, hosszú hajával és szakállával, sötét koftájával, begyömöszölve saját lelki gettójának elfogultságaiba és gerjedten a szerzés minden lehetőségére. Aztán volt a rég meglepedett óhitű zsidóság, már fésültebb, mosdottabb, igen sokszor műveltebb is... ezek közt sok értékes, áldozatos egyéniség is volt.

A nagyobb réteg a modern újhítű zsidóság volt... ebben három különböző elemet különböztetek meg. Az egyik a legszamosabb, a sikereiben vérszemet kapott türelmetlen és támadó faji-nacionalista elem. Ez már belátta, hogy a modern Európában, csakis a modern európai

⁵⁹ Ezeket nevezhette az egykorúak szlengje – Hegedüs Géza visszaemlékezése szerint – „alzsidóknak”.

⁶⁰ Mindez attól is függött, mely iparágban sikerült elhelyezkedni, s egyre nőtt azok száma, akik végleg estek ki a polgári társadalomból.

A különböző s rendkívül széles körű feladatokat ellátó izraelita szociális-jótekonysági szervezetekre és egyletekre, a szegényügy kezelésére, a hitközségek ilyen irányú tevékenységére: Mózes i.m. különösen: 93–94., 113–20., Lakos i.m. 173–83.

gondolatok fénymázával lehet helyet hódítani. Ajróper volt, felvilágosult volt, demokrata volt, szocialista volt és minden, ami modernül gut und teuer. Dobálózott Nietzsche, Dosztojevszkij, Tolsztoj neveivel, de bálványai Biró Lajos, Molnár Ferenc, Bródy, Kiss József, sőt Makkai voltak.

A másik elem volt a zsidóság legértékesebb eleme. Ezek a harmadik nemzedék gyermekei voltak, legtöbbször már jóléthez, befolyáshoz jutott családok sarjai, kik mindent készen kaptak. Ezeknél a modernség abban mutatkozott, hogy eloldódtak fajuk megtartó erőitől, az egybefoglaló hittől. Vagy magyar mulatozásba és pénzparlásba fecskezték szét életüket, vagy valami külön irodalmaskodás, művésziesség feltűnő vonaglóiban. Veszteségei és szégyenei egy erős fajnak.

E rétegnek a harmadik eleme volt talán a legérdekesebb. Annál is inkább, mert ez a típus a fővárosi zsidóságban nemigen volt ismeretes, míg Biharországban és Erdélyben egyáltalán nem volt ritka. Ezek azok a zsidók, akiknek fejlődésében a magyar talaj meghatározó erőt játszott. Legtöbbször már fizikai megjelenésük ezt tükrözte, és lelki mechanizmusukban, lelki folyamataikban is sok a magyar elem... személyes problémáik voltak a magyar problémák, s köztük igen sok szép műveltségű, nemes alak volt.⁶¹

⁶¹ Szabó Dezső: Életem. II. Bukarest. 1982. 189-192.

ADATOK A SZÉKELY SZOMBATOSOK TÖRTÉNETÉHEZ

„Az emancipációt követő évtizedekben az egykori szombatosok túlnyomó többsége zsidó akart lenni, a zsidók pedig nem betértek – akiket nem is fogadtak szívesen – hanem megtalált testvéreiket látták bennük.”

(Dán Róbert, 1974. 217)

Kovács András és a fiatalon elhunyt *Dán Róbert* írásaikkal, könyveikkel méltó emléket állítottak a bőzödújfalusi székelyeknek.¹ Azoknak a szabad székelyeknek, akik zsidóvá akartak válni, akik önként vállalva a megpróbáltatásokat, magányosan megküzdöttek zsidóságukért.

Hogy nem egyszerűen a keresztény vallásból kivált szektáról volt szó, hanem a székelyek, a magyarok és a keresztények szempontjából különös és érthetetlen magatartásról és törekvésekről is, azt *Móricz Zsigmond* és *Bözödi György* nyomán saját élményvilágát, vissza-vissza téréseit, emlékeit beleszöve *Kovács András* örökölte meg tragikus közelségbe hozva múltjukat.² Az 1944-es jelenüket és azzal jövőjüket megpecsételte a zsidóüldözés és a deportálás, maradék emlékeiket a *Ceausescu-féle* falurendezés.

Hogy mit jelentett a magyarországi emancipált zsidók számára a 19. század második felében zsidózó székelyek jelentkezése és megjelenése a köztudatban, milyen útjai, formái voltak a közeledésnek és az egymásratalálásnak, arra néhány adat, dokumentum is rávilágíthat. Érdekes a zsidók oldaláról is ez a kérdés, hisz a magyar állam keretein belül majd évezredek társadalmon kívüliség, több évtizedes közjogi küzdelem állt mögöttük, amikor szembekerültek a szombatos székelyek történetével, küzdelmeikkel, valóságos voltukkal és segítségre szorultságukkal.

Az 1867-es emancipációs törvény a magyarországi zsidók számára hiánytalanul megadta a polgári egyenjogúságot és egyenrangúságot. Bár izraelita vallás bevett felekezetként még sokáig nem szerepelt, de a hitéletükhöz szükséges feltételeket minden területen zavartalanul megteremthették és gyakorolhatták. Zsinagógák, iskolák, karitatív intézmények építése, kiadók, folyóiratok alapítása, hit- és tankönyvek megjelentetése jelezte e téren is a szabadságot. Az emancipációs törvénnyel kialakult helyzet sok tekintetben sürgette a magyarországi zsidó közösségek belső ügyeinek rendezését is, amely szervezeten az 1868-as Zsidó Kongresszussal kezdődően sokáig elhúzódott. Minden bizonnyal a belső viták s a különböző irányzatok kialakulása, megerősödése, valamint a távolság és a korabeli hírközlési nehézségek, talán az esemény szokatlansága és egyedisége is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a magyarországi zsidóság nem tudott a bőzödújfalusi székely szombatosok izraelitává válási törekvéseiről, és erre az évre megtett, számukra már visszavonhatatlan lépéseikről.

¹ *Dán R.*, 1974., 1987.; *Kovács A.*, 1981.

² *Bözödi Gy.*, 1935.; *Móricz Zs.*, 1941.; *Kovács A.*, 1981.

Zsidó hitre áttért szombatosok

Kohn Sámuel főrabbi, történész a szombatosokról 1889-ben megjelentetett monográfiájában elismerte, hogy a székely prozeliták ügyével 1868-tól 1875-ig zsidó nem foglalkozott, nem is tudtak áttérési szándékukról, ezzel kapcsolatos harcaikról, és az ezt követő vallásügyi bonyodalmakról.³ Természetesen tudtak a szombatosokról, mint sajátos erdélyi, az unitáriusoktól a 16. században kivált és fennmaradt szektáról, hisz történetük összekapcsolódott az erdélyi vallási, politikai mozgalmakkal, és ennek történeti forrásai részben ismertek és elérhetőek voltak,⁴ de mint a zsidó közösségek számára számba jöhető kérdés, probléma vagy feladat fel sem merült az addigi források alapján. Bár Orbán Balázs A Székelyföld leírása című monográfiájában már egyértelműen az izraelita vallás előírásait megtartó székely szombatosokról írt: „Ezek egész a rajongásik ragaszkodnak hitökhez, régi szokásaikhoz, körülmetélkednek, a szombatot megünneplik, csak maguk vagy zsidó rabbi által levágott húst esznek;...”⁵ Ugyanakkor utalt a zsidók – minden bizonnyal a környező falvak zsidó lakosaira gondolva – idegenkedésére és fenntartására is.⁶

A szombatosok viszont élénk figyelemmel kísérték a magyarországi zsidók közjogi helyzetének megváltozását, így az 1867. december 22-én elfogadott emancipációs tör-

³ Kohn S., 1889. 362.

⁴ Dán R., 1987.

⁵ Orbán B., 1868. I. 146.

⁶ „A zsidókhöz nagyon vonzódnak; de ezek nem eléggé viszonzózzák azon szűkkeblű alapelv miatt, hogy Istennek választott népe csak egyedül Izrael; miért a szombatosoktól idegenkednek, őket denevéreknek csüfolják, kik se nem madarak, se nem egerek, se nem keresztények, se nem zsidók; ... Ily elszigetelve, ily magányosan minden támogatás nélkül tartja fenn magát ezen kis csoport; idegen honfitársai közt, idegen legközelebbi környezetében is, kitéve folytonos üldöztetés, lenézés és bosszantásnak...” Orbán B., 1968. I. 150., Máramaros, 1868. 2. p.

vény hírét mintegy megváltásként fogadták: „A bözdújfalviak három napon át ültek örömnünetet s a szomszéd Erdő-Szent-Györgybe rándulva, az ottani zsinagóga előtt nyilvános körmenettel, tánczal ünnepelték a zsidók egyenjogosítását” – jelentette *Betegh Imre*, atyhai plébános és *Ráduly János* püspöki helyettes 1868. június 27-én a Vallás- és Közoktatási Miniszternek.⁷

Az addig a római és görög katolikus, a református valamint az unitárius egyházhöz hivatalosan tartozó, de szívében és hitéletében szombatos székelyek között megindult az áttérési folyamat már 1868 kora tavaszától. A majd 400 évig hitüket és szertartásaikat titokban, fenyegetettségben is megtartó székelyek most elérkezettnek látták az időt és a helyzetet a nyílt színrelépésre, hitük nyilvános vállalására és elismertetésére. Nem sokkal az emancipációs törvény hatályba lépése után sorban megjelentek a keresztyény papok előtt, és írásos bizonyítványt adtak át áttérési szándékukról. 1868 őszén született egy „*Bizonyítvány arról, hogy alól írtak arról teszünk valósággal igaz hittel bizonyítványt, hogy az 1868. évi október 28-dikán és így másodízben is november 13-dikán magokat mind vallásokról elkívánkozván az Izraelita vallásra Kovács Pál Sámuel házi családjai-val együtt, és Kovács Péter Mózes egész házi családjával együtt és Nagy Sámuel egész házi családjával együtt, és ugyan ifjabb Kovács Mózesné Nagy Eszter és hogy mind ezek magokat hogy jelentették a római katolikus papjuk Sebesi József úr előtt mind kétszeri jelentések megtörtént, elsőben és másodsor, erről lelkiismerettel bizonyítunk.*”⁸

Nem tudták, és nem is értették meg az áttérni szándékozó székelyek Bözdújfaluban, hogy az emancipációs törvény a zsidóknak polgári egyenjogúságot ugyan adott, de vallási kérdésekre nem tért ki, és azokra nem vonatkozott. Jelentkezésükkel így egy olyan problémát érintettek, amely megoldására nem volt még minta, ugyanis egyéb vallási rendeletek is csak a bevett felekezetek között szabályozták és fogadták el az áttéréseket, keresztyények izraelitává való áttérésére azonban semmilyen útmutatás vagy rendelkezés nem volt. Ebből támadtak a komoly konfliktusok a bözdújfalusi keresztyény, elsősorban katolikus lelkész és a szombatosok között. Az áttérési bizonyítvány mellett a szombatos férfiak szándékuk megerősítésének és visszavonhatatlanságának bizonyítására körülméltették magukat az erdőszentgyörgyi zsidó metszővel. 1868. november 30-ig 37 felnőtt férfi vetette alá magát az eljárásnak.

Ezzel egy időben a helyi katolikus előljáróság „nyomozást” rendelt el ügyükben. A bizottság nem találkozott még hívei között vallási kérdésekben ilyen elszántsággal, így külső bűnbakként a „*világhírű Rotsild zsidó*”-t tették meg, aki elképzelésük szerint pénzzel és ajándékokkal vette rá a jámbor székelyeket, hogy zsidóvá legyenek.⁹

A fenyegetések és a tiltások híre *Eötvös József*hez is eljutott, ezért a vallásszabadság megsértése miatt 1869. május 5-én kiadta rendeletét, amelyben megtiltotta a zsidó hitre tért szombatosok „*Keresztyény hitre való kényszerítését*”.¹⁰

⁷ Kohn S., 1889. 353.

⁸ Kohn S., 1885. 551.

⁹ Kohn S., 1889. 358., 361.

¹⁰ „1318/1869. sz. Nagyméltóságodnak múlt évi 28 979. sz. a. a Bözdújfalvi lakosoknak a zsidó hitre lett áttérése tárgyában kelt jelentésére válaszoltatik. Kétséget nem szenved, hogy az Approbata I-ső rész I-ső tit. 4. art. és IV-ik titulus I-art, melyekben a szombatoság terhes büntetés alatt eltiltatik, még törvény által eltörölve nincs; valamint az is kétségbe vonhatatlan, hogy az 1868. 53. t. cz. csak a bevett keresztyény vallásfelekezetek közötti viszonyokat s ezek között az áttérést is szabályozza; de másfelől szem elől tévesztteni nem szabad, hogy vallásos kérdésekben a tetleges kényszerítés alkalmazása ellenkezik úgy a vallás, mint az állam érdekeivel...” Magyar Zsidó Szemle I. 351.

A bözdűjfalusi templom belseje

A bözdűjfalusi templom

A fentieket azért kellett bővebben ismertetni, mert Eötvös József rendelete hozta meg a nyugalmat a „*Bözöd Ujfalvi izraelita prozelita hitközségnek*” – ahogyan magukat elnevezték,¹¹ és ekkor kezdték megteremteni hitéletük alapbázisait. 1870-re felépült a mikve, a női rituális fürdő, 1874-re pedig imaházuk is állt már. Segítségre ebben a kezdeti időszakban csak a szomszéd községek kisszámú és szegény zsidó lakosaitól számíthattak.

Kohn Sámuel szerint a zsidók Magyarországon 1875-ig nem tudtak a prozelita székelekről. Bár a Vasárnapi Újság 1873-ban és 1874-ben cikksorozatot közölt a bözödújfalusi szombatosokról, mivel azonban az adatok egy részét egy 1855-ös tudósításból vették át, nem tudhattak az áttérésekről. Tudtak viszont a körülmetélésekről – amit csak 1868-tól végeztek el –, és más, csak az izraelitákra jellemző vallási gyakorlatokról és életmódjukról.¹²

Az első hiteles, és már a valóságos helyzetet ismertető írást *Arányi Lajos* neves orvos, kórboncnok, régész jelentette meg 1875-ben, amikor egy székelgyfalusi utazása során Segesvárról Bözödújfaluba is ellátogatott. Ő már mint prozelitákkal találkozott, és tapasztalatairól a Magyarország és Nagyvilág lapjain számolt be.¹³ Igen nagy szegénységet talált az egész faluban, és nemcsak a családi tűzhelyeknél, hanem az imaházban is. A helyzetüket jellemezve leírta, hogy ottjártakor a fogadóban sem élelmet, sem ágyneműt nem tudtak adni számára. Imaházuk is szegényes volt, a máshol megszokott bútorzat helyett gyalult hosszú padok, közöttük hosszú asztal állt, és „...*(mint valamely kocsmakerti asztalnál) szemben ülnek egymással*” – jegyezte meg *Arányi* szomorúan.¹⁴ Metszójuk, előimádkozójuk és egyben tanítójuk egy lengyel zsidó volt, aki ugyan magyarul nem tudott, de kevés fizetéssel beérte, így hát a prozelita székelgyek ügyes-bajos dolgaikkal, hitbéli kérdéseikkel az erdőszentgyörgyi rabbihoz futkostak.¹⁵ *Arányi* írásának nem volt visszhangja a magyarországi zsidó közösségekben. Ennek okát kereshetjük korábbi, nyilvánosság előtt is hangot adó, zsidókkal szemben megnyilvánuló ellenszenvében.

Tíz évvel később, 1885-ben *Beck Mór* bukaresti rabbi, hitszónok és a *Revista Israelita* lap szerkesztője egy erdélyi utazása alkalmával útba ejtette Bözödújfalut, és a *Magyar Zsidó Szemlében* jelentette meg írását: „...*csak romjait láttam egy községnek, mely mindannak hiányában van a mit ilyenben a legszerényebb követeléseknél is keresni megszoktunk. A Bözöd-Ujfalu prozelita község állapota a lehető legszerencsétlenebb, legszomorúbb, mely kimondhatatlan szomorító állapot az egész magyar zsidóság szégyenére válik.*”¹⁶ Ő volt az első ember, a bukaresti rabbi, aki nyilvánosan szemére vetette a magyarországi zsidóknak a prozelita község elhagyatottságát, és ezzel a cikkével egy nagyon fontos, és az utókor számára érdekes folyamatot indított el a székelgy áttérők segítése érdekében.

A *Magyar Zsidó Szemle* főszerkesztője, *Bánóczy József* irodalomtörténész azonnal reagált *Beck Mór* híradására, és a rabbi cikke mellé közzétette a szerkesztőség segélyezési felhívását a székelgy áttérők érdekében. Pótolni kell a mulasztást – írta *Bánóczy József* –,

¹¹ *Kohn S.*, 369.

¹² *Vasárnapi Újság*, 1873. 167–168., 175–176., 190–191., 202–203., 1874. 598–599., 614–615., 630–631.

¹³ *Arányi L.*, 1875.

¹⁴ *Uo.* 456.

¹⁵ *Uo.*

¹⁶ *Beck M.*, 1885. 655.

EMELTE
DR BECK MÓR BUCURESTI FŐRABBI ÉS
DR BÁNÓCZI JÓZSEF M. ZS. SZ. SZER-
KESZTŐ LEIKES BIZTÍTÁSÁRA A MA-
GYAR ÉS KÜLFÖLD NEMESÉRSZÉSÉ IZ-
RAELITA KÖZÖNSEGE 1889-BEN.

A három élő בן צדק közül is eljött az egyik
Bözödújfalu elegetek vele, megtudom, hogy Kovács Gyulá-
nak hívták: Avrohom Jajlenek (valószínűleg אברהם יאילען)

*A bözödújfalusi közszégháza
a Bánóczi József emléktáblával*

hisz ezek a székelyek 1869-ben tértek át az izraelita vallásra, és Beck Mór tudósításáig nem tudtunk róluk: „E népség reánk szorul. Nincs iskolája, nincs lelkipásztora, vallásos intézményei bomlásnak indulnak. Ha gyors segély nem érkezik az egész község végpusztulás elé néz. ... Papok a szószéken, tanítók az iskolában, elöljárók hitközségek tanácstermében buzdítsanak a maguk hatáskörében, hogy örökölt jótékonyági érzésüknek minél hathatósban érvényesüljön – itt, a hol vallásunk becsülete is kérdésben forog. A kik közénk annyi önzetlen lelkesedéssel jöttek, lehetetlen hogy hideg részvétlenséggel legyünk irántuk...”¹⁷ Felszólította tehát a magyarországi zsidókat az adományozásra, és egyúttal a szerkesztőség 10 forinttal megnyitotta a segélyezési alapot. Vállalta továbbá, hogy az adományokat eljuttatja a rendeltetési helyére, és nyilvánosan elszámol a beérkezett összeg felhasználásáról.

E szerkesztői felhívással indult meg a bözödújfalusi prozeliták széles körű megismerése a magyarországi zsidók körében, a 10 forintos adománnyal pedig elkezdődhetett a segélyezésük is.

Már 1886-ban 1000 forintot kaptak a Zsidó alaptól, amely nagyot lendített a prozeliták helyzetén. Nemcsak iskolát nyithattak, hanem az Udvarhely megyei zsidók anyakönyvezését is Bözödújfaluuba tették át. A jegyzőséget Ábrahám Lipót erdőszentgyörgyi tanító vállalta. A kezdeti lelkesültség nem hozta meg a várt sikert a segélyezések terén, így a Magyar Zsidó Szemle szerkesztősége az 1887-es évfolyam első számában lehangoló tájékoztatást adott az olvasóknak a bözödújfalusiak számára beküldött adományokról. Nincs mit dicsekedni – állapította meg a szerkesztőség –, mivel Magyarországon 650 000 zsidó lakik, és egy év alatt csak 1033 forintot adtak össze. És a legszomorúbb – egészítette ki Bánóczy –, hogy a nagyvárosok zsidó lakosai közül Budapestről alig, míg Szeged, Debrecen, Kassa, Pozsony zsidó közösségeiből semmi sem érkezett. Ugyanakkor „...hálásan kell külön fölemlítenünk – keresztények is szerepelnek az adakozók lajstromán”.¹⁸

A Magyar Zsidó Szemle következő számában 1887-ben Beck Mór *Újabb kirándulásom a bözöd-újfalusi szombatosokhoz* címmel tájékoztatást adott a falu helyzetéről, és konzultálva a hitközség tagjaival tolmácsolta a szükségleteket. A felsorolásból is kitűnik, hogy a főrabbi ismét igen nagy szegénységet talált, és a prozeliták mindennapi létfenntartása is nehézkes és bizonytalan volt. A gyermekeket sem tudták ruházni, így iskolába azok

¹⁷ Felhívás a bözöd-újfalusi zsidó község segélyezésére. Magyar Zsidó Szemle, 1885. II. évf. 10. 651–652.

¹⁸ Magyar Zsidó Szemle, 1887. 4. évf. 1. sz. 51–52.

nem jártak. De ha el is tudtak menni, tankönyv és tanszer nélkül állt az iskola. Éppen ezért igényeiket is leszállítva kevéssel is beérték volna, ha az legalább rendszeres. A legszerényebb számítások szerint is évente 300 forintnyi segélyre lett volna szükségük gyógyszerre, ruhára, tanszerekre, az anyakönyvvezető fizetésére, és némi külön segítség a romos állapotú mikve rendbehozatalára. Beck javasolta, hogy kapjon a falu évente 100–150 forintot a Zsidóalaptól, 200-at a gyűjtésből, így a minimális igények kielégíthetők lennének.¹⁹

Beck Mór Bukarestből éveken keresztül figyelemmel kísérte a bözdújfalusi székelyek helyzetét. Bánóczy Józsefhez írt, 1887. április 15-én kelt magánlevelében is érdeklődött a prozeliták helyzetéről, és kérte a szerkesztő további pártfogását egy új tanító alkalmazása ügyében.²⁰ Valószínűleg értesült arról, hogy a segélyezés akadozik, és csak Bánóczy József ügybuzgalmán és lelkesedésén múlt, hogy véglegesen nem állt le. Annak ellenére, hogy a főszerkesztő a Magyar Zsidó Szemlében sorban jelentette meg a Bözdújfaluból érkezett köszönő- és az adományokkal elszámoló leveleket, amelyek tartalma részben visszaigazolás volt, részben alkalmas arra, hogy az olvasókat további adományokra ösztönözze, 1887-től elakadtak a segélyezések, ugyanakkor megszorodtak a segélykérő levelek: „A folyó év április 22-iki kelettel hozzánk intézett nagybecsű levelének minden sora, úgyszintén a könyvek küldése, melyek igen tapintatosan vannak szükségéinknek megfelelőleg összeállítva, de főképpen a pénznek részünkre tek. dr. Berger Leo orvos úrnál történt elhelyezésre mind oly tények, melyek hitközségünket a végpusztulástól megmenteni és bennünk egy jobb jövő iránt a legszebb reményt kelteni alkalmasak...”²¹ E leveleket egészítették ki az elszámolások, amelyek mindig tételesen felsorolták a segélyezett nevét és a kapott összeget. Az 1887. április 24-től 1888. november 14-ig terjedő időszakra felhasznált 1211 forint 50 krajcárról 88 tételes kimutatást küldtek Bözdújfaluból a szerkesztőségnek. Például a 45. tétel szerint „Kovács Zebulonnak egy cseberért” 30 krajcárt adtak, míg az 59. tételben „1888. oct. 2. Kovács Mendelnek 40 drb szarufaszegre” 40 krajcárt.²²

Dr. Berger Leo erdőszentgyörgyi orvos 1887. augusztus 29-én kelt levelében a női rituális fürdő romos állapotával kapcsolatban sürgős segítséget kért, mivel a nők ragaszkodva a vallási előírásokhoz a befagyott vízen léket vágva is megfürödtek, ami természetesen súlyos következményekkel járt: „A fürdő a b.-újfalu izr. nőkre nézve oly fontos intézmény, hogy azt egészségük, sőt életük árán sem nélkülözhetik; legpozitívabb adat erre nézve az, hogy B.-Újfalu hitközség női személyzetének 3/4-e tüdőhurutban szenved; a halálzási ok ugyane nemre csaknem kivétel nélkül tüdővész. Ennek okát fürkésztve, rájöttem, hogy a nők oly konokul ragaszkodnak a fürdésre vonatkozó szertartáshoz, hogy télen, midőn a fürdő vize befagy s nincs módjában a szomszéd hitközség fürdőjét használni, a jégen léket veretnek s a lékhelyén is megfürödnek...”²³

Ábrahám Lipót tanító is Erdőszentgyörgyről küldött levelet Bánóczy Józsefnek 1889. január 10-én amelyben megírta, hogy Bözdújfaluban a szegénység ismét igen nagy, és már két éve nem kaptak Budapestről adományt, ezért kérte a szerkesztő urat, hogy tegyen lépéseket a segélyezési ügyében.²⁴

¹⁹ Beck M., 1887. 89–98.

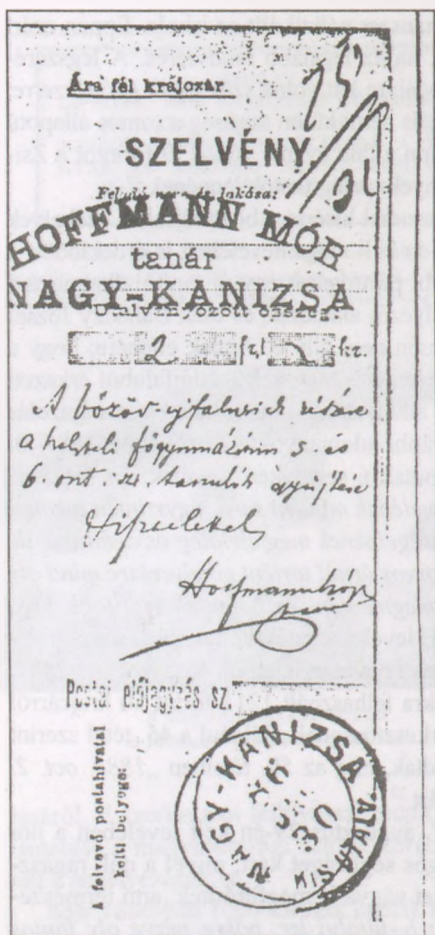
²⁰ Zsidó Múzeum Archívuma 70.2.207.

²¹ Tek. dr. Bánóczy József úrnak, Budapesten. 1887. május 24. Magyar Zsidó Szemle, 1887. 4. évf. 8. sz. 503–504.

²² Magyar Zsidó Szemle, 1889. 6. évf. I. sz. 33–39.

²³ Berger Leo Honvéd-főorvos. Magyar Zsidó Szemle, 1888. V. évf. I. sz. 53–54.

²⁴ Zsidó Múzeum, 70.2.2.1.

Feladószelvény. Nagykanizsa,
1886. január 30. (Zsidó Múzeum 70.2.540.)

csületbeli ügyét képező feladat...” a segélyezés, és 18 forintot küldött az imaház és az iskola javára dr. Farkas Emil ügyvéd. Utóiratban pedig hozzáfűzte: „Remélem, hogy jó módon élő hittársaink egy része a közelgő Purim-ünnep ajándékküldő remiscentiájának hatása alatt bőségesen megterített asztalaiknak néhány morzsáját a szegény derék b.-újfalviaknak fogja juttatni.”²⁷

A néhány hét alatt összegyűjtött pénzből 263 forintot küldtek az imaház rendbehozatalára. Bánóczy József a helyreállítási munkák felügyeletére a helybéli Opra Györgyöt, a görög katolikus papot is felkérte, aki meghatódva a megtiszteltetéstől és a bizalomtól vá-

Csak Herczog Manó a Magyar Zsidó Szemlében 1890-ben megjelent cikke után kezdték el ismét a szervezett gyűjtést, amikor a faluban történt látogatása után beszámolt a látottakról. Újra kell indítani a segélyezést, mert nagyon szegények a prozeliták – javasolta Herczog, és hozzátette: „Milyen könnyű volna a magyar zsidóság áldozatkész s lelkes asszonyainak s leányainak egy-egy függőnyt készíteni a frigláda elé, a mi a régi időkben kiválóan a nemes nők hivatásához tartozott, s csak az újabb kor fagyaszító lehellete alatt vált ridegebbé...”²⁵

Ugyanekkor Bánóczy József ismét munkához látott, és a nyilvánosság előtt beszámolt arról, hogy mivel kiürült a segélyezési kassza, elment a gazdag zsidó gyárosokhoz, és kérte őket, járuljanak a székely prozeliták segélyezéséhez. Körútja kudarcra végződött, amiről szintén tudósított a folyóiratban. Bánóczy József nem adta föl a harcot, tudomásul véve a tényeket, a szerkesztőség 10 forintos adományával újraindította a gyűjtést: „Ne engedjük elveszni e szegény prozelitákat az ő törhetetlen hitük miatt. A zsidók Istenéhez fordultak ők megpróbáltatásra kész buzgó lélekkel és mi cserben hagyóknak?” – tette fel a kérdést, és 1890-től ismét országos gyűjtést szervezett számukra.²⁶

Az eredmény nem is maradt el. Sorban jelentkeztek az adományozók a szerkesztőségnél, és a befizetett segély mellett figyelmeztettek a morális kötelezettségre is: „...felekezetiünk be-

²⁵ Herczog M., 1890. 112–114.

²⁶ Magyar Zsidó Szemle, 1890. 7. évf. 2. sz. 115–116.

²⁷ Magyar Zsidó Szemle, 1890. 7. évf. 3. sz. 172–173., dr. Pilitz Benedek veszprémi orvos Bánóczy cikke után azonnal 10 forintot küldött, és megígérte, hogy gyűjtést szervez ő is. Két hét alatt 60 forint lett az eredmény: „Mint a múlt levelemben jelezni már volt szerencsém, én bőzöd-újfalvi hitrosasaink részére egy kis laskára való pénzt is gyűjtöttem...” Magyar Zsidó Szemle, 1890. 7. évf. 4. sz. 230–232.

Az 1867. évben a zsidó hitre áttért Bözöd-Ujfalun szombatos községnek nincs templomában tóra-tekercs, ennek megszerzésére és a különben is szegény község támogatására kegyes adományokat kérünk, melyek a M. Zsidó Szemle folyóiratban nyugtáztattak.
 Szombathely, 1892. december 14.

DR. BERNSTEIN BÉLA
 RABBI
 SZOMBATHELY

Dr. Bernstein Béla rabbi	1 fl.
Deutsch Sauer	1 1/2
Reiner János	50x
Dr. Engel Sauer	1 fl.
Dr. Vidó István	1 fl.
Grünwald János	1 f -
Leibner	
...	
...	
...	

Szombathelyi gyűjtőív. Szombathely, 1892. december 14. (Zsidó Múzeum 78.6.)

laszolt Bánóczynak: „... tudomásul vettem, s meglepett azon szeretetteljes kifejezése, hogy öröme vált az, hogy a helybeli izraelita imaház kijávitásával a felügyeleti tisztet elfogadtam. Kedves Uram! eddig nem méltóztatott egészen ismerhetni; nekem velem született sajtáságom, hogy felekezeti különbség nélkül bármelyik faj közczélja iránt melegen érdeklődöm s így a helybeli imaház és hivek iránt is, a kikkel egy községben születtem s mindig szerető békében éltem és remélem, élni is fogok; sőt még jó néven vettem a bizalmat. Ígérem jövőre is, míg a sir el nem takar, hogy a hitközség kulturális és egyházi czéljainak tehetségem szerint egész odaadással szolgálni fogok...”²⁸

Az adományozásokkal és a felhasználással kapcsolatos nyílt ügyintézés rendkívül jó hatással volt az olvasókra. Dr. Bernstein Béla, szombathelyi rabbi is gyűjtést szervezett, mivel „Az 1867. évben zsidó hitre áttért Bözöd-Ujfalun szombatos községnek nincs templomában... tóra-tekercs, ennek megszerzésére és a különben is szegény község támogatására kegyes adományokat kérünk, melyek a M. Zsidó Szemle folyóiratban nyugtáztattak.”²⁹ Sőt a kor szokása szerint a tehetősebb, befolyásosabb urak feleségei is bekapcsolódtak a jótékonyági mozgalomba. Bánóczyné Józsefné járt elől ebben a tevékenységben, így például a Bözödújfalunak szánt tóratekercsre tekerőt csináltatott. A prozeliták megha-

²⁸ Magyar Zsidó Szemle, 1890. 7. évf. 7. sz. 448.
²⁹ Zsidó Múzeum, 78. 6.

tódva fogadták a szép ajándékot, és közösségük vezetőinek aláírásával levélben megköszönték azt.³⁰

Természetesen Bözödújfaluból rendre megérkeztek a köszönőlevelek, ugyanakkor egy-egy segélykérő írás is, amelyek hangja, tartalma érzékeltette a küzdelmet a folyamatos szegénységgel, a mindennapok nyomorával, a létfenntartási gondokkal. A természeti csapások csak fokozták a nyomort, így a Kúsmöd áradása például elvitte az 1893. évi termést. A Bánóczy Józsefnek címzett, 1893. október 27-én kelt, *Hirsch Izsák* vallástani-tó által küldött levél is erről az állapotról, az alapvető hiányosságokról tudósított: „... *A tél nállunk már beköszönt és erős hideg van. Szegény prozelita iskolás gyermekeink teljesen ruházatlanok, mert az idény még úgy sem tudták gyermekeiket ruháztatni, mert a kendert a miből szokták némely ruhákat készíteni, az árvizek el sodorták, lábbelik pedig semmi nincs, mint ilyenek vannak összesen 18 an 11 fiú és 7 leány, lábbeli szükséges 14 pár testi ruha pedig mindegyiknek, hogy ezeket ki ruháztassuk, bár szerényen is, szükséges legalább 65–70 forint...*”³¹

A fentiekben a teljesség igénye nélkül, és csak néhány példát kiemelve szerettem volna felhívni a figyelmet a bözödújfalusi székely szombatosok történetének arra a szakaszára, amelyben a magyarországi zsidó hitközségek tudomást szereztek áttérésükről, és segélyekkel, adományokkal próbálták segíteni megerősödésüket, és enyhíteni szegénységüket. 1885-től a Magyar Zsidó Szemle a teljes nyilvánosság előtt bonyolította a segélyezéseket, ezzel mintegy bevonta és bekapcsolta a magyarországi zsidó embereket ebbe a mindenki számára új és fontos kérdéseket felvető ügybe.

Már csak azért is fontos volt ez, mert a szombatos székelyek az izraelita vallásba való betérési szándéka és küzdelme több kérdést is felvetett a korabeli zsidó vallási közösségekben is, és feltehetően nem volt egyszerű a válasz. Erre *Rosenberg Sándor* írása figyelmezteti az érdeklődőt a székely prozelitákkal kapcsolatban. A zsidó vallási iratok kemény feltételeket szabtak a betérni szándékozókra szemben, és csak e szigorú *procedúra*, *vizsgálat*, *figyelmeztetések*, *lebeszélések* után jöhetett egyáltalán szóba a betérés utolsó szakasza: „... *és a másvallású csak akkor fogadható be, ha az utolsó fázis után is nyilvánlatkoztatja, hogy meggyőződésből, a zsidóságnak szeretetéből és szabad akaratából kívánja a befogadást. ... Így kodifikálja az áttérés szabályzatát a Talmud és a Sulchan Árukh...*”³² E feltételeket a prozeliták csak részben, illetve más módon teljesítették, hisz helyzetükből adódóan is kihagyták a betérési *procedúra* első fázisát, ugyanakkor az utolsó elvárásnak maradéktalanul megfeleltek.

Mindenesetre a segélyezésekkel kapcsolatos dokumentumok, amelyek részben a Magyar Zsidó Szemle hasábjain és a Zsidó Múzeum történeti archívumában vannak, őrzik, valamint dokumentálják az emancipált magyar zsidók viszonyát a székely prozelita közösséghez és nem utolsósorban önmagukhoz.

³⁰ „*Szegények Kegyes pártfogója!!! – Írták Bánóczynénak Bözödújfaluból 1894. október 5-én – Kebelünkben az érzelmek árja váltakoznak azon kedves meglepetés fölött, mely hitközségünket Nagyságod Kegyességéből ért, tóránkra szép tekerőt kegyeskedett csinálni és Ts Hirsch Izsák úr által hozzánk juttatni méltóztatott rendelni...*” Zsidó Múzeum, 78. 7.

³¹ Zsidó Múzeum 70. 2.503.

³² *Rosenberg S.*, 1898. 124–133.

Arányi Lajos

1875 Az erdélyi szombatosok közt. In: Magyarország és Nagyvilág. XII. évf. 38. sz. 454–456.

Beck Mór

1885 Kirándulás a bözöd-újfalvi szombatosokhoz. In: Magyar Zsidó Szemle, II. évf. 10. sz. 654–660.

1887 Újabb kirándulásom a bözöd-újfalvi szombatosokhoz. In: Magyar Zsidó Szemle, IV. évf. 2. sz. 89–98.

Bözödi György

1935 Székely emberek, zsidó istenek. Kolozsvár

Dán Róbert

1974 Az erdélyi szombatosság vége. In: A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaságának Évkönyve, 1973/74. Budapest, 217–229.

1987 Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon. Budapest, 1987.

Győry Lajos

1874 Az erdélyi székely szombatosok. Vasárnapi Újság, 598–599., 614–615., 630–631.

Herczog Manó

1890 Egyet-mást Bözöd-Ujfaluról. In: Magyar Zsidó Szemle, VII. évf. 2. sz. 112–114.

Kohn Sámuel

1889 A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk. Budapest

1885 Zsidó hitre tért szombatosok. In: Magyar Zsidó Szemle, II. évf. 8. sz. 551.

Kovács András

1981 Vallomás a székely szombatosok perében. Bukarest

1991 A székely szombatosok. Korunk, 8. sz. 1014–1016.

Móricz Zsigmond

1941 A szombatosok közt. In: Kelet népe. 1941. július 1.

n. n. Az erdélyi szombatosok. Vasárnapi Újság. 167–168., 175–176., 190–191., 202–203.

Orbán Balázs

1868 A Székelyföld leírása. I. Pest

1868 A székely szombatosok. Máramaros, 51. sz. 2–3., 52. sz., 2–3.

Rosenberg Sándor

1898 A prozeliták befogadása a zsidóságba. In: Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. VII. Évkönyv. 124–133.

CIGÁNY–MAGYAR–ROMÁN EGYÜTTÉLÉS ZABOLÁN

Bevezetés

A háromszéki Zabolán a cigány, a magyar és a román etnikum lélekszámát tekintve közel azonos súllyal van jelen. Ennek ellenére a cigány–magyar és cigány–román viszonyra az aszimmetrikus kapcsolatok a jellemzőek. Mind a magyarok, mind a románok magukat a cigányok fölött álló csoportként tételezik. E vélekedés alapját az a korábbi évtizedekre jellemző tartós gazdasági viszony adta, melyben a román és magyar gazdák-nál a cigányok mezőgazdasági szolgaként jutottak szerephez.

Jelen írás a cigányok által egységesen „parasztoknak” nevezett magyar és román lakosság cigányokról kialakított elképzeléseit, a velük kapcsolatos kulturális, viselkedésbeli attitűdöket veszi számba.

Tanulmányomban az etnicitás termelődésének folyamatában kívánom vizsgálni a cigányokról formált kép alakulását és változásait egy lokális közösségben, ahol románok, cigányok és magyarok élnek együtt.¹ A kulturális különbségek társadalmi szerveződésé-
ként felfogott etnicitás vizsgálatakor Fredrik Barthoz hasonlóan² a kulturális határoknak szentelek nagyobb figyelmet s nem a határokon belül található kulturális anyagnak. E megközelítés a csoportoknak önmagukat körülhatároló és a határokat fenntartó, állandóan újratermelő gyakorlatára helyezi a hangsúlyt.³

Elsődlegesen azt a kérdést vizsgálom, hogy a háromszéki Zabolán az 1989-es változásokat követően az eltérő etnikumok között korábban kialakult viszonyok, valamint az egymásról formált képük milyen változási folyamaton ment át. A cigány-nem cigány kapcsolatokban meginduló változások többirányúak. Egyrészt jelentékenyen megnő a faluban élő romák száma. Másrészt megszűnik, teljes (legalábbis térbeli) szegregációjuk azáltal, hogy a falu középpontjában vásárolnak házat. A változások közül azonban a legfontosabbnak a cigányok egy csoportjának gazdasági helyzetében bekövetkezett alapvető javulás tekinthető. A rendkívül összetett problémakörből most csak az kerül vizsgál-
latra, amely a cigányok egy részének jelentős életforma-változásával áll kapcsolatban.

¹ Az erdélyi cigányok kultúranropológiai vizsgálata csak az utóbbi években kap nagyobb szerepet. A csíkszerdai Kommunikációs Antropológiai Munkaközösség kutatásai Fredrik Barth etnicitás felfogásához kapcsolódva erdélyi lokális társadalmakban vizsgálják a cigányokkal kapcsolatos beállítódásokat. Vö.: *Oláh Sándor*, 1993., *Oláh Sándor*, 1996/a., *Oláh Sándor*, 1996/b., *Túrós Endre*, 1996. Hasonló szemléletű megközelítés Fosztó László írása. Vö.: *Fosztó László*, 1997. Lásd még: *Szabó Judit*, 1993., *Pozsony Ferenc*, 1997a., *Pozsony Ferenc*, 1997/b.

² *Fredrik Barth*, 1996.

³ Fredrik Barth felfogásában a csoportidentitás konstruálása során a megkülönböztető vonások előtérbe állításán és szimbolikus voltán van a hangsúly. Az etnikai identitást ennek értelmében folyamatos újratermelő-désként, jelentéstulajdonítási gyakorlatként értelmezi.

Zabolán a cigányok az 1850-es összeírás szerint 32 fővel voltak jelen. Ekkor a falu jelentős részét a székelyek alkották 1843 fővel, a románság 127 fővel jelent meg.⁴ A visszaemlékezések szerint a múlt század végén és a századelőn is csupán néhány cigány-család élt a faluban. Zabola jelenlegi etnikai összetételéről az 1992-es összeírásból nyerhetünk képet. Ez alapján még jelenleg is a magyar etnikum van túlsúlyban 1653 fővel (58%), a románság 1022 fővel (38%) és a cigányság 165 fővel (6%). Ezek az adatok azonban egyáltalán nem relevánsak az etnikai összetételt illetően. Miután az itt élő magyar nyelvű cigányok többségében magyarnak vallják magukat, ez megmutatkozik az összeírásban is. Ténylegesen a magukat cigánynak vallók száma eléri a 700 főt.

A cigányok a századelőn és a két világháború közötti időszakban szoros együttműködésben éltek a helyi magyarsággal és románsággal. Elsődlegesen olyan munkafolyamatok végzésére szakosodtak, melyet a gyorsan polgárosuló székelyek fokozatosan megvetettek.⁵

A cigányok az emlékezzettel elérhető időszakban már magyar nyelvűvé váltak. A nyelvváltás valószínűleg a 19. század második felében történt.⁶

A mezőgazdaság kollektivizálása után a korábban seprű- és kosárkötésből, valamint különböző faeszközök előállításából élő cigányok a szövetkezetek fő munkaerőforrásává váltak. A cigányok az 1970-es évektől a falu legjelentősebb fuvarozó rétegét alkották. Ekkor kapcsolódtak be a Moldva és Erdély közötti cserekereskedelembé. Elsődlegesen az erdélyi falvakban felvásárolt burgonyát és kukoricát értékesítették a moldvai területen.

Az 1989-es változásokat követően a cigányok a szövetkezetek megszűnése, a földosztás révén elveszítették megélhetésük alapját. A romániai földosztás az 1962-es állapotokat vette alapul, amikor a cigánycsaládok nem rendelkeztek földterülettel, így teljesen kizárta a romákat a földhöz jutásból.⁷ Ennek következtében a kollektív gazdaságok hirtelen megszűntével a zabolai románcsaládok is egyik napról a másikra megélhetés nélkül maradtak. A zabolai cigánycsaládok nagyfokú mobilitásukat működésbe hozva az új helyzetre a magyarországi munkavállalással reagáltak.

A helyi cigánytársadalom belső tagoltsága

A zabolai cigányok a vándorló életformát folytató csoportoktól való elkülönülésüként magukat házi cigányoknak definiálják. E megnevezéssel a letelepedett életmódjukat kívánják hangsúlyozni. A zabolai cigányok magukat „magyar cigánynak”, „székelymagyar cigánynak” tartják. A magyarokhoz való tartozásnak fontos szimbolikus tartalmat is tulajdonítanak. Ennek egyik legjellemzőbb példája, amikor konfliktusos helyzetekben a cigányok a magyarok oldalán állónak mutatják magukat. A hetvenes években felsőbb utasításra a helyi hatóság meg akarta változtatni a falu nevét. Miután ez a helyi magyarok ellenállásába ütközött, a kérdést a falusiak szavazásával döntötték el. A szavazás úgy zajlott le, hogy a falugyűlésen aki az új román név bevezetése mellett döntött, az a terem

⁴ Az 1850. évi erdélyi népszámlálás. KSH. Budapest 1994.

⁵ Pozsony Ferenc, 1997/b. 16.

⁶ Pozsony Ferenc, 1997/b. 16.

⁷ Pozsony Ferenc, 1997/a. 3.

jobboldali ajtaján ment ki, aki a Zabola név megtartását kívánta a terem másik ajtaján. A falu nevének megmaradása annak volt köszönhető, hogy a faluban élő cigányok azt az ajtót választották, amit a magyarok.⁸

A helyi cigánytársadalom hierarchikus szerveződésű, a társadalmi mezőben a státusokat, szerepeket elválasztó határvonalak élénken működnek.⁹ A zabolai cigányok között három egymástól élesen elkülönülő réteget különböztethetünk meg. A köztük levő jelentős életmódbeli eltérések az egyes romacsoportok kasztszerű elkülönülését eredményezik. Az egyes cigánycsoportok közötti átjárhatóság legalább annyira nehéz, mint a magyar és román etnikum vonatkozásában. A „dombi”, a „hegyaljai” és a „falusi” cigányok nemcsak térben különböznek el egymástól, hanem életformájuk, értékrendszerük és viselkedési mintáik is igen nagy különbségeket mutatnak.

A „domb”-nak nevezett terület a falu szélén mind a magyar, mind a román etnikumtól elkülönülve található. Az itt élő cigánylakosság körülményei a legrosszabbak. Ez elsődlegesen az infrastruktúra fejletlenségének következménye. Itt nincsenek kialakított utcák, hiányzik a közvilágítás, a vezetékes víz, a telkek közötti határok kijelöletlenek. Az itt lévő házak minősége igen rossz. Egyedüli civilizációs vívmány a vezetékes áram.

A dombon élő cigányok, mint egy nagycsalád élnek életüket. Számukra a falusi társadalom normáihoz való igazodás nem tűnik fontosnak. Viselkedésük és gondolkodásmódjuk a saját cigánytársadalom értékrendjéhez idomul. Az egyes családok házai nem választódnak el kerítéssel egymástól, a gyermekek nevelése is a „nagycsalád” közös feladata. Gazdasági helyzetük igen rossz. Jóllehet közülük is többen magyarországi munkavállalással foglalkoznak, ez nem teszi számukra lehetővé egy stabil életforma kialakítását. Többségük az igen ritkán nyújtott segélyekből tartja fenn magát. Közülük kerülnek ki azok is, akik a helyi magyar és román gazdánál idényjellegű napszámosmunkát végeznek.

Fontos megjegyezni, hogy a magyarországi munkavállalásuk során eltérő gyakorlatot folytatnak, mint a meggazdagodott falubeli társaik. Ők nem kereskedelmi tevékenységet folytatnak, hanem Magyarországon mezőgazdasági idénymunkát vállalnak, s a kemény munkával szerzett csekély pénz a sokgyermekes háztartások igen alacsony szintű megélhetését biztosítja csupán. Az itt élők gyermekei igen ritkán járnak iskolába. Csak miután az állam a gyermekek után járó családi pótlékot a gyermekek rendszeres iskolába járásához köti, lett nagyobb szerepe a gyerekek iskoláztatásának. Azonban most is gyakran előfordul, hogy a Magyarországon tartózkodó szülők távollétében a gyermekek hetekig nem járnak iskolába. A dombon lakó cigányok mindegyike írástudatlan. Sajátos a viszonyuk a román nyelvhez. Miután a faluban élő románok ismerik a magyar nyelvet, a velük való kommunikáció során nem szükséges a román nyelvismeret. A dombi cigányok körében csak azok ismerik jobban a román nyelvet, akik bekapcsolódtak a romániai belföldi kereskedelembe, a székelyföldi mezőgazdasági termékek moldvai cseréjébe.

A cigányok köztes csoportját alkotják a „hegyaljaiak”. Ők már a faluhoz tartozó részen laknak. Ez a falu peremterületét jelöli. Ezen a részen egykor románok laktak, de az itt lakók az 1970-es évektől folyamatosan eladták házaikat és a románok által lakott fel-

⁸ A zabolai cigányok az 1989-es változások után kialakult magyar–román etnikai feszültségek során is több esetben kifejezték a helyi magyarsághoz való tartozásukat. Amikor a kolozsvári szélsőségesen nacionalista polgármester túlkapásai ellen Erdély minden magyar templomában megkondították a harangokat, a zabolai toronyban egy cigány fiatalember húzta meg a harangokat, akit ezért a rendőrök súlyosan bántalmaztak. Vö.: *Pozsony Ferenc*, 1997/b. 18.

⁹ Vö.: *Oláh Sándor*, 1996. 183.

szegi részbe költöztek. A megüresedő házakat vásárolták meg azok a dombi cigányok, akik ki akartak szakadni a korábbi életformájukból s erre anyagi lehetőségük volt. Ez a rész ma teljes egészében cigányok által lakott. Az itt lakók nemcsak térben, hanem mentálisan is elkülönülnek a dombon lakóktól. Ez az eltérés elsődlegesen az életforma különbségében ragadható meg. Az ő életformájukhoz már minden esetben hozzátartozik – ha csak a kerti gazdaság szintjén is – az önálló mezőgazdasági tevékenység. Rájuk is jellemző a falu gazdáinál való napszámos munkavállalás. Közülük is gyakran kerülnek ki olyanok, akik magyarországi munkavállalásból próbálják családjukat fenntartani. Többen már kereskedelmi tevékenységet is folytatnak Magyarországon, nem pusztán mezőgazdasági idénymunkát. Miután ez jóval jövedelmezőbb kereseti lehetőség, néhányan a faluba való költözést fontolgatják. A jóval szerényebb anyagi körülmények között élők számára is a legfőbb törekvés a falusi életformához való közelítés, s ennek szimbolikusan felértékeltebb mozzanata a faluban való házvásárlás.

A gyerekek nevelésével és iskoláztatásával kapcsolatban a hegyaljaiak már a dombiaktól teljesen eltérő felfogást képviselnek. A gyerekek rendszeres iskolába járatása számukra alapvető erkölcsi kötelessége a szülőnek. Az itt élők mentálisan a dombon élő cigányok fölé helyezik magukat, s a kapcsolatok minden formáját elutasítják. Gyerekeiket kifejezetten tiltják a közelben lakó dombiakkal való barátkozástól. A nem cigány szomszédokkal jó viszony kialakítására törekednek. Jellemzően fogalmazza meg önértékelésüket az egyik itt élő cigányasszony: „...Én már félig magyar vagyok... Nekünk azt mondják a szomszédok: ti nem is vagytok már cigányok, most már ti hozzánk tartoztok, mi veletek, eszünk iszunk, barátkozunk...”

A Zabolán élő cigányok legszűkebb csoportját alkotja az a néhány család, akik anyagi helyzetüknek köszönhetően a faluban tudtak maguknak házat vásárolni. Közülük többen új házat építettek a megvásárolt telken. E csoport fő megélhetési forrása ugyancsak a magyarországi munkavállalás, de ők kifejezetten a jól jövedelmező kereskedéssel foglalkoznak, elsődlegesen edények és ruházati cikkek értékesítésével. A budapesti kínai piacon veszik meg árujukat, s a magyarországi vidéki településeken jó haszonnal próbálnak túladni portékájukon. Ez a tevékenység igen nagy haszonnal jár, erre utalnak hatalmas házaik és azok lakberendezése. Néhány év alatt olyan anyagi erőforrásokra tettek szert, amire a helyben lakóknak nem volt módjuk.¹⁰

A faluban lakó cigánycsaládok, jóllehet a kereskedésből tartják fenn magukat, a kerti gazdálkodás szintjén ők is kapcsolatba kerülnek a mezőgazdasági tevékenységgel. Közülük már nem vállalkoznak napszámosmunkára. Néhányan igyekeznek szántó- és kaszálóterületet is vásárolni, azonban megélhetési stratégiájukban az önálló gazdálkodás nem szerepel hangsúlyosan. A paraszti életformával és értékrenddel való azonosulás elsődlegesen fontos számukra. Kínosan ügyelnek a faluban kialakult együttélési normák betartására. A faluban lakó cigányok jóllehet a viselkedésmódokat illetően görcsösen igyekeznek megfelelni a helyi paraszti társadalom elvárásainak, az életmód anyagi bázisát létre-

¹⁰ A néhány cigánycsalád hirtelen meggazdagodását a falu közvéleménye gyanakvással és irigységgel szemléli. „Magyarország felmiliósította őket” mondják eltévedően. A rendkívül munkaigényes mezőgazdasági tevékenység igen szűkös megélhetést biztosít a faluban élő magyaroknak és románoknak. A „munka nélkül” szerzett igen magas jövedelmek ebben a felfogásban nem elfogadhatóak, azt a már nem tisztességes tevékenységek körébe sorolják. Fontos utalni rá, hogy a kereskedést nem azért ítélik meg negatívan, mert az a cigányokhoz köthető, hanem azért, mert felfogásukban a tisztességes munkával szerzett jövedelmek közé a kereskedés már nem tartozik. Vö.: *Steward, Michael Sinclair*, 1993.

hozó gazdasági beállítódásuk attól alapvető eltérést mutat. Számukra a mezőgazdaságból élés túlzottan kötött tevékenységnek minősül és mobilitásuknak kevés teret biztosít. Beszédes ebből a szempontból annak a faluban lakó cigányembernek a vélekedése, aki számol azzal, hogy a magyarországi jövedelemszerzés pusztán időlegesen biztosítja megélhetésüket, de későbbi megélhetési forrását is a kereskedelmi, vendéglátói tevékenységben véli megtalálni. Jóllehet a megszerzett jövedelmet nem földterületek vásárlására fordítják, abból elsődlegesen kulturális reprezentációra áldoznak, törekszenek a mezőgazdasági szakismereteket elsajátítani, s önellátásra berendezkedett paraszti üzemeket fenntartani.

Ez a réteg már rendszeres templomba járó, az egyházi szolgáltatásokat már nemcsak alkalmasszerűen veszik igénybe, azt életformájuk meghatározó részének tekintik. A meggazdagodó cigányok számára egyre nagyobb szereppel bír a gyermekek iskoláztatása. Ez elsődlegesen a rendszeres iskolába járásban nyilvánul meg, de ennek kapcsán ennél a rétegnél már a román nyelv elsajátítása is felértékelődik.

Jóllehet egy-két évtizede még ők is a dombon éltek, ma teljesen elhatárolódnak az ott lakó cigányoktól. A faluban élő cigányok szégyenlik a dombon lakókat, velük semmilyen kapcsolatot nem tartanak, hiszen ezzel integrációs esélyeiket csökkentenék. A cigány elit esetében az integrációra való törekvés a domináns életmódmintához való idomuláson keresztül tűnik elérhetőnek, s a korábbi életformájukhoz való pozitív viszonyulás ezt a szándékukat kérdőjelezné meg. A zabolai cigánytársadalomban ma is számszerű többségben vannak a máról holnapra tengődő, legalacsonyabb társadalmi kategóriát képviselő családok. A cigány elit a mindennapi élet minden területén szimbolikus eljárásokkal határolja el magát ettől az általa lenézett rétegtől. Jellemző példája ennek, amikor az egykor „dombi” tehetős, meggazdagodott cigány már nem ül le a kocsmában egy asztalhoz a dombi cigányokkal. Jóllehet szolidaritását kifejezi azzal, hogy megvendégeli egykori sorstársait, de az italt már nem együtt fogyasztják el, hanem úgy küldeti oda az asztalukhoz. A dombon élők a második kört már nem fogadják el, mert szégyenlik, hogy nem tudják viszonzni az italmeghívást.

Az önálló anyagi egzisztencia megteremtésére képtelen, önálló családi gazdasággal nem rendelkező cigányréteg életvitele gyökeresen különbözik a faluba költözött, helyi cigány elit életformájától. Az elkülönülés legszembeütőbb vonása az, hogy a lenézett csoport tagjait saját fizikai terükből kizárják. A „dombiak” számára a faluban élő cigányok udvarába, házába való belépés éppen úgy nem megengedett, mint a helyi magyar vagy román gazdak esetében. A faluban lakók és a dombiak között a házasság is teljesen kizárt.

A faluba költözött cigányok életformájában nagy szerepe van a reprezentációnak. Ez elsődlegesen a házépítés és lakberendezés, valamint a ruházkodás terén a legnyilvánvalóbb. A falu közvéleménye ezt a jelenséget ugyancsak negatívként tünteti fel, s elítéléssel említik azt az esetet, amikor az egyik faluban élő gazdag cigánycsalád a házszentelésre érkező pap elé a lakástól a kapuig perzsaszőnyeget terített.

A hierarchia alján lévő „dombi” cigányok mind a hegyaljaiakat, mind a faluban élők egyaránt cigányoknak tartják és emiatt önmagukhoz hasonlatosnak gondolják. Ők a különbségeket pusztán a gazdasági helyzetben megmutatkozó eltérésként értelmezik. A hegyaljaiak mint említettem erőteljesen elkülönítik magukat a dombiaktól, a faluban élő cigányokkal viszont egyenrangúnak tartják magukat, a különbséget ők is a gazdasági erőben vélik megtalálni. A faluban élő cigányok már mind a dombi, mind a hegyaljai cigányoktól igyekeznek elkülönülni, s itt az elhatárolódási szempont már kulturális dimen-

zióban nyer megfogalmazást. Feltűnő, hogy a cigány elit kitörve az etnikai gettó gazdasági szorításából, hasonló módon viszonyul az általa már szegyéllt és lenézett szegényebb romákhoz, mint a helyi magyarok és románok.

A vallás szerepe a cigányok integrációjában

A faluban élő cigányok és magyarok kapcsolatában fontos elem, hogy a cigányok minden esetben a magyar iskolába íratják gyermekeiket, és a református és katolikus gyülekezetben fejtik ki hitéletüket. A zabolai cigányok felekezeti asszimilációja etnikai betagozódást is jelent. Itt is azt látjuk, hogy az egyházi hovatartozásnak etnikai színezete is van.¹¹

A cigányok vallásosságára jellemző, hogy elsődlegesen a keresztelelssel és halálózsákkal kapcsolatos egyházi szolgáltatásokat veszik igénybe. Az új cigány elit számára már a házasságkötés szertartása is az egyházhoz kötődik.

Elsősorban a dombon élő és a hegyaljai cigányokra jellemző, hogy külsőségekben, a szertatások rendjén közeledtek a keresztny egyházakhoz, de azok tételes tanításait, elveit teljes mértékben nem interiorizálták. Ma azonban a néhány feltörekvő hegyaljai család gyermekei, valamint a faluban lakó cigány fiatalok többsége tudati és érzelmi szinten is azonosult a református és katolikus egyház tanításaival és értékeivel.¹² 1998 őszén Zabolán 12 elsőáldozóból öt cigánygyermek, mindegyikük a faluban lakó cigány-családokhoz tartozik. Ugyanígy 43 bérmálkozóból 12 faluban lakó cigánygyermek. A reformátusoknál a cigány fiatalok korábban nem konfirmáltak együtt a székelyekkel, miután a közös kehelyből való úrvacsoravétel igen nagy ellenállásba ütközött. Ma már minden esetben együtt konfirmálnak a gyerekek, s a cigányok úrvacsoravétele is lehetséges, miután számukra külön kehelyt biztosítottak.

A templomba járás kiemelt szerepet tölt be az integrálódni kívánó faluban élő cigányságnál. A templom itt azt a közösségi teret jelenti, ahol a beköltözött cigányok a leginkább reprezentálhatják életformaváltásukat a helyi társadalom közvéleménye előtt.

A székely kapu mint a helyi cigány elit identifikációs szimbóluma

Zabolán a Kovásznára vezető főút mellett a falu végén hatalmas, faragott székely kapukat látunk, mögöttük még befejezetlen óriási méretű családi házakat. Ezeket a falu meggazdagodó cigány lakói építik. Ezek a házak és a székely kapu a helyi etnikumok közötti kapcsolatok és viszonyok teljesen megváltozott helyzetére utalnak.

A faluba költözött cigánycsaládok székelykapu-állítása a magyarok és cigányok szimbolikus összetartozását fejezi ki. Fontos említeni, hogy Zabolán a helyi székelyek paraszti kultúrájának nem volt része a székely kapu. Azt elsődlegesen a helyi értelmiségiek kezdeményezésére kezdték el állíttatni. Az első székely kaput a református parókia elé építették 1975-ben. Ezt követően fokozatosan vált elfogadott gyakorlattá a székelyek körében. A cigányok a székely paraszti kultúra identifikációs szimbólumát használják

¹¹ Pozsony Ferenc, 1997. 18.

¹² Pozsony Ferenc, 1997/b. 18.

saját azonosságuk jelzésére a külvilág felé. Azt azonban hangsúlyozni kell, hogy a székely kaput építő cigányok elsődlegesen nem az etnikai azonosulást hangsúlyozzák építményeikkel, hanem a kulturálist. A székely kapu a társadalomba való beilleszkedés, a gazdagodás szimbólumának tekinthető ebben az esetben.

A falu közvéleménye nem egységesen ítéli meg azt a gyakorlatot, hogy a cigányok székely kaput állítanak. A faluban élő magyar értelmiségiek ezt igen pozitív eseménynek tartják, mert az vélekedésük szerint nem pusztán az anyagi erő szimbolikus kifejeződése, hanem ezen túl a faluban élő magyarság dominanciájának megjelenítése is. Jóval negatívabban ítéli meg a falu magyar gazdarétege ezt a jelenséget. Egyesek úgy látják, hogy miután a cigányok kisajátították a székely kapu építését, az a faluban élő magyarok számára már egyáltalán nem bír fontossággal. Miután egy leértékelt csoport kezébe kerül a székely kapu, az vélekedésük szerint elveszíti eredeti szimbolikus többlettartalmát.

A cigányokról formált kép és annak változásai

Míg a zabolai cigányok mindig a konkrét helyzet, a személyes pozíció szempontjából mondanak ítéletet a „parasztokról”, addig a román és magyar etnikum tartósan létező sztereotípiákat mozgósít a cigányok megítélésben.

A magyar és román népesség értékrendjének radikális eltérése miatt egyaránt egyértelműen negatív sztereotípiákban megnyilvánuló képet formál a helyi magyar nyelvű cigányokról, függetlenül attól, hogy a cigányok három egymástól élesen elkülönülő csoportot alkotnak.

Az 1990-es évek elejétől kezdődően a korábban teljesen a zabolai társadalom periferiáján élő cigánycsaládok egy része magyarországi munkavállalása révén hirtelen meggazdagodik, s anyagi ereje folytán a falu magyarok lakta központi területén vásárol magának házakat, vagy építtet új lakóépületeket. A cigányok faluba költözésével a korábbi etnikai alapú szegregáció megszűnik.¹³ Meg kell említeni, hogy Zabolán nem csupán a cigányok különültek el területileg a magyaroktól és a románoktól, hanem azok is egymástól. A magyarok a falu központi részében a Felszegegen laknak, míg a románok a falu központtól távolabbi felső részén, az Alszegegen. A cigányok a falu központi részébe költözésével a magyarok életvilágának közvetlen közelébe kerülnek, ahol is a kulturális idegenséggel való érintkezés során a saját világ és az idegenség közötti határokat újra kell definiálni, miután az eddig érvényesnek tekintett minták elveszítik érvényességüket.

Jóllehet a cigánycsaládok faluba költözése már a politikai változások előtt megindult,¹⁴ ez nem volt olyan jelentőségű, hogy az a korábban róluk kialakított kép újraértelmezéséhez vezessen. 1989 után ez a folyamat felgyorsult és nagyobb méretet öltött. S

¹³ A szegregáció teljes megszűnéséről azonban nem beszélhetünk. A faluba költözött cigánycsaládok ma is két olyan kocsmába járnak, ahová a falu más etnikumához tartozó semmi esetre sem lépne be. Az ide való betérés a helyi nem cigány lakosok számára presztízsvesztés nélkül még ma sem lehetséges.

¹⁴ A cigányok a városokba költöző magyarok házait az 1970-es évektől kezdődően vásárolták meg. Jóllehet ez kezdetben a helyi magyarok nagy ellenállásába ütközött, a folyamatot megakadályozni nem voltak képesek. A zabolaiak emlékezete szerint egy helyi tanácsi hivatalnok megvesztegetésének köszönhető, hogy a cigányok a faluba költözhetek. Meg kell jegyezni, hogy a városba költöző magyar népesség üresedő házait kezdetben inkább adta el a magyar nyelvű jómódú cigányoknak, mint a többet ígérő románoknak. Vö. *Pozsony Ferenc*, 1997/b. 18.

miután a megerősödött anyagi bázison egy döntően más életforma jött létre, mint amit korábban a cigányoknak tulajdonítottak, a változáshoz mind a magyar, mind a román etnikumnak viszonyulnia kellett. Az új helyzetre való reagálás igénye magával hozta, hogy ekkor már a cigányokról éltetett kép újragondolása és újrafogalmazása sem volt kikerülhető.

A zabolai magyarok az új helyzetet elsődlegesen fenyegetettségként élték meg, s ennek megfelelően reagáltak a történésekre.¹⁵ Az eddigi állapotok megváltozását a többségi csoportok veszélyeztettségként élik meg, s ez még inkább az elzárkózást, a másik csoportról kialakított negatív képet, az önkép pozitív jellegét erősíti.¹⁶

Jóllehet a cigányokról korábban kialakult sztereotip képtől teljesen eltérő, sőt azzal kifejezetten ellentétes tapasztalatokkal szembesültek, a jelenséget elsődlegesen életviláguk korábbi integritása elleni támadásként értelmezik s így annak negatív vonatkozásait erősítik fel. Azok esetében, akik nem hajlandók elfogadni és tudomásul venni a cigányok életformaváltását, még ma is az aszimmetria hangsúlyozása, a magyarok és románok felsőbbrendűségének kimutatása a cél a cigányokról való beszélés során. A cigányokról alkotott sztereotip képben a munkaszeretet hiánya a cigány értékrend jellemző vonása, így ebbe nem illik, hogy a cigányok jó anyagi helyzetbe kerülhetnek. A cigányok gazdasági előnyét szimbolikus módon leértékelik, amikor a megszerzett jövedelmet nem tisztességes tevékenység eredményének tulajdonítják. Miután a nem tisztességes kategóriájába utalják a jelenséget, ezzel megkerülhetővé válik a korábban róluk éltetett kép alapvető újrafogalmazása. Jellemzője ennek a gondolkodásnak az is, hogy a faluba költözött cigánycsaládok életformájának a negatív oldalait emelik ki: hangosak, kerítésre terítik a ruhát, giccsesek a lakberendezési szokásaik, pazarló, költséges életmódot folytatnak¹⁷. E vélekedés jóllehet érzékeli a faluba költözött életformájában az alapvető változásokat és a cigányok megfelelni törekvését, azonban ezeket csupán egyedi példaként szemléli s ennek következtében a cigányokkal kapcsolatos korábbi vélekedéseit élteti és forgalmazza továbbra is.

A vizsgálat egyik tanulsága az, hogy a rendszerváltás lehetőségeit kihasználó és ennek következtében hirtelen meggazdagodó helyi cigány elit „paraszti” értékrendhez tudatosan igazodó életformája¹⁸ sem képes megváltoztatni a cigánysággal kapcsolatos nézeteket. Ezek a vélekedések a paraszti társadalmakban jellemző patrónus-kliens viszonyrendszerben formálódtak. A cigány elit gazdasági és társadalmi térnyerése következtében a helyi társadalomban alapvetően változott meg napjainkra ez a patrónus-kliens viszony. A cigánynépeség számszerű növekedése és az életformaváltás zavarokat, átalakulásokat hozott a korábban megszokott együttélési minták tekintetében.

A lokális társadalom számára az új helyzet nagy kihívást jelent, hiszen az eddig érvényesnek tekintett viselkedési minták nem érvényesek többé a román–cigány és a magyar–cigány együttélésben. A cigányokról, mint elvont csoportról alkotott kép azonban a jelentős változásokat követően sem módosul alapvetően. A falu gazdátársadalma pusztán egyedi esetekben hajlandó a korábban éltetett kép egyoldalúságán enyhíteni, általánosabb

¹⁵ Kirívó példának számít a magyar közösség egyik tagjának megítélése. Neki a cigányok sikeres megélhetési stratégiája követendő példának számít, s hosszabb ideje ő maga is társult hozzájuk a gyors meggazdagodást remélve.

¹⁶ Vö.: *Kürti László*, 1994.

¹⁷ A cigányokról való beszélés során a faluba beköltözött cigánycsaládok jellemzésekor minden esetben említik a kivagyiságot jelző, fényűzésnek tekintett költséges lakodalmakat és mulatságokat.

¹⁸ Vö.: *Szuhay Péter*, 1993.

értelemben még ma is a korábbi sztereotípiák fogalmazódnak meg a cigányokkal kapcsolatban.

A cigány–magyar viszony a faluban lakó cigányok esetében több alkalommal kooperatívnak mutatkozik. A magyar etnikum funkcionális és kényszerű okokból tolerálja a cigányok közeledését, velük szemben hajlandó integráló lépéseket tenni. Bár hangsúlyoznom kell, ez elsődlegesen nem a paraszti lakosság véleményét tükrözi, hanem a magyar értelmiségi meghatározó rétegének a vélekedését. A falu értelmiségének megítélése szerint az utóbbi évtizedekben Zabolán a magyarság nagyarányú térvesztése figyelhető meg, a magyar etnikum jelentőségének, dominanciájának megőrzése csupán a cigányok magyarok közé való integrálódása révén tűnik elérhetőnek az értelmiségi vélekedés szerint. Míg a századelőn a faluban számbelileg és a gazdasági erőt tekintve is a magyar etnikum volt a meghatározó, addig mára ez alapvetően változott meg. A gazdasági erő mára már az előregedő magyaroktól átkerült a románokhoz. Úgy tűnik, hogy az értelmiség egy részének (elsődlegesen a református és katolikus lelkésznek) a cigányok integrációját elősegítő törekvései ennek a társadalmi és gazdasági átrétegződésnek a fényében értelmezhetők.

A cigányok magyarok közé költözését és életformájukba való integrálódási szándékukat a falu nem itéli egyértelműen olyan pozitívnak, mint a falu értelmiségének egy része. Ezen felfogás egyfelől egy pozitív civilizálódási törekvésként értékeli a történéseket, másfelől azt emeli ki, hogy ennek révén a falu etnikai viszonyainak kedvezőtlen átalakulási folyamata, a magyarok számának fokozatos csökkenése veszít erejéből. Az értelmiség ezen része etnikai és kulturális dimenziójában egyaránt pozitívan értékeli a változást. (Ezen vélekedés nem számol azzal, hogy a cigányok már korábban is a magyarok közé sorolták magukat, így az etnikai hovatartozásuk nem a mostani helyzetre való reagálás következménye. A kulturális változásokat illetően pedig nem veszik tekintetbe, hogy ez az általuk kívánatos és örvendetes folyamat csupán a helyi cigány lakosság töredékét érinti s igen kétséges, hogy a cigányok túlnyomó részét kitevők esetében ilyen magától értetődő-e ennek a folyamatnak a folytatódása.)

Az értelmiség nem jelentéktelen része nem is osztja társaik nézetét, s ők maguk is a paraszti lakossághoz hasonlóan egyértelműen a korábbi előítéletes gondolkodásmód követői.

Magyar–cigány viszonylatban a szomszédsági kapcsolatok csak látszólagosan működnek, miután annak alapja a kölcsönösség. A magyar fél ezt egyoldalúnak tartja s ezért ezt a viszonyrendszert gyakran felrúgja. „Úgy csinál az az én szomszédom, akinek van az a cigány szomszédság. Jönnek. Telefonálni akar, akkor éppen a testvirínek. Jó. Hát tessék, megengedik. Mert megfizetem instálloom. Jó, telefonál. Hát a telefonálásnak az egész lényege az volt, hogy hogy vagy, mit csinálsz, beteg vagy-e? Akkor Józsi elment ehhez, olyan lényegtelen dolgok. Aztán megmondtam neki, ide jöjj, de csak akkor, ha valami nagyon fontos dolgot akarsz elintézni, ide ne gyere.” A vissza nem adott kölcsön esetében a szomszédoknál bevett gyakorlat, hogy ledolgozza a cigány fél a kölcsönkért termék árát.

A patrónus–kliens viszony eddigi jellemző formájának megfordulása, amikor a cigány válik munkaadóvá és az egykori magyar gazda lesz a munkavállaló, sokakban erősíti a fenyegetettség érzését. A korábbi gazdasági–társadalmi kapcsolatokban a cigányok egyértelműen perifériális szerepbe szorultak, ez az új helyzet következtében megváltozott. Különösen nehezen élük meg a magyar közösségekben a korábbi aszimmetrikus viszonyok megfordulását. Ma már több esetben fordul elő, hogy a jómódú cigányok alkalmaz-

nak magyarokat bizonyos munkákra. Miután a faluba költözött felnőtt cigánylakosság még analfabéta, nincs módjuk a jogosítvány megszerzésére. Ezért gyakran fordul elő, hogy a cigányok magyarokat fogadnak fel sofőrnek. Ezt is igen nehezen fogadja el a korábbi viszonyok megváltozását belátni nem akaró gondolkodásmód. Még súlyosabban élnek meg azokat a helyzeteket, amikor korábban jómódú gazdacsaládok hozzátartozói a cigányok gazdaságában végeznek munkákat.

Más jellemzőket mutat a cigányok és a románok közötti viszony. Ez elsődlegesen a gazdasági kapcsolatokra korlátozódik. A cigányok és románok ma is teljesen elkülönülnek. Nem tekinthető véletlennek, hogy a románok esetében a cigányokról korábban élteztett kép él tovább, s ennek igen negatív tartalma van. A normákhoz való igazodás egyes esetekben azonban elfogadottá teszi a cigánycsaládokat a román szomszédok számára is. A románok számára a cigányok faluban betöltött szerepének megváltozása nem közvetlen fenyegetettségként jelenik meg. Ebből következően rájuk nem nehezedik olyan erős nyomásként a korábbi vélekedések újraértelmezése. A falu egymástól élesen elkülönülő három csoportját – a magyarokhoz hasonlóan – egységesen kezelik s életformájukat és gondolkodásmódjukat egyaránt igen negatívan értékelik. A románok nem etnikai, hanem az életmódbeli eltérések vonatkozásában fogalmazzák meg elítélő véleményüket. S miután mind fizikai, mind mentális szinten kevés a találkozási pont,¹⁹ nem kényszerülnek újrafogalmazni vélekedésüket.

Zabolai románok és magyarok még ma sem szívesen használnak közös edényeket, vagy evőeszközöket a cigányokkal. A tisztasággal kapcsolatos előítéletek és határok átlépése már a cigányok integrációjának előrehaladott voltát mutatja, ez azonban csak néhány család esetében mondható el. Az elfogadottságukat hangsúlyozó cigánycsaládok esetében is igen nagy jelentősége van a tisztasággal kapcsolatos fenntartások leküzdésének.

A konkrét kapcsolatok szintjén néha eltűnik a cigányokkal szembeni diszkrimináció, de nem tűnik el általában. A cigányokkal szembeni egyéni viszonyulás eltér a cigányokhoz, mint csoporthoz való viszonyulástól. A leggyakrabban megnyilvánuló gesztusok még ma is a cigányoktól való elhatárolódást, a távolságtartást hordozzák.

A cigányok és nem cigányok között nagyon szűk az érintkezések, a találkozások zónája. Sem igény, sem mód nincs egymás életformájának jobb megismerésére. A faluban élő családok számára létezik egy általános tudás a helyi cigányokról, ezen ismeretekhez azonban nem kapcsolódik az élmények konkrétsága. Más esetben a konkrét élmények közül azok értékelődnek fel, amelyek a negatív beállítódásukat erősítik meg. Több példa a cigányokkal való együttdolgozás kellemetlenségeiről szól, amikor is a cigányok bár rendesen dolgoznak, de megbízhatatlanok és követelőzőeknek tűnnek fel.

A cigányok integrálódása elsődlegesen nem a magyarrá válás folyamataként értelmezhető, hanem a falu magyar etnikuma által éltetett és működtetett paraszti értékrendhez való idomulásként. Ez azért is sajátos folyamat, mert az életforma alapját jelentő mezőgazdasági termelés nem válik a cigányok életformájának alapjává. Bár e vonatkozásban is vannak elmozdulások, az életforma bázisa egyértelműen a kereskedő tevékenységre alapozódik. Éppen emiatt válnak hangsúlyossá a kulturális hasonulás folyamatában a

¹⁹ Bíró A. Zoltán a „találkozások” során tetten érhető etnikai identitás vizsgálatát tekinti az etnicitás vizsgálatában az elsődlegesnek. Ő találkozásnak tekinti „azokat a helyzeteket, eseményeket, amelyek különböző etnikumhoz tartozó személyek között jönnek létre, legyen szó akár fizikai, akár mentális jellegű találkozásról és amelyben a résztvevők számára az etnikai hovatartozás olyan mértékben fontos, hogy befolyásolja, alakítja a találkozási helyzet viselkedésmintáit.” *Bíró A. Zoltán*, 1996. 249.

paraszti életforma más összetevői: a vallásosság és templomba járás kap kiemelt szerepet, valamint a mindennapi élet viselkedési normáinak betartása hangsúlyozódik.

A cigányok Zabolán még ma is mind a román, mind a magyar etnikum számára negatív viszonyítási pontként jelennek meg, s a két etnikum saját identitását ellenükben fogalmazza meg. A kirekesztési stratégiák, cigányokkal szembeni diszkriminatív viselkedések mindaddig termelődnek, amíg a nagyfokú kulturális különbözőség mindennapi tapasztalatként élhető meg a magyar és román etnikum számára.²⁰ E folyamatot éppen ezért csupán enyhítheti néhány cigánycsalád helyi társadalomba való integrálódása, de annak megszűntét nem eredményezheti.

Az integrációról egy cigány–magyar vegyes házasság tükrében

A cigányok és magyarok között ma is erősen hangsúlyozott szimbolikus határok jellegére utal az eddigi egyetlen – és kudarcba fulladt – cigány–magyar vegyes házasság.

A különböző etnikumok egymás mellett élésében a legsúlyosabb vétség a saját csoport ellen a vegyes házasság.

A zabolai magyar mikrotársadalmat igen érzékenyen érinti, hogy egyik tagja olyan etnikum köréből választott házastársat, akit ők lenéznek. Nehezíti a helyzetet, hogy a cigánylány feleségül választó fiú családja korábban a magyar gazdák nagy tiszteletben tartott csoportjába tartozott. Különös ellentmondás, hogy a cigánylány családjáról a magyar fél szülei és a közvélemény is igen pozitívan vélekedik. Ez arra utal, hogy a házasság negatív megítélése az etnikai hovatartozás miatt ilyen mértékű és nem az életforma, a viselkedés jelenti az elfogadás hiányát.

A cigány–magyar vegyes házasság esetében teljesen új helyzet állt elő a gyermek megszületésekor. Jóllehet a falu közvéleménye egyértelműen úgy ítélte meg, hogy a gyermek semmi esetre sem tartozhat a magyar etnikumhoz, ő csak cigány lehet. A gyermek születése után azonban az apa minden törekvése arra irányult, hogy a gyermeket kiszakítsa abból a közegből, ahova ő maga is integrálódni akart. Ez a szándéka olyan konfliktusok forrása lett, amelynek következtében a cigány nő és a magyar férfi között a kapcsolat teljes mértékben megszűnt. Az első magyar–cigány vegyes házasság mindkét fél nagy örömeire sikertelenül végződött. Ez a jelenség is arra utal, hogy jóllehet néhány cigánycsalád megindult az integráció útján, azonban a cigányok és magyarok közötti közeledésnek még igen behatárolt a lehetősége. Abba a vegyes házasság ma még semmi esetre sem fér bele. A vegyes házasság mindkét fél általi igen negatív megítélése jelzi, hogy a két csoport között megindulhat a közeledés, de a szorosabb kapcsolat kialakítása ma nem tűnik egyik fél számára sem elfogadhatónak. A magyar és román etnikum között a vegyes házasságok egyre inkább bevett gyakorlatnak számítanak. Ezzel szemben sem a románok, sem a magyarok nem tudják elfogadni a cigányokkal kötött házasságokat.

Zabolán a cigány–nem cigány egymás mellett élést napjainkban is bizonyos jól körülírható kulturális minták, stratégiák szabályozzák. A falu társadalmi terében továbbra is megmaradnak az etnikumok közötti szimbolikus határok és ezek fenntartása fontos részé a helyi társadalom mai működésének.

²⁰ Vö.: Fosztó László, 1997.

Barth, Fredrik

1996 Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. Régió 1. szám. 3–25.

Bíró A. Zoltán

1996 A megmutatkozás kényszere és módszertana. In: Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról. Csíkszereda, 247–277.

Fosztó László

1997 Ki a cigány? Az etnikai identitás(ok)ról. Keresztény Szó április 26–29.

Kürti László

1994 Etnikai viszályok és többszólamú önazonosság: néhány antropológia gondolat az önazonosságról. Korunk 1. szám 91–99.

Oláh Sándor

1993 Cigány–magyar kapcsolatok. (A többségi magyarság cigányképének vizsgálata Homoródalmáson). In: Antropológia Műhely I. 117–127.

1996/a Szimbolikus elhatárolódás egy település cigány lakói között. In: Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról. Helyzet könyvek. Csíkszereda, 207–225.

1996/b Gazdasági kapcsolatok cigányok és magyarok között. In: Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról. Helyzet könyvek. Csíkszereda, 225–247.

Prónai Csaba

1995 Cigánykutatás és kulturális antropológia. Budapest–Kaposvár.

Túrós Endre

1996 Magyarok, románok, cigányok: ki van a középpontban? In: Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról. Helyzet könyvek. Csíkszereda, 165–181.

1997 Magyar-Kisbácsban. In: Az interetnikus kapcsolatok kutatásának legújabb eredményei. Szerk.: *Katona Judit–Viga Gyula* Miskolc, 263–266.

Szabó Judit

1993 Cigányok egy magyar–román közösségben a Maros menti Gernyeszegen. In: Cigány néprajzi tanulmányok I. Szerk.: *Barna Gábor* Budapest, 18–24.

Szuhay Péter

1993 Utóparasztosodó cigányok az északkelet-magyarországi régióban. In: Phralipe I. szám

Pozsony Ferenc

1993 A háromszéki magyar ajkú cigányok vallásos hitélete. In: Cigány néprajzi tanulmányok I. Szerk.: *Barna Gábor* Budapest, 76–79.

1997/a Változások az erdélyi cigánytársadalom életében. Erdélyi Szó április 2–5.

1997/b A háromszéki magyar ajkú cigányok vallásos és hitélete. Keresztény Szó VIII. évf. 8. szám 15–19.

Steward, Michael Sinclair

1993 Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. Budapest.

AZ EGYHÁZI ANYAKÖNYVEK HALÁLLAL KAPCSOLATOS
FELJEGYZÉSEI AZ IPOLY MENTÉN

Az emberi élet fordulóinak vizsgálatakor hiteles és jól hasznosítható segítséget nyújtanak az egyházi anyakönyvek. „A hivatalos statisztika megindulása előtti körülbelül kétszáz évben (a 17. század végétől az 1870-es évekig) Magyarországon az esketési, a keresztelési és a temetési anyakönyvek a legnagyobb tömegű és legértékesebb adatforrások.” (*Andorka*, 1988. 11.)

A római katolikus egyházközségek számára a Tridenti Zsinat írta elő az anyakönyvek vezetését. A magyar nyelvterületekről azonban még a 17. század második feléről is csak kevés anyakönyv maradt fenn. Csupán a 18. század második felétől vált általánossá az anyakönyvezés.

A halotti anyakönyveket sokáig következtelenül vezették, így azok elég hiányosak. A halállal kapcsolatos szokásokat kutatva megvizsgáltam néhány plébánia századforduló tájáról származó okiratait. Az akkori halotti anyakönyvek már pontosak, hisz előnyomtatott lapok kitöltéséről, aránylag egységes vezetéséről van szó.

Az első vizsgált anyakönyvben (az Ipolyfödemesi Plébániahivatal Halottak anyakönyve, III. kötet. 1895–1929) valamennyi adatot figyeltem, s a halottak számát, a halálokokat, az életkort, a temetés idejét dolgoztam fel. Rövid tanulmányom a Csehszlovákiai Magyar Néprajzi Társaság Adattári Közlemények című kiadványában jelent meg. (*Csáky*, 1933. 13–24.)

A szóban forgó dokumentumok azonban a legáltalánosabb adatokon kívül még sok egyéb hasznosítható anyagot is kínálnak. Ezeket az „Észrevételek” (*Observationes*) rovatban olvashatjuk, s jól kiegészíthetik a recens anyagot, módosíthatják az adatközlések alapján nyert ismereteinket, a halál körülményeivel kapcsolatos eddigi képet stb.

Az általam vizsgált három plébánia (Ipolyság, Ipolyszécsénke, Ipolyfödemes) több évtizedet felölelő halotti anyakönyvei több feljegyzést őriznek például a beszentelésről, az utolsó kenet feladásáról, a halál körülményeiről, illetve a rendkívüli halálokokról, a tragédiákról, a gyilkosságokról, az öngyilkosokról stb. Találunk feljegyzéseket a halva születettek eltemetéséről, a hulla szabálytalan elhantolásáról, az idő előtti temetésről, akárcsak a halott átszállításáról vagy újratemetéséről, a pap nélküli temetésről, a szentál-dozás elutasításáról vagy a halál előtti új hitre térésről. A kicédulázott anyagot az alábbi rendszerezésben teszem közzé.

A csecsemő halálát egykor könnyebben elviselték a hozzátartozók. Csupán arra ügyeltek, hogy mielőbb megkereszteljék az újszülöttet. „Mert nem baj, ha meghal a csecsemő, de ha megkereszteletlenül halt meg, az már igazi szerencsétlenség.” (Nyáry, 1931. 117.)

„Ha meghalt, meghalt. Majd lesz másik” – mondták az adatközlők is. (NJ-If.) S amint Kunt Ernő írja: „A gyermekhalandóság magas száma is hozzászoktatta őket a kisgyermek, a csecsemő halálának elfogadásához.” (Kunt, 1987. 93–94.)

Az ipolyföldemesi plébánia halotti anyakönyvének III. kötete három és fél évtized alatt 724 halottat jegyez. Ez a két kisközségben (Ipolyföldemes és Kelenye) igen magas halálozási arányszám, ám a 724 halálesetből 243 a csecsemőhalálozások száma. A csecsemőhalandóság 1914-ben volt a legmagasabb, 18 gyermek halt meg egyéves korig. A három és fél évtized alatt közülük legtöbben gyengeség (70), veleszületett gyengeség (72), illetve időtlenség (13) miatt haltak meg. Ám sok gyereket elvitt a vörheny (41), a bélfurug (31), a kelevény (13), a torokgyík (9) és a torokpenész (8) is. (Csáky, 1992. 47.; 1993. 15.)

Ipolyszécsénkén és Ipolynagyfalun is sok csecsemő halt meg gyengeség, illetve veleszületett gyengeség (101) és időtlenség (13) miatt. A halva születettek száma 14. (Halottak Anyakönyve Ipolyszécsénke 1891–1925.)

Az ipolysági plébánia anyakönyvébe 1896-ban 73 halottat jegyeztek be. Közülük 2 volt a halva született és 27 a hároméves korig elhunyt gyermek. A következő év 98 halottjából 34 volt a csecsemők száma. (Halottak anyakönyve. Tomus XVI. 1895–1914.)

A dolgozatnak nem tárgya a halálokot kiváltó betegségek részletes tárgyalása, az életkor vizsgálata. Eme rövid kitérő után azért visszakanyarodunk témánkhoz. A halva született gyermekkel kapcsolatban ma is több adat gyűjthető. Tudjuk, hogy az ilyen gyermekek már nem adtak nevet, s nem is szertartással temették. A régi irodalmi közlésekből arról is tájékozódhatunk, hogy a halva született gyermek tetemét a bába egy cserépedénybe helyezte, s esteli vagy kora hajnali időben elásta a falu határának azon részén, ahová az ilyen halottakat szokták temetni. (Pintér, 1891. 99.) Volt, ahol a temető szélébe, sáncába hantolták el az ilyen kis hullákat.

Ami a halva születettek anyakönyvi bejegyzését illeti, több ellentmondással is találkozhatunk. Andorka Rudolf említi, hogy a statisztikai feldolgozásoknál „Különösen a 0–6 napos halandóság érdekes, mert feltűnően alacsony értéke arra enged következtetni, hogy az életük első napjaiban elhunyt csecsemőket egyszerűen nem anyakönyvezték sem a születési, sem a halálozási anyakönyvben. Ez különösen akkor fordulhatott elő, ha a keresztelezésre a helyi szokás szerint nem azonnal a születés után került sor, így a csecsemő még a keresztelezés előtt meghalt.” (Andorka, 1988. 29.) Nos, elmondhatjuk anyakönyvi vizsgálataink alapján, hogy az érintett településeken a tárgyalt időszakban valamennyi megszületett gyermeket anyakönyvezték. A halotti anyakönyvekben egyaránt jegyzik a halva szülöttestet és a néhány napon belül elhunyt csecsemőket is. Az élve született kereszteleését, ha arra állapota okot adott, nyomban elvégezte a bába. Persze egy-két kivétel, mulasztás azért akadt errefelé is. Állításunkat igazolandó, az alábbiakban közlünk néhány idevonatkozó bejegyzést.

A szécsénkei plébánia anyakönyvébe 1885-től majd minden évben jegyeztek be halva született gyermeket. Ilyen formában többek közt: „Halva született fi Nagyfalun. Pityele

Istvánné gyermeke. A halvaszületettet özv. Nagy Györgyné Villant Apolla temette el.” Vagy: „Halva született fi Szécsénke. Bódzsár András és Bera Erzsébet gyermeke. A halva születettet özv. Penke Mihályné bábaasszony temette el.”

Volt, amikor a halva született nemét valamilyen oknál fogva nem állapították meg. A szécsénkei Jámbor József jobbágy és Páldi Erzsébet gyermekét például így anyakönyvezték: „Halva született ?” A nagyfalusi Oroszlán Lajos zsellér és Skerlecz Franciska gyermekét meg ekképp írták be: „Oroszlány N. halva szülött. A halvaszülöttet Nagy Györgyné bábaasszony hantolta el”.

Hogy a halva született nem kapott nevet, bizonyítja az anyakönyvezés legtöbb esetében előforduló „N.” betű. S hogy vidékünkön a századforduló táján az ilyen halottakat már a temetőben hantolták el, arról szintén több anyakönyvi bejegyzés tanúskodik. Például ilyen formában: „Deák N. halva született lány Nozdroviczki Zsuzsanna bábaasszony jelenlétében az ipolyszécsénykei r. kat. temetőben elföldeltetett.”

A halva született gyermeket tehát legtöbb esetben a bába temette el. Előfordult az is, hogy a kántortanító temetett, ám általában csak csecsemőket vagy még szentáldozáshoz nem járult gyermekeket. A szécsénkei anyakönyvbe 1908-ban (51.1) jegyezték be a következőket: „Vladár Julianna. Élt 1 órát. Vladár Mária törvénytelen lánya. Miután bizonytalan, vajlon az idétlen életben volt-e akkor, midőn házikeresztségben részesült, azért Czigliányi Gyula kántor temette el.”

1922-ben Rábai László kántortanító temette el az öt és fél hónapos koraszülöttet, Lőrincz Erzsébetet.

A halva születetteket hasonlóan anyakönyvezték Ipolyságon is, ám itt nem jegyezték fel a temetést végző bába nevét. A megkeresztelt gyereket minden esetben pap temette, a törvénytelen is. 1896-ban például Belánszky Rozália cseléd 5 hetes törvénytelen fiát Ipolyságon a helybeli káplán, Andrézi Anna cseléd törvénytelen lányát pedig a plébános kísérte utolsó útjára.

A törvénytelen gyermekekről az ipolysági halotti anyakönyvek néhány egyéb adatot is megőrkítettek. Az 1906. esztendő 79. számú halottjáról ezt jegyezték fel: „Dalmadi Károly 8 hónapos, Dalmadi Mária hajadon törvénytelen fia. A nő Csellei János vármegyei díjokkal polgári szerződésben él. Az állam törvényei szerint törvényes. Eltemette Nagyfalusi Lajos káplán.”

Az 1909. év halottai közt a 26. volt a három és fél éves Tóth Ilona. Ő Tóth Katalin törvénytelen leánya volt. Az Észrevételek rovatba beírták, hogy „Az anya Teiger Ferenc kosárkötővel él vadházasságban.”

1913-ban a három hónapos korában elhunyt Hajtol Margit rovatába írták a következőket: „A szülők – Hajtol György törvényszéki szolga és Bodonyi Mária, Lőrinc János földműves neje – csak polgárilag vannak egybekelve.”

A század eleji ipolysági anyakönyvekben még olvashatunk a „temetőárokba” való temetésről is. 1911-ben (157. l.) egy megkereszteletlen gyermek rovatába ezt jegyezték be: „Szirota Erzsébet k. lévai születésű szakácsnő törvénytelen és megkereszteletlen fia. Élt 1 órát. A fiú megfojtatott. Február 8-án (Ezen a napon is született – Cs. K. megj.) a temető árkában eltemettetett.”

Ugyanezen évben Tesmagon lett hasonló sorsa egy csecsemőnek. Ezt olvassuk róla az anyakönyv 126. lapján: „Mátyás N. Mátyás András földműves és Pál Julianna fia. A bábaasszony hanyagsága folytán keresztséget nem ért, és így a temető árkában ásatott el.” Így járt 1914-ben (196. l.) a tesmagi Ugrin Ferenc és Jakab Erzsébet névtelen fia is, aki

szintén csak egy órát élt. A bába „butaságból” őt sem keresztelte meg, ezért „egyházi temetésben nem részesült”.

Az ipolyföldemesi plébánia anyakönyvében is felfigyelhetünk a nem pap által végzett temetésekről szóló bejegyzésekre. A „Beszentelést végző” című rovatban az illető plébánoson kívül több esetben is a kántortanító nevét örökítették meg. Ebből tehát világosan kiderül, hogy a temetési szertartásokat a községi kántortanítók is elvégezhették. A kelenyei halottaknál 86, a földemesieknél 15 esetben találunk ilyen bejegyzést. Világos tehát, hogy elsősorban ott hárult ilyen feladat is a kántortanítóra, ahol nem volt helyben plébános.

Ha megfigyeljük, kiket temetett a kántortanító, látjuk, hogy legtöbbször csecsemőkről vagy gyermekekről van szó. Azt is látjuk, hogy a legtöbb gyermeket Kelenyén 1895-ben és 1910-ben (26, 27) temették a kántortanítók. Ez a szám a nagy járványok idejére esett. (Csáky, 1993. 22.)

A szomszédos Ipolyszécsénkén a század elején azonban már tiltották a kántortanítónak a kisgyermek eltemetését. 1904-ben az anyakönyv 40. lapjára Deák János 7 hónapos csecsemő eltemetése kapcsán jegyezték be az alábbiakat: „Távollétemben történt az egész eset; annak daczára, hogy a szószékről ft.ő Tihanyi Endre esperes urat jelentettem az előfordulható egyházi ügyekben helyettesítesem képpem, érte az én kocsisomat nem is engedte Bécsi István kántortanítóm és szabály ellen pap nélkül temette el.”

Öngyilkosságok – öngyilkosok temetése

Az öngyilkosság az Ipoly mente katolikus falvaiban századunk első évtizedeiben még igen ritka jelenség volt. A földemesi plébánia anyakönyvébe például 1895-től 1929-ig egyetlen ilyen esetet sem jegyezték be. A vizsgált időszakban a szécsénkei plébánia anyakönyvében is csak egy ilyen esetet találtunk. Ipolyságon viszont már gyakoribb volt ez a halálok: 1898 és 1917 közt 23 öngyilkosságot követtek el.

Mielőtt az anyakönyvi bejegyzéseket szemügyre vennénk, lássunk néhány adatközlést a recens anyagból. Ipolyföldemesen hallottuk az alábbiakat: „Régen az öngyilkost csak beszentelték. Hova temették, nem emlékszem, mer nálunk nem akasztotta föl magát senki. Most már akasztotta magát két ember. Ezeket betették a sorba. Pap is eltemette.” (MIJM–If.)

A zömében református dél-honti Zalabán ezt az adatközlést jegyeztük fel: „Vót itt egy, aki fölakasztotta magát, katolikus. A katolikus pap nem gyött el, és akkor a református temette el.” (GLPI–2a)

Ipolybalogon is csak a harmincas évek táján fordult elő öngyilkosság. Így emlékezett adatközlőm: „Az öngyilkos embert csak a temető sáncába szokták temetni, a legszélire a temetőnek. A pap csak akkor vett részt, ha az orvosi bizonyítványt úgy állították ki, hogy nem volt épelméjű vagy elmezavara vót. Vót itten a harmincas évek végén egy fiatalember, agyonlőtte magát. Akkor vót egy asszony, az beugrott az Ipolyba. Meg nemrégén, vagy három éve vót egy fiatalember, az is fölakasztotta magát. Most már eltemeti a pap, de csak olyan szolid szertartással.” (ZJ–Ib.)

Bakó Ferenc írja az idevonatkozó irodalmi anyagban, hogy „Öngyilkosnak nem harangoznak, és a temető sáncába helyezik el őket. Az akasztott ember kötele szerencsét hoz.” (Bakó, 1977. 111.)

Az öngyilkosok anyakönyvezésénél az ipolysági plébánián is minden esetben bejegyezték, hogy a halott „Orvosi bizonyítvány alapján részesült egyházi temetésben”. A legtöbb öngyilkosságot középkorosztályú férfiak és nők követték el, de akad 15 éves öngyilkos, akárcsak 70 éven felüli idős ember is. Legtöbbször 1898-ban (5) és 1899-ben (4) lettek öngyilkosok.

Az Észrevételek rovatban helyenként az öngyilkosság módjáról, illetve az azt kiváltó okokról is olvashatunk. Előfordult egy-két esetben az is, hogy nem temette el a pap a halottat. Az anyakönyvbe azonban ezt is bejegyezték. 1898-ban Lányi Mária volt a 74. számú halott. Ő Saluter Kálmán könyvelő felesége volt, és 26 évesen követett el öngyilkosságot. Ezt örökitették meg az esetről: „Öngyilkosságát szerelemből tette. Megszökött Gál Péterrel, és a határban megmérgezték egymást. 3 hét múlva vették fel hullájukat. Egyházi temetésben nem részesült.” Társa a 23 éves ipolysági kárpossegéd volt.

Az 1899. év 43. számú halottja a 45 éves Krajcsik István kocsis, aki „Öngyilkosság következtében halt el. Az orvos bizonyítása szerint elmebeli állapotának beszámíthatatlanságában követte el azt. Borotvával vágta el a nyakát.”

A tesmagi Deák András zsellér 49 évesen lett öngyilkos. Ahogyan az anyakönyvben olvasható (1898. 12): „Több esetben öngyilkossági kísérletet tett önmagán, míg végre lábait összekötötte és az Ipolyba ugrott.”

1909-ben Schreiber Lajos 51 éves szobafestő „lövés által” lett öngyilkos. 1910-ben Kovács Erzsébet 14 éves cigánylány az Ipolyba ugrott. „Orvosi bizonyítvány igazolta önkívületi állapotát. (142. l.) Ugyancsak 1910-ben követett el öngyilkosságot mérgezés által a 31 éves Ferriroli Assumpta, dr. Skarván Béla orvos neje, aki „Egyházi temetésben nem részesült, mert a halálos ágyon megtagadta a gyónást.” (149. l.)

1911-ben Jávör György magyar királyi honvéd lőtte meg magát. Amint olvassuk: „A Palást vidéken tartott katonai gyakorlatok alkalmával öngyilkossági kísérletet követett el, és oly állapotban került a kórházba, hogy tőle viszonyaira vonatkozó semmilyen adat kitudható nem volt. Orvosi bizonyítvány pillanatnyi elmezavart igazolt, és így ennek alapján egyházi temetésben részesült.”

1912-ben a 25 éves Dudás Ferenc nőtlen földműves felakasztotta magát, 1913-ban Majovszky István 57 éves napszámos vízbe ugrott. Mindketten „elmezavarban” követték el tettüket. 1913-ban egy másik öngyilkossági esetről is beszámolt az anyakönyv. Így szól a tudósítás: „Az ipolysági erdőben nov. 27-én talált ismeretlen öngyilkos személyazonosságát a hatóság megállapította. Wagrai István pancsovai illetőségű 73 éves nyugalmazott erdész volt, aki életuntagságból követett el öngyilkosságot. Nov. 29-én pénzért eltemette Dedinszky Aladár ág. ev. ipolyvecei lelkész.”

1915-ben a 20 éves Schlapák Anna vetette magát vízbe, 1916-ban pedig a 90 éves Skultéti Erzsébet „önakasztással” végzett életével. Szintén 1916-ban mérgezte meg magát a 36 éves Galfavy Mária, s szájalötte magát Saróka Ferenc 65 éves tesmagi csász.

Az öngyilkosokat Ipolyságon a temető külön részében hantolták el. A sírok szabálytalanul álltak egymás mellett, legtöbbjük észak–déli tájolással.

Nem természetes halál – tragikus esetek

A halál okait vizsgálva sok esetben csak a betegségek fajtáival, a járványos megbetegedésekkel foglalkozunk. Pedig sok-sok más halálok előfordult már a századforduló táján is. Ezekből következtetni lehet az adott korszak sajátos szerencsétlenségeire, például

a villámcsapásra, a szekérről való leesésre, a kútbaesésre, a gyakori vízbefulladásra, a lovak általi agyontaposásra, az égésekre, a szekérbalesetekre stb. Több tragikus esetből az életkörülményekre, az emberek egymáshoz való viszonyára derül fény.

Az ipolyfödemesi plébánia halotti anyakönyvének Észrevételek rovatában is gyakran részletezték a halál körülményeit és az azzal kapcsolatos egyéb dolgokat. A halotti anyakönyv 34. oldalán (34/3) többek közt Koncz Lőrinc földműves elhalálozását jegyzik. Az 1897-ben elhunyt kelenyei lakos halálának oka fagyás volt. Egy közelebbi dolgot is feljegyzett ezzel kapcsolatban a plébános, amely így szól: „Az országúton megfagyva találtatott.”

Kovács József födemesi vályogvető cigány 1911-ben „halált okozó testi sértés miatt” hunyt el. Még ennyit írtak be nevéhez az anyakönyvbe: „Hivatalos boncolás után eltemetve.” (85/15)

1921-ben a kelenyei Koncz Jánost „az ipolysági járásbíróság 4325/1921. sz. temetési engedélyével” temették el. A szerencsétlen ugyanis késszúrás, azaz „erőszakos halál miatt halt meg”. (120/21)

Bódszár Tóbiás halálának oka 1926-ban fulladás volt. Halálával kapcsolatban még ez olvasható az anyakönyvben: „Kút vizében a hrussói pusztán befúlva találtatott. Rendőrorvosi temetkezési engedély kiadatott a şahyi expozitúrájánál. 9438/1926.”

Az ipolyszécsénkei halotti anyakönyv 1913-ban egy ismeretlen személy halálokáról így tudósított: „Hulla Ipolyból kifogva (férfi); tehát vízbefulladás. Az ismeretlen férfigyén hullája orvostörvényszéki felboncoltatván, a hulla eltemetésére az engedélyt Fehérváry, az ipolysági k. törvényszék vizsgáló bírása 2204/1913. VII. 11-én megadta.”

1907. július 2-án Kálai József 36 éves vályogvető cigány és 37 éves felesége, Kovács Gizella halálát anyakönyvezték Ipolyszécsénkén. (47. l. 14–15) Az Észrevételek rovatban ezt jegyezték fel róluk: „Hont-Nagyfalun egy hét óta dolgozott vályogvetéssel a czigány házaspár, s július 2-án este villámcsapástól szörnyethaltak.”

1908-ban a szécsénkei Naszvadi József gazda járt szerencsétlenül. Róla az alábbiakat tudhatjuk meg: „Szerencsétlenség folytán kocsiról leesvén, 8 percnyi szenvedés után a kelenyei erdőben meghalt. Az ipolyneki főszolgabíró és ipolysági főügyész urak engedélyével fölboncolatlanul temettetett el.” (47/9)

1924-ben Szécsénkén Hornyák János hét és fél éves József nevű fia járt szerencsétlenül. Halálának körülményéről ezt olvassuk: „A gyermek vigyázatlansága következtében az urasági kútba esett, a hol halálát lelte. Hatóságilag felboncoltatott.” (94)

A 26 éves szécsénkei Szabó Miklósné gyermekszülésben halt meg. Amint írták: „Hirtelen halálozott el. Gyermekszülés előtt a szentgyónást és áldozást elvégezte a templomban.” (1924/95/10)

1925-ben a kétéves Nagy János járt szerencsétlenül Ipolynagyfalun. „A gyermek vigyázatlanság következtében forró vízbe esett.” (97/16)

Az ipolysági anyakönyvben az öngyilkosságokon kívül gyakran van feljegyzés a gyilkosságokról is. Ezeknek megannyi változatáról tudósít az Észrevételek rovat. 1896-ban Laczkó Ádám pereszlényi cigány halálának körülményéről ezt írta be a plébános: „Dulakodás közben saját veje vasrúddal agyszírtet ütötte, s ennek következtében meghalt.” (154/38)

1899-ben Ipolyságon a 38 éves Váczi János zsellért ütötték agyon. Mint Foltin János plébános megörökítette: „Veszekedés közben a nagyvendéglős személyesen fejszével föbe ütötte. Szörnyet halt azonnal.” (7/84)

A 33 éves Jónás András cigány halálának oka 1907-ben „agyvelőlob” volt. Őt „verekedés közben föbe ütötték”. (111/96) 1911-ben Sánta Sándor 19 éves nőtlen kocsiist is megölték. Haláluk: „Hashártyalob súlyos testi sértés következtében. Koncz Sándor földműves gyilkolta meg.” (164/87)

A 22 éves Setény Sándor zsellér 1896-ban „Fején kapott késszúrások következtében agyvelősérülést kapott. Újonczállítás alkalmával egy palásti ember fiával együtt verték agyon.” (153/27)

1917-ben egy idegen személy meggyilkolásáról is hírt adott az anyakönyv. Így szól a bejegyzés: „Ismeretlen nő. 12 napos. Gyilkosság. Vonatból kidobva.” (97. sz.)

1896-ban a tesmagi 52 éves Pál Ignác zsellér véletlenül „lövetett agyon”. Ezt árulják el a körülmények: „Baleset következtében agyonlövetett. A millenáris gyermekmajálison mint csősz fegyverrel ment az erdőbe, hol a fegyverét Setény István tőle elvéve elsütötte, a cső szétrepedt, ennek következtében egy része torkát vágta el, mire hazaszállították a faluba, meghalt a szerencsétlen.” (154/36)

A 48 éves báti lókupec 1915-ben valószínűleg üldözés következtében halt meg Ipolyságon. Haláláról ezt írja az anyakönyv: „Vese- és májlövés. Csendőr fegyvere által.” (1915/31)

A baleset mint haláluk az ipolysági anyakönyvekben is gyakran szerepel. 1901-ben az 59 éves Molnár Borbálát lovak taposták agyon. Amint olvassuk: „Kútvizet vitt, a csikók az istállóból kiszabadulva ellökték. Másnap meghalt.” (26/65)

1898-ban a 61 éves Ugrin Ferenc gazdát szekér gyúrta agyon. Ez az alábbi bejegyzésből derül ki: „Szekér által agyonzúzatott. Cementet fuvarozva Némethi mellett elállmosodva leesett a szekérről a lovak közé. A kerék fejét keresztülszelte, és szörnyethalt azonnal.” (181/53) Ugyanebben az évben egy más szomorú esetről is tudósított az anyakönyv. A három hónapos Blaskó Erzsébet felsőtúri csecsemő lett egy szekérbaleset áldozata: „Felső-Túrról Tesmagra jött anyja egy szamarastaligán fivére esküvőjére. Útközben az én kocsisommal szembe jött. Rosszul tért ki, a szekérbe a taliga beleütközött. A csecsemő anyja karjaiból kiesett és agyonütötte magát.” (187/93)

Ugyancsak 1898-ban lett egy tragédia áldozata a 16 éves ipolysági Privizer József kereskedőtanuló. Ezt írták az Észrevételek rovatba: „Megégett. A pincébe ment le, hol meggyulladt a benzin és más gyúlékony anyag. Felrobbant a pince, és a szerencsétlen itt lelte a halálát. Felső testrésze megtaláltatott, a többi hamuvá égett.” (181/18)

Igen sok áldozata volt az Ipoly folyónak is erre felé. 1897-ben Ipolyságon Kaliska Mihály 35 éves kalaposmester fulladt a vízbe: „Az Ipoly folyón csónakázva, a csónak felfordult ő kisfiával belőle kiesve, hogy fiát megmentse, saját halálát okozta. Fiát azonban kimentették.” (166/47)

Szintén 1897-ben lett a folyó áldozata a 30 éves Engelhardt Anna. „Az Ipolyban fürdött, s ott lelte halálát. A víz felszínén úszó holt tetemét tesmagi emberek meglátták, s kihúzták a partra.” (L68/62)

Idegen áldozatokat is szedett a folyó. 1907-ben Zauska János 30 éves tartalékos honvéd fulladt a vízbe. Ő – mint írták – „Hadgyakorlat alkalmával tartózkodott Ipolyságon. Fürdés közben az Ipolyba fült.” (109/25) Ez év szeptemberében egy 45 év körüli ismeretlen férfit találtak Ipolyságon a „Korpona folyóban”. A haláluk: vízbefúlás. (107/38)

Gyakran volt színtere az Ipoly az öngyilkosságok elkövetésének is. Ezekről az esetekről már szoltunk a fentiekben.

Egyéb balesetekről is olvashatunk még az anyakönyvekben. Seres Péter 37 éves földműves 1906-ban halt meg. Halálának oka nyakcsigolyatörés, később szívszélhűdés. Ő „a szénahányó lukból leesett”. (96/104) 1906-ban Tesmagon a 22 éves Tóth János fulladt a kút vizébe. Amint olvassuk róla a feljegyzést: „Budapesten dolgozott mint gyári munkás. Hazajött sorozásra és vizet akart inni a kútnál, s ekkor beleesett a kútba.” (98/120)

Az új találmányok is több balesetet okoztak. 1907-ben Jámbor Ferenc „gőzmalmi főmolnár” agrárzskódás és agyveréomlás miatt halt meg. Ő „a gőzmalom gépezete által berántva szenvedé sérülését.” (103/23)

Ugyancsak 1907-ben szenvedett balesetet a 35 éves Gyürky Gyula, a vasútállomás fővigyázója, aki „szerencsétlenség folytán elgázoltatott”. (113/109)

Több helyen olvashatunk arról, hogy a hullát boncolás után engedéllyel temették el. A hullaboncolást egyébként törvény szabályozta és írta elő. Az alábbi esetekben kellett ezt elvégezni: a) talált hullákon; b) járványos vagy ragályos betegségek megállapítása céljából; c) ha a hatóság ezt „köztekintetekből” szükségesnek tartotta. Erről többek közt a Magyar Törvénytárban is olvashatunk (Budapest, 1896. 382.)

Olyan esetekkel is többször találkozhatunk az anyakönyvi bejegyzések feldolgozása során, hogy az adott községek területén elhunyt személyt ugyanott temették el. Mindezt szintén törvény szabályozta. Az 1876. évi törvénycikk (XIV.) 113. §-a például így rendelkezett: „Minden halottat a törvény által vagy a szabályrendeletileg kitűzött időben el kell temetni, s ez rendszerint azon község területén eszközözendő, melyben a halál bekövetkezett.” (Magyar Törvénytár, 1896. 382.)

Természetesen előfordultak esetek, amikor a hullát halála után más helyre szállították, vagy később vették őt fel a sírból, ugyancsak átszállítás céljából. Ezekről az esetekről is tudósítanak az anyakönyvek.

A hulla átszállítása, újratemetése

Amint a fentiekben utaltunk rá, a törvények lehetővé tették, hogy az elhunytat más helyre szállítsák temetés céljából. Az 1876. évi XIV. törvénycikk 123. §-a erről például így rendelkezett: „A hullák elszállítása csak hatósági engedély folytán, az e részben fennálló övrendszabályok mellett történhetik.” (Magyar Törvénytár, 1896. 283.)

Az 1873. évi főegyházmegyei Circulares-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter ama rendeletét olvashatjuk, amely a hullák „kiását és átszállítását” szabályozza. Bevezetőjében a miniszter egy különleges szabálysértést emleget, s hasonlókól óva inti a papokat. Ez áll többek közt a miniszteri leiratban: „Azon közelebről felmerült eset alkalmából, hogy a rom. kath. lelkész egy kolerában elhalt egyén hulláját önhatalmílag kiásatván, azt minden bejelentés és hatósági engedély nélkül máshová eltemette, van szerencsém az egyházmegyei hatóságot hivatalos tisztelettel megkeresni, hogy a hullák kiásatására s tova szállítására vonatkozó másolatban ide zárt rendeletet, mely további intézkedésig még folyton érvényben van, az alárendelt lelkészekkel közölni, s őket e rendelet pontos megtartása s a fennebihez hasonló visszaélések megakadályozására utasítani szíveskedjék.” (*Strigonii*, 1873. 128.)

A rendelkezés egyébként leszögezi, hogy „A hullák kiásatására és átszállíthatására vonatkozó engedély általában csupán különös tekintet érdemlő esetekben, mint családi

kegyelet, családi sírboltba való elhelyezés (s több a féle) szempontjából szolgáltatathatik ki." Csak természetes halállal és nem ragályos betegség folytán elhunyt egyént lehetett átszállítani. A hullát csak hatósági engedéllyel, orvosi felügyelet mellett, alkalmas időben, „fől nem tűnő módon és minden zavar kikerülésével" lehetett kiásni. A kiásás tényét az egyháznak is kellett bizonyítani. Az átszállítást csak légmentesen, kettős koporsóba zárva engedélyezték.

Az ipolysági anyakönyvek több olyan esetet jegyeznek, amikor az itt elhunytat nyomban halála után átszállították, vagy az idegenben elhunyt ipolyságit hazahozták. 1895-ben dr. Rác Imre 37 éves ügyvéd halálát anyakönyvezték, ezt jegyezve fel az Észrevételek rovatba: „Budapesten a tébolydában halt meg, honnét hült teteme vasúton családja óhajára Ipolyságra szállítatva, itt eltemettetett.” (147/95)

1896-ban hunyt el 44 évesen szívszélhűdésben Hont megye alispánja, Bolgár Endre. Őt nem Ipolyságon temették, ezért a rovatba az alábbiakat írták: „A hulla Nagycsalomáira lett szállítva, hol Tihanyi Endre ipolynyéki esperes-plébános temette el Drozd Pál, Sáfár József, Kovács József kisgyarmati esperes segédlete mellett.” Ez azt is bizonyítja, hogy az előkelőbb személyiségeknek „kijárt” a több pappal való temetés. (150/7)

1896-ban Koszteleczy Józsa 32 éves Tesmagon elhunyt nemesembert „engedély mellett Tesmagról Ipolyságra szállították”. Őt is többen temették, nevezetesen Foltin János plébános Drozd Pál pereszlényi plébános és Sáfár József káplán „segédlete mellett”. (153/27)

Ugyancsak 1896-ban hunyt el a nyolcéves Vass Éva, akinek beszentelését még aznap elvégezte Foltin János plébános. Mivel a hulla édesapja, dr. Vas Pál főjegyző Szegedről származott, a lányt „hatósági engedéllyel Szegedre szállították temetés céljából” (156/49). 1902-ben Tóth Máriát Kemencéről hozták orvosi engedéllyel Ipolyságra, miután a hulla ott „beszenteltetett”. (40/96)

Hosszan sorolhatnánk még a hasonló eseteket. Ipolyságon 1907-ben szentelték fel az új temetőt, s ezt követően a régi temetőből több halottat is áthoztak ide. A halotti anyakönyvbe ezeket az áthelyezéseket is bejegyezték. Sőt, azt is megtudjuk, kit temettek ide először. Rúrik Mária 30 éves ipolysági lakos volt az illető, akinek rovatába ezt jegyezték be: „Első halott az új temetőben. Az új temető június 29-én szenteltetett fel Tretter Mátyás drégelypalánki esperesplébános által d.u. Iytánia után.” Rúrik Mária július 5-én halt meg tüdővészben, s július 6-án temették.

Lássunk hát néhány bejegyzést az újratemetéssel, áthelyezéssel kapcsolatban is. Baráti Ferenc négy és fél éves korában hunyt el 1896-ban. Ő „1915. év december havában az új temetőbe vitetett át.” (156/50) Testvérét is Ferenc névre keresztelték. Ő 1902-ben hunyt el tüdőhurutban, s szintén az „1915-ik év december havában lett áthelyezve az új temetőbe”. (32/23)

Takács Julianna 1904-ben halt meg 72 évesen, s már „1907. október 23-án áthelyeztetett az új Sz. Péter és Pálról nevezett temetőbe. Schreiber Aladár plébános szentelte be.” (68/90)

A tüdővészben 1904-ben elpusztult Erdélyi Aranka „1911-ik év okt. 31-én az új temetőbe vitetett át az »Erdélyi« család által épített kápolnába.” (69/95)

Az anyakönyvek valamennyi esetben jegyzik, hogy részesültek-e az illetők a „haldoklók szentségé”-ben, azaz megkapták-e az utolsó kenetet. Lévéen a vizsgált települések népe zömmel római katolikus, az utolsó kenet mindenkit megilletett. Kivételt csak azok képeztek, akik még nem járultak a szentáldozáshoz, illetve akik hirtelen haltak meg.

Nem adhatták fel az utolsó kenetet például 1909-ben Szécsénkén özvegy Major Andrásnénak, aki hirtelen halt meg 60 éves korában. Csögley Kálmán plébános ezt írta az anyakönyvbe: „Még április 18-án jelen volt a szentmisén és a szentbeszédén. Otthon megebédelt, azután, mert szívszúrást érzett, pihenni ledőlt, s midőn 2 1/2 órakor lánya litániára felkelteni akarta, halva találta szegény anyát.” (62/18)

1920-ban Naszvetter Ferenc plébános özvegy Kecskés Lajosné nagyfalusi lakos halála kapcsán írta az Észrevételek rovatba az alábbiakat: „Karácsoni gyónását végezvén a templomban, még ott megáldozott, majd hirtelen összeesvén, s úgy vitettem fogatomon lakására. Az utolsó kenetet már nem vehette fel.” (84/22)

1923-ban Koncz György szécsénkei földműves a kórházban hunyt el. Ezt jegyezték fel a halál körülményeiről: „Ipolyságon a megyei kórházban műtét következtében halálozott el. Törvényszéki engedéllyel hazaszállították. Szentgyónását a kórházban végezte el. (92/1)

Természetesen a pap rendes szertartás szerint azokat is eltemette, akik nem vehették fel az utolsó kenetet. Ilyen volt a betegségből kifolyó hirtelen halál, a baleset következtében beállt halál stb.

A haldoklók szentségének visszautasítása s a pap nélküli temetés egyéb okai

Bármily furcsán is hangzik, a homogén katolikus és mélyen vallásos falvakban is előfordult, hogy a haldokló a hozzá siető papot visszautasította. Ilyen eseteket már a századforduló táján jegyez az anyakönyv. Az ilyen katolikus embert természetesen a pap nem temette, nem temethette el.

Az ipolysági halotti anyakönyvet vezető plébános 1909-ben egy nem mindennapi esetről számolt be. Ezt írta az Észrevételek rovatba Mezei András, a 23 éves nőtlen nap-számos halála kapcsán:

„Pap nélkül elásva, mert:

1. a halálos ágyon letagadta, hogy katolikus.
2. a gyónást megtagadta.
3. káromkodott még a halálos ágyán is.” (132/49)

Már említettük az előző fejezetekben dr. Skarván Béla orvos nejének halálát. Ő megmérgezte magát, de lett volna még ideje a haldoklók kenetének felvételére. Ám a szentgyónást megtagadta, ezért a kenet feladására nem került sor, így „egyházi temetésben sem részesült”. (149/73)

Szécsénkén 1912-ben Arbeiter Tamás nyugalmazott gráci tanító 60 évesen hunyt el vesebajban. Furcsa módon ő „a haldoklók szentségét azért nem vehette fel”, mert felesége az ajtót a pap előtt elzárta, s így az annak ellenére kénytelen volt az oltáriszentséggel visszafordulni, hogy a beteg várta őt. (62/18)

Előfordult természetesen, hogy a pap más oknál fogva sem temetett el valakit. Például 1906-ban Zlinszky Endre bérkocsi-tulajdonost, aki agyszélhűdésben halt meg 49 évesen. Ő „egyházilag azért nem volt eltemethető, mert csupán polgári kötésben élt Petrás Lujzával és gyónás nélkül halt meg”. (96/99)

Hasonlóképpen járt a 48 évesen elhunyt Komzsik Mihály csizmadia is Ipolyságon, aki „egyházi temetésben nem részesült propter concubinatum – vadházasság miatt, s mert gyónás nélkül halt meg”. (108/66)

1910-ben Ipolyságon már azt is eltemette a pap, aki bár polgári házasságban élt, de halála előtt meggyónt. Így járt például Jankovics Imre 27 éves vonatkísérő is, aki „polgárilag élt Gálfí Bertával, de temetésben részesült, mert meggyónt”. (146/46)

Amint arról már a fentiekben szóltunk, eltemették az öngyilkost is, ha az orvos igazolta pillanatnyi elmezavarát.

Áttérés katolikus hitre – más felekezetű pap általi temetés

Előfordult tájainkon, hogy a hullát, akitől az egyházi temetést megtagadták, más felekezetű pap temette el. Ennek a recens anyagban s az anyakönyvekben egyaránt vannak nyomai. Hasonló esetekről szóltunk a fentiekben is. Ipolyságon 1906-ban a katolikus Zlinszky Endrét nem temette el a plébános, mert polgári házasságban élt s gyónás nélkül halt meg. Az anyakönyvbe viszont bejegyezték, hogy egy „Juhász nevezetű ev. ref. lelkész pénzért vállalkozott arra, hogy eltemesse”. (96/99)

1913-ban egy katolikus vallású öngyilkost temetett el pénzért Dedinszky Aladár ipolyvecei ág. ev. lelkész. A reformátusok és az evangélikusok egyébként az Ipoly mentén csak szórványban éltek egy-egy településen.

Néhány anyakönyvi észrevétel az áttérésekről tudósít. 1903-ban a 37 éves Popovics Matild „halálos ágyán tért vissza a görögkeleti vallásról a róm. kath. anyaszentegyházba”. (52/89)

1907-ben a szintén 37 éves Köller Rozália ugyancsak „halálos ágyán tért át az ev. ref. vallásról”.

A temetés ideje

A temetés idejét a vizsgált időszakban már törvényrendelet szabályozta. Az 1876. évi XIV. törvénycikk 110. §-a előírta, hogy „A halál bekövetkeztét bizonyító szakszerű halottkémlés az egész országra nézve kötelezőleg elrendeltetik, s a hatóságilag kirendelt halottkémnek a halált bizonyító írásbeli nyilatkozata előtt senkit eltemetni nem szabad. (...) Az ez iránti szabályokban foglalt esetek kivételével az eltemetés a halál bekövetkeztétől számítandó 48 óra letelte előtt tilos.” (Magyar Törvénytár, 1896. 382.)

A temetés időpontját az ipolyföldemesi anyakönyvben 702 esetben követtem nyomon. A vizsgált területen a harmadnapi temetés volt a legáltalánosabb (78,74%). Aznap két esetben került sor temetésre. A születés után néhány órán belül elhunyt csecsemőt temették ilyenkor. A halottak 18,51%-át másnap temették. Ez sem túl alacsony arányszám. Az anyakönyvből jól kiolvasható, hogy a legtöbb esetben a csecsemőket temették másnap, aztán a gyerekek s végül az öregek következtek.

A halva születetteket valamennyi esetben aznap „elásták”, tehát nem egyházi szertartással temették, ezért nem is részletezzük az ilyen eseteket.

Az ipolysági anyakönyv 1899-ből jegyez egy olyan esetet, amikor a halottat aznap eltemették. Gál Erzsébet kisgyermekről van szó, aki „ragályos nyavalya miatt a halálozás napján temettetett el”. (3/53)

Ipolyhídvégen 1904-ben Koncz Rozáliát, a 46 éves „hátrahagyottat” temették másnap, mert „A test hirtelen oszlásnak indulván, ennélfogva a temetést törvényes időn belül kellett eszközölni.” (1904/38)

Helytörténeti adatok a halotti anyakönyvekben

Az ipolysági anyakönyv Észrevételek rovata több helytörténeti adatot is tartalmaz. Említettük már az új temető, ennek felszentelési körülményeit s az oda temetett első halottat.

Több bejegyzés tudósít a mai templom környékén talált csontokról, melyek különféle munkálatok alkalmával kerültek elő. Mindez annak bizonyítéka, hogy egykor a templom mellett nem utak haladtak, hanem temető vette azt körül. 1907-ben temették a 71 éves Haskó Jánost, s az anyakönyvből megtudjuk, hogy „Ezen halott sírjába az Iskola utca (a templom mellett van – Cs. K. megj.) rendezésénél talált csontokat betemették.” (107/61)

Ugyancsak ilyen csontok „temetettek be” 1907. aug. 5-én a 18 éves Kucsera Mária szolgáló sírjába.

Olvashatunk a halotti anyakönyvben a mai ipolysági temetőkápolnáról is. 1911-ben hunyt el Budapesten a 60 éves Podhorszky Mária Kulcsár Ferenc szappanos, takarékpénztári pénztáros özvegye. Őt a már akkor meglévő temetőkápolnába temették. A bejegyzésekből azonban kiderül, hogy még mások is. Mindezt így örökítették meg: „A hulla Budapestről szállíttatott Ipolyságra. 1913. máj. 18-ikán vele közös sírba temették 1. Podhorszky Eduárdot, aki meghalt Ipolyságon 1853-ban. A régi temetőből. 2. Podhorszky Eduárdné Totovics Ilonát, aki 1875-ben halt meg. Görögkeleti vallású volt. A régi temetőből. 3. Podhorsky Henriettát a régi temetőből, aki 1886-ban halt meg. 4. Vaskovics Ilonát, aki Bars megyében halt meg 1897-ben. 5. Vaskovics Józsefet, aki 1885-ben Pozsonyban és 6. Vaskovics Jenőt, aki 1884-ben Pozsonyban halt meg.” (158/36)

Természetesen a halotti anyakönyv adataiból egy árnyaltabb helytörténeti képre is fény derülhet még. Például egy-egy település lakosainak utcák szerinti megoszlására, társadalmi rétegződésére stb. Ez azonban nem témája ennek a dolgozatnak.

Andorka Rudolf

- 1988 A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézet. Budapest

Bakó Ferenc

- 1977 Hagyomány és változás a palóc temetkezési szokásokban. In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. Salgótarján

Circulares litterae dioecesanae anno 1873. Strigonii

Csáky Károly

- 1992 „Pogánykát vittünk, báránkát hoztunk”. Komárom

- 1993 Az emberélet fordulói az egyházi anyakönyvek tükrében. In: *Liszka József*, szerk.: Adattári Közlemények. Komárom

Kunt Ernő

- 1987 Az utolsó átváltozás. Budapest

Magyar Törvénytár. 1875–1876. évi Törvényczikkek. Budapest, 1896.

Nyáry Antal dr. báró

- 1906 Temetkezések a palóczok földjén. In: *Néprajzi Értesítő*, 43–47.

Pintér Sándor

- 1891 A palóczok születése, házassága és halálózása. In: *Ethnographia*, 3–4. sz. 97–109.

ANYAKÖNYVEK

Halottak anyakönyve III. kötet. 1895–1929.

Ipolyfödemesi Plébániahivatal

Halottak anyakönyve 1891–1925.

Ipolyszécsénkei Plébániahivatal

Liber defunctorum – Halottak anyakönyve. Tomus XVI. 1895–1914.

Ipolysági Plébániahivatal

Liber defunctorum – Halottak anyakönyve. Tomus XVII. 1914–1917.

Ipolysági Plébániahivatal

HAVAD ERKÖLCSI ÉLETE

Mielőtt a vizsgált község erkölcsi életének jellemzésére rátérnénk, szükséges egy kis kitérő, mely magának az erkölcsnek, az erkölcsiség fogalmának viszonylagosságát, el-
lentmondásosságát világítja meg.

Egyrészt az erkölcs, erkölcsiség fogalma viszonylagos, ami az egyik helyen erkölcsös, más helyen megvetendő és erkölcstelen. W. Summer szerint, aki az emberi kultúra egyetemességéből veszi példáit: „Sosem tudjuk pontosan megállapítani azt, hogy tulajdonképpen mik is az erkölcsiség, tisztesség, illendőség stb. normái és eljárásai, honnan erednek, hiszen mindig viszonylagosak. Viszont azt már egyértelműen meg lehet állapítani, hogy mi az erkölcstelen. [...] Sosem jelent egyebet, mint hogy valami ellentétben van az adott kor és hely viselkedési normáival.” Ebből vonja le azt a következtetést, hogy „a különböző népszokások nem hasonlíthatók össze, és nem bírálhatók”.¹

Ez utóbbi megállapítás más oldalról nézve azt sugallja, hogy egy adott népcsoport esetében mindig a *sajátosságukból* kell kiindulnunk, és mindezt egy *belső megközelítés* segítségével.

Más kérdés is felvetődik.

Mivel magyarázható az, hogy az egyének mindig vita nélkül elfogadták a közösség által kialakított értékrendet és szigorot? Ezt magukénak érezték és etikai normaként fogadták el.

Ebben különböző tényezők játszottak közre: egyrészt a közösség tagjainak tehetetlensége, mely nem kérdőjelezi meg a hagyományt, másrészt az egyén nem ismer más alternatívát. És talán a legfontosabb az, hogy a közösség erkölcsi rendszerében megéreztek azt a rendfenntartó kiegyensúlyozottságot és védelmet is, melyet azáltal nyújtott az egyénnek, hogy nehéz helyzetben a közösség mindig szolidáris volt a bajba jutott egyénnel. Ezért a közösség ezeket a szabályokat a maguk összességében fogadja el, az egyén pedig a maga részére kötelezőnek tartja azokat.

Az egységes erkölcs a múltban annak is köszönhette normateremtő erejét, hogy szigorú felügyelet vigyázott arra, hogy ezek a szabályok, íratlan erkölcsi normák betartassanak. Ebben a felügyeletben egyaránt részt vett maga a közösség, mely megbélyegzi az erkölcstől elszakadókat, a törvények áthágóit. De fontos szerepet töltött be az egyházi hatóság is, a maga fenytető, büntető eljárásaival.

Ám az erkölcs is, mint minden, változott, és különösen a legutóbbi időben ment át nagy átalakuláson. Elsősorban a szigor fellazult, a normák megsértését nem követte min-

¹ William Summer: Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége. Bp., 1978. 621.

den esetben büntetés; sőt olykor maga a norma is kérdéssé vált. A régi értékrend meg-
inoghat, új alakulhat ki.

Az egyház szerepe

A továbbiakban azokkal a tényezőkkel foglalkozunk, melyek fontos szerepet töltek be az erkölcsiség alakulásában. Ezért nem foglalkozunk a világi hatóság befolyásával, mivel a nép a ráerőszakolt, ún. fenti erkölcsöt nem mindig fogadta el; a törvény által büntetett vétek vagy bűntény csak akkor minősült valóban bűnnek, erkölcsbe ütközőnek, ha az egybeesett a népi ítékezéssel is. Tárkány Szűcs Ernő helyesen tesz különbséget a „fenti” és a „lenti” erkölcs között.²

Viszont annál inkább szükséges számba venni az egyház befolyását, amely a múltban különösen erős hatást gyakorolt a közösségre. Havadi viszonylatában is a falu és az egyházi közösség egybeesett.

Most nem térünk ki arra, hogy az egyházi (vallási) szerep milyen nagy befolyású az élet nagy fordulóihoz, valamint az ünnepekhez kapcsolódó hagyományokban, melyekben a vallási rítusok, az ehhez kapcsolódó költészet és szokások ma is élők, szorosan egybe-
fonódtak. Ezt a kérdést már tárgyaltuk az előzőekben.

Ez alkalommal csupán a közösség erkölcsére tett hatásról szeretnénk szólni. Nincs itt alkalmunk lemérni azt, hogy az egyház erkölcs szabta törvényeit közösség és egyén valamilyen belső készletéből cselekedte-e vagy cselekszi a jelenben. Feltételezésünk szerint azonban az egyház befolyása az erkölcsi életre sokkal inkább abból a fegyelmező szerepből következik, melyre viszont már levéltári, jegyzőkönyvi stb. adataink is vannak, s melyekből jól kitűnhet, hogy az egyházi *szigor*, illetve *büntetés* nem is csekély mértékben határozta meg nemcsak a közösségi, de a családi, egyéni életben való magatartást, viselkedésmódot is.

Amint a havadi presbiteri jegyzőkönyvekből kiderül, a múltban az egyházi szigor és fegyelmezés erős volt és szinte az egész életet átfogta. A presbiterium a legkülönbözőbb ügyekben bíraskodott. Fegyelmező eszközei változatosak voltak: feddés, pénzbírság, az egyházi szolgálatok (harangozás, úrvacsora, esketés) megtagadása. Ez utóbbi igen súlyos büntetés volt.

Néhány ilyen esetet mutatunk itt be, amelyekben a presbiterium bíraskodott és a vétkeket megbüntette:

1899. február 10-én a presbiterium maga elé hivatja Adorjáni József és Bodoni Péter ifjakat, mert „az elmúlt karácsonkor az úrvacsora osztáskor zavart, rendtelenséget okoztak rossz magaviseletük által”. A pap megdorgálta őket. „Elhatározatott, hogy a két ifjú hívassék a gyűlés elejibe, és első fokú büntetés gyanánt dorgáltassék meg. A dorgálást elnök afia. (atyánkfia, a lelkész) a gyűlésben megtette.”³

1907-ben a presbiterium megdorgál egy szülőt, amiért 32 napos korában meghalt kislánya keresztesetlen maradt.

² Tárkány Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások. Bp., 1981. 813.

³ Presbiteri Jegyzőkönyvek. Havadi Református Egyházközösség IV. k. 22.

Hogy azonban ez a szigor már a század elején sem volt olyan nagy, bizonyítja az a tény, hogy ennek ellenére megengedik a harangozást, eltemetik a gyermeket, s az egyház megelégszik azzal, hogy a szülőt „a mulasztásért jegyzőkönyvileg megdorgálja”.

Viszont 1909-ben már a szülő kérelmére, hogy a kereszteleetlen gyermek fölött harangoztassanak, a következő határozatot hozzák:

„Az elhalt gyermek fölött a harangozást végezni elrendeltetik. Jövőre pedig minden nyolcnapos kereszteleetlenül elhalt gyermek feletti harangozást az egyházi törvények szerint tíz korona felett végeztetjük.”⁴

A *kiprédikálás* abból állott, hogy a lelkész a vasárnapi istentiszteleten tartott prédikációjába beleszötte a közelebről történt kirívó erkölcsi vétségeket, a vétkes nevének említése nélkül, ám az esetet olyan részletesen adta elő, hogy abból mindenki ráismert az illetőre. Havadon azonban a kiperédikálásnak nyomát se találjuk. A legöregebb ember sem emlékszik arra, hogy valakit kiperédikáltak volna. Holott más református falvakban (pl. Mezőpaniton) ezt rendszeresen gyakorolta a pap, és elmondhatjuk, hogy „hatásos” fegyelmező eszköz volt.

Az egyházi szigor elsősorban a nemi erkölcs ellen vétőket sújtotta, és a közelmúltig eklézsiakövetésre kötelezte. Erről még külön is lesz szó.

Mindez fölveti a kérdést, hogy mi mindentől függött az egyházi fegyelem. A pap egyéniségétől, a közösség türelmétől, az egyházi befolyás erejétől, illetve csökkenésétől stb.

Az eklézsiakövetés egyike volt a legszigorúbb fegyelmező eljárásoknak. A „megesettség”, a „vadházasság”, régebben a házasságtörés esetében is, az egyház megtagadhatta a vétkesektől az egyházi szolgálatokat, például az úrvacsorát, az esketést, vagy a temetést.

Az eklézsiakövetésnek hagyományai vannak. Tárkány Szűcs Ernő szerint ezt 1563 óta országszerte alkalmazták, kezdetben a házasságtörökkel, később szinte minden egyházi vagy világi bűncselekmény elkövetőivel szemben. „Noha II. József eltörölte e büntetési módot, Erdély egyes községeiben még napjainkban is alkalmazzák.”⁵ Ehhez tegyük hozzá, hogy éppen a Maros megyéhez tartozó Nyárad menti, Maros menti és szomszédos református községekben. (Fentiekből nem következik az is, hogy az a szigor, amelyről szoltunk, legalábbis a nemi erkölcsöt illetően, csak a kálvini vallászetika gyakorlata volt. Emlékeztetünk erre vonatkozóan Imreh–Szeszka könyvére, ahol szó van arról, hogy a katolikus Szabófalván pap csapatta meg és vesszőzte meg a megesett leányt.⁶)

Az egyházi esketés, az úrvacsora megtagadása rendkívül szégyenletes, egyfajta kiközösítés volt, ami a közösség megvetését vonta maga után. Maga az eklézsiakövetés, amely régebben a templomban történt, a nyilvános megszegyenyítés megrázó módja nemcsak az egyház, hanem a közösség részéről is. Meg kellett vallaniuk bűnüket, ígéretet kellett tenniük, hogy többé nem követik el. Ezután az egyház visszafogadta őket.

Az egyházi szigor fellazulásával az eklézsiakövetés már csak szimbolikusan maradt fenn Havadon is, akárcsak a többi környékbeli községekben. Már nem a templomban, hanem az egyházi irodán, két presbiter jelenlétében történt. Havadon az utolsó eklézsia-

⁴ Uo. V. k. 80–81.

⁵ Tárkány Szűcs Ernő: i. m. 807.

⁶ Imre István–Szeszka Erdős Péter: A szabófalvi jogszokásról. In: Népismereti dolgozatok. 1978.

követés 1960-ban volt, és akkor is, mint századunkban általában, csak „paráznaság” esetében alkalmazták.

(Vannak falvak, ahol már régen nem látnak semmiféle erkölcsbe ütközőt abban, hogy a párok összeköltöznek és csak később esküsznek meg. Ezt a szokást a két világháború között a szegényebb néprétegek honosították meg, mivel nem tudták fedezni a lakodalom költségeit. Függetlenül attól, hogy megesküdték-e vagy sem, Széken például az esküvő nélkül egybekelt pár bemutatkozott a templomban.)

Havodon a párok csak polgári és egyházi esküvő után kelnek egybe, csak azután tartják meg a lakodalmat. Özvegy öregek között megtörténik, hogy összeállnak anélkül, hogy megesküdnének, aminek jogi okai vannak, mint például az, hogy az asszony hídözvegy, aki elvesztené a nyugdíját, ha törvényesen férjhez menne; ez a nyugdíj pedig több, mint amit a tsz-től kapna. Ám ezt mindenki természetesnek tartja és jóváhagyólag veszi tudomásul.

Napjainkban Havodon az egyháznak nincs befolyása az erkölcsi életre, bár adott esetben a lelkészek ma is kifejtik a hívők előtt azt, hogy mi helyes, és mi nem. De már nem emelnek semmi kifogást az ellen, ha olyan párok esküsznek meg a templomban, akiről az egész falu tudja, hogy már házasság előtt is együtt éltek. Ez régebben eklézsiaövetés nélkül nem volt lehetséges.

Egy dologban ma is következetes az egyház: presbiternek csak olyanokat választanak, akik az egyházi törvények szerint feddhetetlenek. Tehát nem lehet presbiter az, aki törvénytelen házasságban él, házasságtörő, részeges, vagyon elleni vétséget követett el stb.

Vallás és erkölcs

A múltban az egyházi fegyelem olyan szoros volt, hogy az élet minden területére kihatott. A vasárnapi prédikáció elsősorban erkölcsi kérdésekről szólt, felvilágosítást, tanácsot adott az erkölcsi életre, olykor pedig fenyegetést tartalmazott azok számára, akik vétének az erkölcs ellen. Emlékeztetünk itt arra, hogy a középkori világképben milyen nagy szerepe volt a túlvilági borzalmak kilátásba helyezésének azok számára, akik áthágják a vallás által előírt erkölcsi szabályokat. S noha a reformáció – miként erre Max Weber rámutatott – a túlvilágról erre a világra helyezi a hangsúlyt, ez korántsem jelenti azt, hogy a szigor az erkölcsi dolgok tekintetében enyhült volna. Ellenkezőleg: a vallás szigora kiterjedt az egész életvitelre, a hétköznapokra is.⁷

Később, az egyházi fegyelem fellazulása ellenére is, az egyház erkölcsi tanítása nemzedékről nemzedékre hagyományozódott.

Vizsgáljuk meg tehát azokat az erkölcsi normákat, amelyek elsősorban vallási indítékúak. Kezdjük azokkal, amelyek az Istennel szembeni magatartást szabályozzák. Ezek közül egyesek már csak azért sem játszanak ma szerepet, mert csak bizonyos történelmi szituációkban volt jelentőségük.

Utaljunk itt például a Tízparancsolat első és második parancsolatára: ezek csak keletkezésük idején fennálló történelmi viszonyok között bírtak jelentőséggel. „Ne legyenek néked idegen isteneid”, „Ne csinálj magadnak faragott képet (...) és ne imádd azokat”.

⁷ Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások. Bp., 1980.

Ezek a zsidó monoteista vallás megszilárdítását célozták a „pogányok” politeizmusával szemben.

A szombat megünneplése, melyet a kereszténységben a vasárnapra vonatkoztattak, sokáig megőrizte értékrendi szerepét, mivel funkciója volt és van az élet ritmusának szabályozásában. Emlékeztetünk itt arra is, hogy mind az egyházi, mind a világi hatóságok szinte századunk közepéig gondoskodtak a vasárnapi ünnep és a templomba járás kötelezettségének betartásáról. A vasárnap ünnepnap volta már nem is valláserkölcsei jellegű, hanem egy gyakorlatilag jól bevált szokás. A múltban is, a jelenben is, nemcsak a jól megérdemelt pihenés jelenti, hanem jó alkalom a társasági élet és a rokonság ápolására is. A templomba járás nemcsak vallási kötelezettséget jelentett, hanem alkalmat nyújtott a találkozásra. Előtte és utána férfiak, asszonyok, lányok, legények külön csoportokba verődve beszéltek meg közös dolgaikat, kicserélték pletykáikat, ismerkedtek, sőt még „divatbemutatónak” is fölhasználták a vasárnapi alkalmat. A templomban először megjelent fiatal pár megszemlélése, jegyespárok kihirdetése stb. mind alkalom volt a közösségi élet gyakorlására. Így érthető, hogy a vasárnapi pihenés, illetve templomba járás valamilyen módon megőrizte értékrendi szerepét.

A megváltozott életmód azonban magával hozta a vasárnaphoz való viszonyulás megváltozását is. A más helységekre munkába járó férfiak és asszonyok vasárnap végzik el a ház és a gazdaság körüli teendőiket, a háztáji föld megművelését, a takarítást stb. Ezért Havadon a templomba egyre kevesebben járnak, a munkaszünet is csupán a munka jellegének megváltozását jelenti. Csupán nagy ünnepeken (karácsony, húsvét) vannak többen.

A káromkodás évszázadokon keresztül olyan nagy bűnnek számított, amelyet gyakran halállal is büntettek.⁸ A havadi egyháznak is állandó problémája volt. A két világháború közötti lelkészi jelentésekben a káromkodás mint „uralkodó bűn” szerepelt. Az öregek egy része is azt mondja – pedig ők természetesen hajlamosak a múlt eszményítésére – , hogy a régi emberek is káromkodtak ugyan, de a káromkodás nem volt olyan általános, mint manapság. Ma már nemcsak a férfiak, hanem az asszonyok, sőt sok esetben a gyermekek is káromkodnak.

Id. O. L.-né szerint az ő apjának legnagyobb káromkodása az volt, hogy „Azt a jézusmáriádat!”. Őzveggy N. A.-né (77 éves) pedig azt hallotta az apósától, hogy a régi emberek, amikor megharagudtak, azt mondták, hogy „Láncos teremtette!”, de az isten nevét nem emlegették.

Az egyházi jegyzőkönyvek már nem őrzik olyan fegyelmi eljárás nyomait, mely a káromkodással kapcsolatos. A káromkodás ma már nem „bűn”, de feltétlenül valami illetlen dolog, a józtlenség ellen való véték. „Olyan csúf szája van” – mondják a káromkodós emberre. Valamilyen természetnek, alkati kérdésnek tekintik: „Olyan fajta!” „Egy-kettőre kicsúszik a száján!”

„Nem illik káromkodni” – vallja Mihály Gyula középkorú adatközlőnk –, „de úgy megszoktam, hogy mindentről le tudok szokni, de erről a mocsok szokásról nem. De gyermekeimnek nem tűrném el az ilyet.” „Elég, ha én bűnözők” – mondja nevetve. Viszont gyermekkorára emlékezve elmondja, hogy szülei nagyon elítélték a káromkodást.

N. A.-né öregasszony nagyapjától hallotta, hogy valamilyen Dósa Ferenc telkén, az ún. Őrzőhid közelében állott a kaloda, amelybe a káromkodókat ültették büntetésképpen.

⁸ *Illyés Gyula: Puszták népe. Bp., 1931. 53.*

Érdekes, hogy rajta kívül senkit sem találtunk, aki tudna erről, sőt még azt sem tudják, hogy mi a kaloda. Csak Mihály Imréné szokta mondani, amikor a csirkéket berekeszti: „Teszem bé a csirkéket a kalodába.”

Eltérő erkölcsi vonatkozások

Havadi vizsgálódásaink arról is meggyőztek, hogy a népnek sajátos vallásossága van, más szóval az egyház tanításait saját felfogásával ötvözi. Csak azt fogadja el, amit a maga lelkére szabottnak érez. Másfelől ősi hiedelemvilágának elemeivel vegyíti. A hallott tanításokat pedig sokszor el is „ferdíti”.

Nincs itt lehetőségünk arra, hogy e kérdés társadalom-lélektani oldalát megvizsgáljuk. Csak utalunk az Erdélyi Zsuzsanna által gyűjtött archaikus imádságokra,⁹ melyekben a keresztény elemek ősi pogány elemekkel keverednek, olyanokkal is, amelyeket az egyház elvetendőknak minősít. Havadi viszonylatban a népi felfogásnak egy érdekes vonására figyeltünk fel: a nép mélyen hisz abban, hogy bizonyos gonosz tettek büntetése nem a túlvilágon, hanem már itt, a földön bekövetkezik. Eszerint az erkölcs parancsainak megszegése magával vonja az Isten büntetését. Érdekes módon itt csupa olyan normákra gondolnak, amelyek az emberek egymáshoz (és nem Istenhez) való viszonyában fontosak. Elítélendő mások becsapása, a csalás, kapzsiság, mások feletti hatalmaskodás, mások meglopása, a rablás stb. Ezt a felfogásukat számtalan vallomásból, kommentárból lehetett kihámozni.

Az ilyen szólások, hogy „Isten malmai lassan őrölnek; Isten mindenkit megtalál; Isten mindenkinek megfizet” stb. saját értelmezésük szerint azt jelenti, hogy *még ebben az életben mindenkinek megkapja Istentől amit megérdemel*. Ezt a hitüket számtalan, a faluban megesett történettel illusztrálják. Történeteket mondtak el emberekről, akik önzők voltak, másokat becsaptak, gazdagságukat bűnös módon szerezték, de Isten megbüntette őket: súlyos és gyógyíthatatlan betegséggel, vagy azzal, hogy gyermekük öngyilkos lett, vagy elzüllött stb. A végső következtetés minden esetben az, hogy semmit sem ér el valaki azzal, hogy gonosz, Isten mindenkinek megfizet érdeme szerint.

Ez persze szorosán összefügg azzal, hogy nem hisznek a túlvilágban, és így a túlvilági igazságtételben sem. Így ezen a földön kell megkapnia mindenkinek azt, amit érdemel, akár jót, akár rosszat.

Ezzel kapcsolatosan érdemes utalni arra a felmérésünkre, melyet a halállal és a túlvilággal kapcsolatban vallottak a havadiak. A történetek, amelyek arról szólnak, hogy az ember csak utódaiban és azok emlékezetében él tovább, újabb beszédes bizonyítéka annak, hogy a népi vallásosság ebben az esetben merőben eltér a hitbéli dogmáktól.¹⁰

A továbbiakban két olyan erkölcsi kérdésre hívjuk fel a figyelmet, melyekben igen feltűnő az egyház dogmáitól való eltérés. Ez az átkozódással és az öngyilkossággal kapcsolatos népi felfogás.

⁹ *Erdélyi Zsuzsanna*: Hegyet hágék, lőtöt lépék. Archaikus imádságok. Bp., 1976.

¹⁰ *Nagy Olga*: Halál az élet rendjében. Szempontok a népi thanatológiához I-II. In: *Korunk*, 1982. 5., 9. száma

A népi vallásosság sajátos vonása az is, hogy noha az egyház bűnnek tartja és tiltja az átkozódást, a havadiak nemcsak hogy nem tartják bűnnek, hanem úgy fogják fel, mint Isten erkölcsbírói szerepének hangsúlyozását. Más szóval igazságosnak, Istennek tetszőnek tartják azt, hogy aki valakivel szemben gonoszul cselekedett, és nem sújt le rá világi ítélet, az átok által bűnhődjék.

Nem vitás, hogy az átok valójában az ősi pogány kényszerítő varázsformula népi változata. A varázsformulával az ember elérheti azt, amit akar. Itt azonban ennek a felfogásnak egy sajátos változatával állunk szemben: ez egyenesen Isten igazságosságára apellál és az ő döntését várja egy vitás kérdésben. Valójában ez is egy megnyilvánulása annak, hogy az igazságszolgáltatást nem kell a túlvilágra bízni, az igazságszolgáltatást ebben az életben kell elérni.

„Az igazságos átok helyet keres”, vagy „Igazságos átok helyet talál”, e mondásokhoz azt a magyarázatot fűzték, hogy ha valakit megátkoznak valamilyen gonoszságáért, akkor az az átok „reászáll”, az illetőt „megfogja”. Mert ez isteni büntetés. Számtalan történetet hallottam a havadiaktól arról, hogy a faluban kit átkoztak meg igazságosan és az illetőt hogyan fogta meg az átok. Egy másik mondással kapcsolatosan, hogy „igazságos átok lyukat talál”, megtudtuk azt is, hogy az igazságtalanul kimondott átok visszaszáll arra, aki kimondta. Idős és középkorú asszonyok, de még férfiak is mélyen hittek az átok erejében. S ezt úgy fogták fel, mint *Isten erkölcsbírói szerepének kiprovokált megnyilvánulását*. Mert nyilvánvaló, hogy az átok csak a gonoszt fogja meg, aki azt megérdemli.

Hogy azonban itt nemcsak egy havadi, hanem általánosabb népi felfogásról van szó, erre nézve hadd utaljunk Tárkány Szűcs Ernő sokszor idézett könyvére: „Az átok (...) súlyosabb volt, mert a nép hite szerint nem lehetett visszavonni, s azt tartották róla, hogy előbb-utóbb beteljesül.”¹¹

A fentiek szemléltetésére íme néhány példa:

A. B.-né elmondja, hogy nagyapját két unokája késszúrással megölte. A gyilkosság oka az volt, hogy szerintük igazságtalanul osztotta szét vagyonát. A megölt ember felesége megátkozta a gyilkosokat, hogy ne legyen örömük a gyermekeikben. Negyedíziglen fogja meg őket az átok. Adatközlőnk szerint a gyilkosok gyermekei sánták, bénák, betegek lettek, ők maguk pedig – miután a börtönből kiszabadultak –, kínos halállal haltak meg. A meggyilkolt özvegy sokszor mondta: „Lássátok fiaim, megfogta őket az átkom”.

Idős O. L.-né úgy tudja, hogy az igazságos átok helyet keres. Szerinte különösen foganatos az anyai átok. Egyik házasember testvére elégedetlen lévén a vagyonelosztással, azt mondta özvegy édesanyjának, hogy neki nem adott semmit, mire az anyja így szólt: „Ha nem adtam semmit, boruljon lángba amit adtam neked!” És elégedetlen fiának az istállójába nem sokkal azután belecsapott a villám, minden állatja, egész takarmánya odaégett, csak a kormos kőfal maradt meg. Az édesanyjuk azután mindig bánta a dolgot, mert látta, hogy az Isten teljesíti az átkát, a fiát pedig sajnálta.

Özvegy N. A.-né is azt mondja, hogy az átok rászáll arra, aki megérdemli, de ha nem igazságos, akkor visszaszáll az átkozóra. Ez azért van, mert „Isten az átkot meghallja s ráadja arra, aki megérdemli”.

Viszont a fiatalok már nem hisznek az átok hatásában.

¹¹ Tárkány Szűcs Ernő: i. m. 789.

Ifjú Cs. P.-né (35 é.) munkásnő véleménye szerint akit miután megátkoztak, valamilyen bajba jutott, anélkül is bajba jutott volna, és így legfeljebb véletlenek egybeeséséről van szó.

M. D.-né (40 é.) sem hisz az átokban, vénasszonyok babonájának tartja. Ám a vele egykorú B. L.-né azt mondja, hogy ha nem is fogan meg minden átok, van, amelyik megfogan, s ezért saját gyermekeinket vagy házastársunkat nem szabad átkozni.

Az öngyilkosság sem vétek

Tárkány Szűcs Ernő idézett könyvében az öngyilkossággal kapcsolatosan utal arra, hogy általánosságban az öngyilkosság nagy bűnnek számított.¹² Persze ebben nem kis szerepet játszott az egyház szigorú felfogása, mely az öngyilkosságot olyan büntettnek minősítette, melynek következtében az öngyilkossal szemben különös diszkriminációt alkalmazott. Kezdve azon, hogy az öngyilkosnak nem járt ki prédikáció, ami pedig a nép szemében az élet lezárásakor, a temetés alkalmával fontos értékrendi tényező volt, és folytatva azzal, hogy a múltban az öngyilkos a temetőben sem kapott helyet, hanem a temető árkába földelték el, mintegy megbélyegezve azzal, hogy megszejtetésenél a temető földjét.

Mindezek a megtorlások, melyeket századokon át gyakoroltak, kizárólag egyházi fogantatásúak voltak.

Erre a kitérőre azért volt szükség, hogy így lemérhessük a változást. Ma már elmondhatjuk, hogy az öngyilkosokkal szembeni megkülönböztetés, mely a múlt század végén még életben volt, teljesen eltűnt.

Havadon az öregek, mint például Ozsváth Sándor és Adorjáni Gergely, még emlékeznek arra a század elején történt esetre, amikor egy nagygazda lett öngyilkos, és a tekintélyes rokonság – a faluban először – kiharcolta a halottaknak járó egyházi szolgáltatásokat: a harangozást, prédikációt, búcsúztatót. Ami pedig a temetőt illeti, Havadon a köztemető mellett ott vannak a nemzetségi temetők. Így a temetőre vonatkozó tilalom a tekintélyes halott esetében már nem is volt kérdés.

Ebben az engedményben sok tényező játszott közre: elsősorban a halott rokonainak kívánsága, mely a lelkészt arra kényszerítette, hogy eltekintsen a tilalomtól és a halottnak kijáró minden egyházi szolgálatot elvégezzen. Az egyházi fegyelemnek hovatovább mindinkább való fellazulása szintén hozzájárult a tilalom teljes eltörléséhez.

Nem tudjuk, hogy a múltban mi volt erősebb: a büntudat, vagy a félelem attól, hogy az egyház megvonja szolgálatait az öngyilkostól, az viszont tény, hogy az egyházi fegyelem fellazulásával ma már senki se tartja bűnnek az öngyilkosságot, noha az egyház felfogása ezen a téren sem változott, csupán büntető gyakorlata maradt el.

Kevesen vannak olyanok, akik bűnnek tartják az öngyilkosságot. Csak egy vallásos öregasszony, A. D.-né vélekedett úgy, hogy az öngyilkosság azért történhetik meg, mert „a nép nagyon el van ermedve (elrugaszkodva), mert nem fél se Istentől, se embertől”.

A megkérdezett adatközlők többnyire azt mondják, hogy mivel nincs földöntúli élet, nincs számonkérés sem. Ezért az öngyilkosokról inkább szánakozva beszélnek, mint

¹² Uo. 192.

elítélőleg. Egyesek azt is mondják, hogy az illetőnek ez volt a végzete. „Sorsvégzés”-nek is nevezték azt az állítólagos lelki kényszert, amelynek hatására valaki öngyilkos lesz.

Úgy is vélekednek, hogy bár nem helyes cselekedet, de az életével mindenki azt tesz, amit akar.

A falu is ítélkezik

Az erkölcsi normák alakulásában döntő szerepet játszott az a tény, hogy a közösség nem hagyta megtorlás nélkül a közösségi szabályok áthágását. Más szóval: a megtorlástól való félelem döntő módon közrejátszott bizonyos erkölcsi normák kialakulásában. Persze ez a szigor a múltban, amikor a falu egységes volt, erőteljesebben működött.

Tárkány Szűcs Ernő *Társadalmi kényszer* címen¹³ külön fejezetet szentel a különböző közösségekben még a múlt században is uralkodó fenytések különböző változatainak. Ezeket tizenegy pontban sorolja fel. Ezek között szerepel a kapcsolat-megszakítás, „kinézés”, megszólás, melyet neveznek még kiszólásnak, kibeszélésnek, hirtelbekerülésnek is. De volt olyan változata is, mint a „kiéneklés”. A közvélemény valamennyi megnyilvánulása félelmetes szigorral sújtja a normák ellen vétőket.

A fegyelmező erő, amely azonnal működésbe jön a normák megsértésekor, a közvéleményben jut kifejezésre. De hogyan működik ez a közvélemény, mint belső mechanizmus? Losonczy Ágnes ezt mondja: „Minden szem előtt történik, mindenki mindenkit ismer és ellenőriz, semmi sem rejtegethető és semmi sem titkolható. A falu erkölce és a falu szája egymást erősítve tartják fenn.”¹⁴

Havad, mint más falu életében is számtalan alkalom adódott a közvélemény kinyilvánítására. Ez még „saját” vélemény esetében is a közösségi normák szerint alakult. Megjegyezzük, hogy a falu közvéleményét sohasem a törvények betartása, hanem a kivételek, a szennzációk, a törvény megsértése foglalkoztatta. Ez egyben sajátosan demokratikus is volt abban a tekintetben, hogy a közvélemény kialakításában mindenki részt vett és ez a nagyzadókra, a tekintélyesekre éppúgy kihatott, mint a szegényekre. Hogy erre milyen alkalmak adódtak, arra elég csak néhányat felsorolni, mint a „kórus” (fonó), a szomszédolás, a kapuba kiülés, templom, tánc stb.

Tárkány Szűcs Ernő által felsorolt büntetések közül jelenleg a pletyka (a kibeszélés) az, amely változatlanul működik, mint a közvélemény megnyilvánulásának legáltalánosabb kifejezése. Ezt bizonyos vonatkozásában hasznosnak kell tekintenünk, ha arra gondolunk, hogy olyan negatív jelenségek, mint például városban a kiskorú „galerik”, bandák összeverődése faluhelyt épp a pletyka miatt lehetetlen.

Havad erkölcsi szigorát, mértéktartását, józanságát stb. nem lehet elvonatkoztatni azoktól a gazdasági, társadalmi és kulturális tényezőktől sem, amelyek azt kialakították. A lakosság többségét kitevő, az egykori szabad székelyek utódai, akik a közvéleményt alakították, már a múlt század végén is írástudók voltak, a faluban intenzív népnevelő munka folyt, könyvtár működött és sokan olvasták ennek könyveit.

Ezek a tényezők alakították ki azt a sajátos bölcsességet, amelynek köszönhetően a falu erkölce sok humánus vonást mutat. Vannak bizonyos esetek, amelyekben a falu közvéleménye sok elnézésről tesz tanúságot, más tekintetben viszont rendkívül szigorú.

¹³ Uo. 782–792.

¹⁴ Losonczy Ágnes: *Életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben*. Bp., 1978.

Így például Havadon nem részesítik megvetésben a házasságon kívül született gyermeket, ebben a tekintetben nincs semmiféle diszkrimináció. De a nemi erkölcs ellen vétők közül is csupán azok részesülnek megvetésben, akik ezzel „családrontást” okoznak. Az is jellemző Havadra, hogy a megesett lányt kevésbé ítélik meg, mint a legényt, aki „cserben hagyta”. Az ilyen fiút saját szülei is elítélik. Másfelől rendkívül szigorúan ítélik meg a részegeseket, a tolvajokat, a naplopókat. Az ilyeneket megvetik és kiközösítik. Úgyszintén teljességgel megvetik a hazugokat, még akkor is, ha ezzel nem okoznak kárt senkinek sem.

Napjainkban Havad életében már nincs olyan nagy jelentősége a közvéleménynek, mint a múltban volt. Ennek egyik oka az, hogy az embereknek sokkal kevesebb alkalmuk van a találkozásra; elmaradtak az olyan alkalmak mint a fonó, megritkultak a templom előtti találkozások, táncok stb. Másik oka pedig az, hogy az életforma megváltozásával bizonyos vonatkozásokban megváltozott a magatartás is. Ma már semmi különöst nem látnak abban, ha a lányok a fiúk házában jönnek össze a fiúkkal, ami a múltban elképzelhetetlen volt; a fiúk és a lányok közös szakiskolába járnak, közös munkahelyen dolgoznak, városban együtt járnak moziba, cukrászdákba stb., mindez ma természetes és semmi beszédre nem ad okot. A falu lakosai közül nagyon sokan már csak „fállábal” vannak a faluban, így természetes az, hogy a régi, zárt faluközösség normái már semmiképpen sem alkalmazhatók a maiakra.

Mindazonáltal a fiatalok részéről ma is sok panasz elhangzik az öregek merevsége, szigorúsága ellen, úgyszintén az öregek is panaszkodnak a mai fiatalok „romlottságára”, mindez azonban nem változtat azon, hogy az új idők új értékrendet alakítottak ki, és ehhez Havad is alkalmazkodik.

Az együttélés szabályai

Melyek azok a szabályok, melyek – bár valamikor vallásos indítékok is kapcsolódtak hozzájuk –, értékrendi mivoltukat mindinkább az biztosítja, hogy a közösségi életben elengedhetetlenül fontos szerepük van?

Az erkölcsi szabályokat a népi közösségek is nem megtartásuk, hanem megszegésük által érzékelik. Az íratlan népi erkölcsi kódex nem azt summázza, hogy mit és hogyan tegyen az ember, hanem azt, hogy mit *ne tegyen*, hogyan *ne cselekedjék*. Ez összefügg azzal, amire már előbb is utaltunk, hogy az egyházi és világi hatóság közösen vagy külön-külön örködött a törvények betartása fölött, mégpedig úgy, hogy szigorú büntetéseket rótt a törvények megszegőire.

Eszerint mi is a továbbiakban például nem a magántulajdon szentségéről, hanem a lo-pásról; nem az élet tiszteletéről, hanem a gyilkosságról; nem az adott szó szentségéről, hanem a hazugságról; nem a házastársi hűségről, hanem a paráznaságról stb. beszélünk. Ezért bizonyos esetekben nem az erkölcsi értékek megtartásáról, hanem a törvények megszegéséről van szó.

Kialakultak olyan erkölcsi értékek is, amelyekről nem beszélnek, sok esetben talán meg sem fogalmazzák, de amelyeket maga a szükség, a létfenntartás ösztöne alakított ki, s amelyek megtartó erőt jelentettek számukra. Ide sorolhatjuk a munkának, a szorgalomnak, a józan életnek tulajdonított erkölcsi minőséget; az összetartást, egymás segítségének szükségességét, és így tovább. Ezek az értékek ma is erkölcsi modellként állanak a népi közösségek előtt.

A továbbiakban ezeket az erkölcsi értékeket külön vesszük számba.

A hazugság megítélése

Az igazmondás megbecsült tulajdonság. Az igaz szavú emberről azt mondják Havadon, hogy „a szava kötlevel”, és ez a legnagyobb dicséretetek közé tartozik.

A hazugság, egymás becsapása igen nagy vétségnek számít. Az, akiről kiderül, hogy hazug, szavahihetetlen, a közösség megvetésének tárgya lesz. De persze itt vigyáznunk kell az árnyalatokra: a megrögzötten hazug embert elítélik, alkalomadtán nevetségessé teszik, de a szorult helyzetben lévő ember hazugságát megengedhetőnek tartják. Jellemző erre nézve M. Gy. véleménye: „Ha valaki a családi békességért hazudik, azt a Jóisten megbocsássa”.

N. Á.-né szerint a hazugság bűn, és ezért arra, ami nem igaz, nem szabad elmondani a „bizonyt”, mert vétek.

A hazugot, hazudozót, nagyotmondót lenézik, semmi embernek tekintik. Ezért mindenki vigyáz arra, ne hogy hazugságon fogják, és ez még az adás-vevésre, öröklésre, cserére is érvényes. Aki társát bármilyen módon becsapja, az elveszíti szavát, becsületét. Az ilyet megjegyzik, később nem veszik komolyan a szavát. Ozsváth Sándor mondta el, hogy egy közösségi bíró többszörösen becsapta a falubelieket, visszaélt a helyzetével. Ez szerinte Isten elleni bűn. Szerinte el is érte az Isten keze: a falu megvetette, még a temetésére se mentek el.

Egy havadi embert, aki szeret nagyokat mondani, dicsekedni például azzal, hogy az ő tehene valamikor 50 liter tejet adott, hogy neki 30 család méhe volt, egyszerűen féleszűnek könyvelték el.

Az igazmondás mértékét azon is lemérhetjük, hogy a havadiak még azokat is lenézik, akik tréfás kópéságokat, amolyan Hány János-féle történeteket adnak elő saját életükből. „Az olyan dicsekvő, semmi ember” – mondják. A faluban az egyik ilyen embert „bolondikus”-nak tartják, mert olyanokat beszél – egyébként nagyon ízesen –, hogy egyszer a kutyájával versenyt futott Havadtól Kocsárdig és vissza, megállás nélkül.

Másik példa erre az, amit már a folklór állapota kapcsán is említettünk, hogy a mesét azért nézik le, mert „hazugság”, mert „nem lehet igaz”. Sőt még az irodalomban is csak az „igazat” akarják. Az igaz egyben az elhíhetőt is jelenti.

A lopás megítélése a múltban

A lopás megtiltása a tízparancsolat egyik törvénye, amiből az következne, hogy a faluközösség tagjai számára valláserkölcsi indítékkal bír. Ám a múltban is főleg a közösségi együttélés fontos szabálya volt, amelyet mindenki magáénak érzett és elfogadott. Ez a magántulajdon megbecsülésének védelmében alakult ki. A múltbeli falu életét a „tekintélyesek” vagyis a jómóduak, a nagygazdák szabályozták, ők voltak benne a falunácsban és az egyház vezetőségében, ők hozták a törvényeket, ők büntették meg a törvények megszegőit. Természetes tehát, hogy mindent elkövettek, hogy ennek az erkölcsi szabálynak, mely a tulajdonjogot védte, érvényt szerezzenek.

A magántulajdon védelme érdekében többféle óvintézkedés is történt. Nevezzük pozitív előjelűnek azokat, amelyek a lopás megelőzését célozták. A telket éjjelre be lehetett zární, a házőrző kutya, meg a háziak jelenléte is megőrizhette a háztáji ingóságot. A ha-

tárt, miként erről a *Közösségi élet jogi vonatkozásai* című fejezetben már szó esett – különböző pásztorok őrizték.

A határról való lopás elítélését a falu közvéleménye is szentesítette, ezért már a gyermek is úgy nőtt fel, hogy megtanulta: íratlan szabály az, hogy még világosságban ha-za kell térni a mezőről, erdőről. A sötétségnek nem szabad ott találnia a mezőn vagy erdőn dolgozót, mert akkor a gyanú csakis reá terelődhetik. Egy lopás esetén az egész falu összedugja a fejét és nyomoz: „Láttam M. D.-t későn hazajönni, zsák volt a hátán.” Több adatközlő is elmondta, hogy legénykorukból, ha kissé megkéstek a hazajövetellel, otthon megpirongatták s újból elismételték az íratlan szabályt: „Nem illik sötétedésig a mezőn maradni!”

Nevezük negatív előjelű óvintézkedésnek a megfogott tolvaj megszegyenítését. No-ha Havadon már nem élt az emlékezetben olyan megszegyenítés, amelyet a széki mondás még megőrzött: *Rá volt mérve, mint Balogh Lacira a pendely*¹⁵ valószínű, hogy ez, miként még más erdélyi faluban, valamikor szintén gyakorlat volt, hogy a megfogott tolvajra ráakasztották a lopott holmit, s végigvezették a falun, s azt kellett kiabálnia: „aki lop, mind így jár”. Ennél nagyobb szégyent faluközösség tagjai nem is élhetnek át.

Ez a durva megszegyenítés az elmúlt évtizedek során már mindenütt elmaradt, viszont teljes mértékben megmaradt a közvélemény büntetése. A megfogott tolvajt való-sággal kiközösítették, s a meggyalázó „tolvaj” ragadványnév gyakran egész családra, sőt „maradékaira” is rászállt.

Havadon mondták egy családról, hogy az apát, sőt a két lányt is „megfogták” azzal, hogy a szomszédból szénát loptak éjjel. „Semmi emberek voltak” – mondták róluk, nem szerettek dolgozni, azért kellett nekik a másé. Majd azt is hozzátették: a két leány nem is kapott magának férjet, messzi falvakba mentek férjhez, ahová még nem ment el a hírük.

Az egymástól való lopás – tehát a faluközösségen belül – is nagy bűn volt, de még nagyobb híre ment a más faluból való lopásnak. Két esettel próbáljuk illusztrálni ezt a mindenki által hangoztatott megállapítást. Havadi legények régen, tán a század elején, marhaör-zés közben elloptak egy juhot s ott helyben megsütötték s megették. Azóta a havadiakat a más falusiak „juhosoknak” csúfolják. Míg a gegesieket a havadiak „tyúkösoknak” csúfolják, mert néhány legényről kiderült, hogy a szomszéd faluból tyúkot loptak.

A múltban a lopás megítélésekor kivételnek számított a gyümölcslopás, ha azt gyer-mekek követték el. Különösen akkor, ha a határban történt, vagy a szomszédba áthajló ág gyümölcsét fosztogatták. Emögött az a felfogás bújt meg, hogy a gyümölcs „magától te-rem”, s „Hát, Istenem, a gyermek megkívánta!” De már a legényeket elítélték. Mihály Gyula havadi adatközlő elmondta, milyen megszegyenítésben részesítette őt apja, mert legényke korában részt vett valamilyen gyümölcslopásban.

A lopás megítélése a jelenben

Talán egyetlen értékrendi szabály sem ment át olyan gyökeres változáson, mint a lo-pás megítélése. Míg a múltban, mint láttuk a „tolvaj” címke a legmegbélyegzőbb volt, a jelenben kialakult a lopásnak egy sajátos megítélése. Itt kell utaljunk Illyés Gyula: *Hő-sökről beszélek* című verses poémájára, ahol a zsellérek „szervezetten” lopnak az uraság

¹⁵ Nagy Olga: *Paraszt Dekameron*. Válogatás széki tréfákból és elbeszélésekből. Bp. 1977.

jószágából. Ez a zsellérek esetében nem volt szégyen, hiszen olyan kiáltó ellentét feszült urainak – munka nélkül való jóléte – valamint a zsellérek nyomorúsága között, holott ők valóban „látástól vakulásig” dolgoztak, hogy a lopás *valamilyen társadalmi igazságszolgáltatásnak* tűnt. Másrészt pedig – ne feledjük – a szegények és nyomorgók lopását a létfeltételek diktálták: a szülő érezte, hogy éhező gyermeke számára bármilyen eszközzel biztosítania kellett a betevő falatot.

Akármilyen paradoxnak tűnne, a közösségtől való lopás *mai* megítélése lényegét tekintve *nem különbözik a múltbeli zsellérek szemléletétől*. Azok, akik a termelősövetkezetbe léptek – na feledjük el, a legkülönbözőbb kényszerítő eszközök hatására – úgy érezték, hogy megfosztották őket jogos tulajdonuktól, amikor utolsó gereblyéjüket is elvették. Így tehát semmilyen lelkiismeretfurdalást nem érezhettek azokkal szemben, akik szemükben ezt a hatalmat képviselték és gyakorolták. Másfelől jogosan érezhette idegennek az úgynevezett „kollektív gazdaság”-ot az a tag, aki munkája után az évek múlásával terményben és pénzben mind kevesebb és kevesebb jutalékot kapott. Inkább olyan idegen testületnek érezte, amely őt teljesen leszegényítette. Így tehát a maiak életérzése és erkölcsi megítélése semmiben sem különbözik a volt zsellérékéétől: ott földesurak voltak, emitt valójában az államhatalom megbízott és kitüntetett új „kiskirályai”.

Hogy a mind jobban elharapódzó, szinte fékezhetetlen kollektív lopást – nemcsak Havadon, de bárhol így ítélték meg, azt az első látszatra cinikus mondás is illusztrálhatja, mely Havadon is közismert volt: „A lopás fizetéskiegészítés”.

S hogy ez mennyire elfogadott, és a közvélemény által szentesített volt, azt bizonyítja az a furcsa és hallgatóságos „szolidaritás”, hogy egymástól nem is szégyellve, egymást el nem árulva, úgyszólván egymás szemé láttára hordtak haza a határból, ami csak elmozdítható: cukorrépat, szénát, kukoricacsövet stb.

A nemi erkölcs megítélése

A mértéktartás, a racionalitás, józanság játszott szerepet a nemi erkölcs megítélésében is. A házasság előtti nemi életet a havadi öreg nemzedék elítélte. Ezért a szigorú erkölcs nevében a lányokat úgyszólván sosem hagyták magukra, sem a táncon, sem azokon az estéken, amikor a legény a leányt meglátogatta. Mégis, ha megtörtént az, hogy egy leány teherbe esett, akkor *nem csupán a leányt ítélték meg, hanem mindkettőjüket*. A legénynek – volt rá ilyen eset – a közvélemény nyomására el kellett vennie a leányt, mert különben a falu megbélyegezte a legényt. Elmondtak olyan esetet, ahol a legény ott akarta hagyni a megesett lányt, s a fiú szülei valósággal kényszerítették a legényt, hogy a lányt elvegye, mert a cserbenhagyás nagy szégyen az egész családra nézve.

Nagyon szigorúan ítélik meg a házasságtörést is. Ennek az a háttere, hogy Havadon a szenvedély minden neme, így a szerelmi szenvedély is elítélendő. Annál inkább, mivel a házasság, illetve a család megmaradása forog kockán.

Utaljunk itt néhány történetre, amelyeket a havadiak mint valóban „megesettek” mondtak el, s melyek a *Legújabb paraszt dekameronban* meg is jelentek.¹⁶ Ezek a történetek részben a *Csalfa asszonyok* (183–217), részben pedig a *Fortélyosok* (227–259) ciklusokba kíváncsoztak. Míg azonban a máshonnan idekerülő témák a gunyoros, valamint a

¹⁶ Uő: Újabb paraszt Dekameron. A szerelemről és a házasságról. Bp., 1983.

bölcs humoros felhangok miatt a komikumban, a józú tréfálkozásban oldódtak fel: a havadi történetek, talán egyet kivéve, ítélkezést és megrovást tartalmazó szentenciát hordoztak.

Jegyezzük meg azt is, hogy a történetek kapcsán az asszony felelőssége külön kihangsúlyozódik. Ebben nem csupán az asszonyi kiszolgáltatásból következő méltánytalanságot kell kiéreznünk, hanem sokkal inkább azt a felfogást is, hogy „asszonynak kell több esze legyen”; az asszony a család igazi megtartó ereje, vagyis az asszony felelőssége nagyobb a család megtartásában. Ezért ezekben a történetekben, ahol az asszonyt érték „tetten”, természetesnek tartották, hogy a feleséget a férj végérvényesen elűzte. Viszont ha a férjet kapta rajta a felesége, nem verte nagy dobra, hanem bölcsen agyonhallgatta a dolgot.

Az egyik havadi történet így ki is mondja: „... sose az ember (ti. a férfi) a hibás. Ahol tó nincs, ott béka sincs. S egy férfi csak ott talál magának, ahol helyet adnak neki.” (I. m. 257)

Ezt a szentenciát egy asszony mondja ki.

A gyilkosság elítélendő

Amikor a havadiakat arról kérdeztük, hogy történt-e a faluban gyilkosság, az adatközlők megbotránkozva mondták: „Itt ebben a faluban ilyesmi nem történt.” „Ez nagy bűn” – mondta valaki más. S ha mégis nem lehetett a témát megkerülni, akkor olyan gyilkosságokról számoltak be, amelyek más faluban estek meg.

Miként *A népi próza állapota* című fejezetből is kiderül, öt ilyen gyilkosságról szóló történetet is feljegyeztünk. Ezek közül csak egyre utalunk itt, a Bakó Ferencné által elmondott *Köröspatakon történt* című elbeszélésre, mely később az *Asszonyok könyve* című kötetben is megjelent. (Nagy, 1988.)

Az egész környéken mesélték annak a gyilkos férfinak az esetét, aki feleségeit vagy megszurkálta, elűzte, s az egyiket meg is ölte. Állítólag a család egyik tagja, Ilona, aki a gyilkosságban maga is bűnrészes volt, kénytelen volt elköltözni falujából. Gagesen is, ahova letelepedett: „Gyilkos Iloná”-nak nevezték.

Ebben a faluban, más falvakkal ellentétben, a bicskázás sem volt virtus. Pedig a múltban, más falvakban, a legények tánc közben szerelmükért, vagy ivászat közben vetélkedésből, könnyen kihúzták a csizma szárából a bicskát, s gyakran voltak „bicskázások”. Havadon büszkén és felháborodva tiltakoztak még annak gyanúja ellen is, hogy itt lett volna bármikor is bicskázás.

Ebben a józan és mértéktartására büszke faluban sohasem jutottak el a bicskázásig. Ezt megvetették, gyilkosságnak, elfajulásnak tartották. Emiatt aztán, ha meg is történt volna ilyesmi, mindig akadtak bölcsebbek, idősebbek, akik azonnal közbeléptek, s a verekedő, bicskázó legényeket szétválasztották. Több ilyen esetet mondtak el, ahol tánc után kissé kapatos legényeket a felnőttek békítették meg.

Hogy a gyilkosságot milyen nagy bűnnek tartják, az jól kitűnik a következő esetből: Gyergyóremetén, amely elég messze esik, Havadon híre ment, hogy egy asszony szeretőjével együtt két gyermekét megölte. Az esetről az egész környéken, Havadon is ballada született, amely azonban immár nem szájról szájra, hanem írásban terjedt, terjesztették, egymástól lemásolták. Úgy beszéltek a gyilkosságról, mint valamilyen hasonlíthatatlan rémtettéről.

A BODROGKÖZ KÉT TÖRTÉNETI MONDÁJA A SZÉPIRODALOMBAN

Ritka az a bodrogközi falu, melynek történetét, történetének egy-egy epizódját ne magyarázná valamilyen monda. Ezek a történeti mondák hosszú időn keresztül hagyományozódtak, öröklődtek apáról fiúra, nemzedékről nemzedékre. Ez érthető is, hiszen a hosszú téli estéken több alkalommal is elmondták ezeket a fonóházakban, tavasszal-összel pedig a csoportosan végzett mezei munkáknál is gyakran elhangzottak egy-egy jó előadó ajkáról, elviselhetőbbé téve a monoton mezőgazdasági munkát.

Ha azonban csak szájról szájra terjedtek volna ezek, most jó néhányal kevesebbet ismernénk. Egy ideig ugyanis terjedtek szájhagyomány útján is, fennmaradtak így is. Amikor azonban megszűntek a hagyományozódási alkalmak, ezek a mondák, történetek lassan kezdtek kihullni az emlékezetből.

Szerencsére voltak, akik felismerték ezeknek a mondáknak, történeteknek az értékét s lejegyezték ezeket. És voltak költői vénával megáldott, lokálpatrióra tanítók, tanárok, akik nemcsak lejegyezték, hanem versbe is szedték, és így örökítették át az utókorra.

Az alábbiakban két ilyen versbe szedett bodrogközi mondát tárok az olvasó elé. Az első egy Mátyás monda feldolgozása, melyben *Berecz Károly* alsóberecki néptanító azt beszélte el, hogyan büntette meg Mátyás király a kapzsi zompodí kocsmárost, aki a kocsmájába betérő utasokat kirabolta, meggyilkolta.

A másik: *Palágyi Deák Geyza* gimnáziumi tanár munkafeldolgozása, melyben egy honfoglalásról szóló történetben a ma is meglevő Szomotor falu nevének eredetét magyarázza.

E mondákban szereplő helynevek ma is léteznek. Megvan *Nagykövesd* romos várával, megvan Nagykövesd határában az *Akasztódomb*, ahol Mátyás király felakasztatta a zompodí kocsmárost, Nagykövesd és Szomotor között megvan *Zompod (Ompod)* határ résznév, őrizve az egykori kocsmá helyét. Szomotor határában megvan még ma is Mátyás király fája, ahol a monda szerint a király törvényt ült.

*

1. *Berecz Károly* a Szabolcs megyei Ibrányban született 1855-ben. Iskoláit Sárospatakon végezte. Tanítói képzése megszerzése után előbb Ricsén, majd Perbenyikben segéd-tanító. 1876-ban lesz Alsóbereckiben megválasztott községi tanító. A faluban 29 éven át végezte eredményes tanítói munkáját. Tanítói működése alatt rendszeresen verselt. Versei közül legkiemelkedőbbek azok, melyekben egy-egy mondát dolgozott fel. Ezek a versek Arany János, Tompa Mihály modorában íródtak. Annak ellenére azonban, hogy művészi

értékük nem hasonlítható sem Arany, sem Tompa verseihez, számunkra értékesek. Különösen ez, a Mátyás király bodrogközi látogatását megőrkítő munkafeldolgozása.

Ő maga is tudatában volt annak, hogy verselése nem hasonlítható össze az említett költők verselésével, mégis azt kell mondanunk, hogy mondafeldolgozásai segítették az olvasót, hogy kíváncsiságot ébresszenek egy-egy falu történetének megismerése, a szülőföld megszerettetése iránt.

Mondafeldolgozásaiban sok néprajzi, népnyelvi adatot közread. Találunk bennük közmondásokat, szállóigéket, szólásokat, tájszavakat.

Helytörténeti és néprajzi munkáival rendszeresen jelentkezett az Adalékok Zemplén vármegye történetéhez című folyóiratban.

A szellemi hagyományok mellett szorgalmasan gyűjtötte a múlt tárgyi emlékeit is. A Dókus Gyula által Sátoraljaújhelyben alapított múzeum kiállítási tárgyainak legszorgalmasabb gyűjtője volt: ezzel is a pataki hagyományokat folytatta.

Berecz Károly néptanítóként alsóberecki munkásságában, néprajzi, helytörténeti munkáiban, tárggyűjtésében, irodalmi munkásságában, munkafeldolgozásaiban annak a népnek történelmi tudatát, múlttól való elképzeléseit formálta, a hazához kapcsolódó érzés- és gondolatvilágát gazdagította, amelyből maga is származott. Életével, műveivel hagyományainkat őrizte.

MÁTYÁS KIRÁLY MEG A ZOMPODI KOCSMÁROS

Bodrogközi népmonda

Nosza! édes lantom, perdülj új nótára,
Dicső Mátyás király magasztalására,
Igazságos Mátyás tetteinek híre
Örök betűkkel van írva magyar szívbe.
Tayba vízen nyíló fehér liliumok,
Nyissátok, nyissátok hófehér szirmotok, –
Éltető illatot felém leheljetek,
Ittasulván tőle szebben regélhetek. –
De félig sem rege, miket itt elmondok,
Mehazudtolnának a zompodai dombok:
Nagy, dicső királyunk, kik látták egykoron
Csodálkozván koldus gúnyán s rossz bocskoron,
Mik királyi testét földék rejtelmesen
Zompodai kocsmába mint tért egyenesen...

Mint amilyen igaz, hogy a nap az égen
Jár egy azon nyomon, mit elkezde régen,
Kikurkásztam azt a régi írásokból,
Pusztuló tűzhelyek, földrétegek alól:
Hol Zomtor, Szerdahely, Kis- és Nagy-Kövesd közt
Bálványos hegytető felhőbe öltözött,
Északi oldalon, lábánál a Tayba
Vize, mély nyomot vájt az ősi talajba.
Kelet, nyugot felől e szép tó partjánál,
Félkörben hajdanta Zompod és Tayba állt; –
Bódorgó Bodrognak s az országút szélén
Állt magános csárda szomjas utast nézván...

Jerünk már, nézzünk szét Buda ős várában,
Király háza körül épp kutyavásár van,
Nagy zsvivajgást csinált rém nagy kutyafalka,
Erősbik a gyengét ott is marta, falta.
„Kajtár” volt akkor is: négy lábú, két lábú,
De ha egyet szóllott, riadt mind – Mátyástul.

Magyar főurakat, törököt, osztrákot,
Bölcsen egymás után hogy megrégülázott,
Hátra volt még a cseh; vagy huszonötezer,
Sárospatak körül öl, rabol, nem hever;
Vezérük, Thalafuz, Akszomit, Walgatha,
Szentírás szavára semmit sem hallgata.
Mond a király: „Eredj Rozgonyi Sebestyén,
(Hazáért sok sebhely vala ennek testén!)
Eredj, jó vezérem, Sárospatak alá,
Cseh kutya népem ha addig fel nem falá,
Szedd ráncba egy kicsit, mórest hogy tanuljon,
Csak a fejét üssed, hogy meg ne sántuljon!
Titokban magam is elmegyek a tájra,
Helyezz pár száz vitézt a kövesdi várba,
Bodroglközön rájok ha lenne szükségem,
Futárral jelt adok: segélyül jön nékem.”

Épp tizennégyszázat s ötvennyolcat írnak,
Zemplén asszonyai tovább már nem sírnak,
Mert nagy, magos hegyen, Pataktól északnak,
Fekete seregek hősi táboroznak,
(Király seregéről maig ezt a helyet
Illeti, mint tudjuk „Királyhegy” nevezet)
Majd lejjebb, Botkőnél, közel Ardó felett
Ragadják üstökön a portyázó csehet.
Törött, zúzott testek omlanak rakásra
Megyen Pilátushoz, hatszáz, vacsorára;
Foglyul esik kétszáz, a többi elszalad,
Futókat is öli győztes fekete had,
Akszomit elesik, jót harap a fübe,
Társa meg, Walgatha, fogságba kerül.

Ezalatt Mátyás is eltűne Budáru
Nem feledkezék el Bodroglköz honáru –
S hol ragyog lápok közt homoktetőn Luka,
Ott ment templom előtt kölesbe a bika,
Ám azért, idegen, Lukán, ha mondod: kukk!
Utat, faluból ki, ajánlom, hogy jól tudd;
Hol eskábálták a géresi derelyét,
– Ennéd, ha megbírnád, jó öcsém, a felét! –
Itt se szólj ezekről, mert jó kedved szegik,
S kanalat, fazekat a fejedhez verik...
Ám nem alábbvaló mindezeknél Ricse,
Hol Sajó kutyának meghasadt a szíve...
E sok hírességet királynak kell látni,
S népe ügyét-baját ki kell ókumlálni.

Eldobván fényt, pompát, koldusgúnyát vett hát,
Hatvan, Tokaj felé vette vándorútját.
Kinnal bajjal így a nyolcadik estére,
Budrugparti Ágócz községébe ére.
Estbőbor is eltűnt Nyugatról az égen,
Pihenni kéne már, szól a király nékem.
– Nézi – melyik házban kéne szállást kérni
Cifra kapu, tornác nem ajánlós néki,
Szeret ő keresni csak szegényes portát.
Ott lehet kitudni szegénynek a sorját,
Nyögvén itt panaszát nyomott özvegy, árva,
Száj s a szív ily helyütt nincs becsukva, zárva.

Bandukol, bandukol a nagy utcán végig,
Nagy fehér kuvaszok csakhogy le nem tépik,
Egy már célt is teve lába ikrájára,
De hogy bekaphassa, idő nem volt rája;
Hosszú piszkafával jólelkű menyecske,
Harapós orvebét jól orra csesztélte.
Mehőkölt a lompos oszt elköntőrfarolt,
Fáradt utas lába gazdástul mentve volt.
Szegény Mátásunknak ez a cselekedet,
Váratlanul is jött, hát nagyon jólesett;
Köszönte alásan a jó menyecskének,
Kitől szállást nyervén beljebb kerülének.

*

Illik a tánc szörnyen – mondják – a rongyosnak,
Minden porcikája izeg-mozog annak;
Mátásan a gúnya jól állt tánc nélkül is,
Látta ezt az asszony, az özvegy, a hamis...
Látta a koldusnak fénylő tekintetét,
Szépen hajlott orrát, gyönyörű termetét.
S gondolta magában: „Ha ez itt maradna,
Megölt uram helyett vón' derék új gazda.”
Jót süttöt főzött hát a messziről jöttnek,
Sódaral kaszállet, túrós kövönsültet.
Belakott a koldus, feszült az oldala,
Ily jó kolláció számára rég vala.

Elvacsoráltak már koldus s a menyecske,
– Idegen szavát ez nagy nehezen leste. –
Szólásra nyílik már a jövevény szája:
„Mi lehet az oka, te házad árvája,
Mért is levél özvegy, ilyen igen korán,
Alig-alig látszik rajtad húsz évkorány...
– Mit kérdi azt maga, felelt a bús özvegy,
Mi időben múlik, az örökre elmegy.
Örömem elmúla, egem beborúla...
más se teszen rulla, maga se tesz rulla...
Tovább nem szólhata, zokogván az özvegy,
Koldus kérte szépen: vigasztalódjék meg,
Segíteni lehet (tán), ha nem is egészen,
Elborul a nap is, meg kisüt az égen...

Jólelkű jövevény olyan szépen beszélt...
Kötőjével törle özvegy a két szemét,
Szólásra nyilván meg ici-pici szája:
– Hej! ha tudná, így szólt, magyarok királya:
Ország katonáját, ő élete párját,
Hogy pusztította el a zompodi zsebrák!
Csehből lett kocsmáros, a mikor Lelesztről
Vásárral jöve a Zompodon keresztül...
Szép két ökör ára volt zsebében nála,
Hogy ott a kocsmában a férje meghála:
Éjjel a csapláros a nyakát elvágta,
Megrabolván, testét Bodrogba bocsátta...

Hát oszt! szólt a koldus, törvénytevő urak,
E dolgot kutatni csak elindultanak?
– Hisz elindultanak –, a síró nő felelt, –
De a csúf zsebráknak tenni mindent lehet.
Sok utast ölt, rabolt az ki egyszer-másszor,
Sikerül gazsága, azért olyan bátor...
Sosem bírnak reá semmit is kistűni,
Istennyilának kék aztat fübeűtni...
– Szomorúság tovább ne bántsa szívedet,
Vigasztalásképpen mondom én azt neked,
– Szól a koldus, ad még neked a jó Isten
Ifjú gazdát, aki megélni segítsen. –
Megjön kamatostul tinaidnak ára;
Jóslok vigasztalást neked nemsokára, –
Réges régen járom a kerek világot,
Isten adta tudnom: a jövőbe látok.
Ezekről meg hallgass, jól befogd a szádat,
(Mert szeret cserfelní az asszonyi állat.)
Végezd a házi sort békével minden nap,
„Árkot ha átugrunk: akkor mondhatjuk: happ”

Pislogott már a mécs, mikor ezt így mondta,
Fáradtság az álmat szemeire vonta;
Aluvásra ötet az ifjú menyecske,
Mint szokás, a koldust, az ólba vezette,
Hintett a keckébe jó zizegő szalmát,
Hogy találná ottan jó éji nyugalmát,
Ajánlá utasnak, pihenne le arra,
Jobb mintha pusztában dölne az avarra.
Vándorunk köszöné a nagy szívességet,
Kívána nyugalmat, éji csendességet,
Istennek ajánlá magát és a falut,
Menyecske házba ment, s mielőtt elaludt
Mátyás, az ólajtót jól bereteszelte,
– Igyen óvta magát Magyarország lelke. –

Jó korán ébrede háziasszony reggel,
Sietett az ólba szalonna früstökkel,
Hej! Mátyás akkor már régen útnak vágott,
Messzire hagyta a berecki malágyot.
Hallván a faluban az első kakasszót,

„Hasam legyen – mondá – a te gyászkoporsód.”
– Hun lakik kend bácsi? – kérdezék az úton,
Könnyen felel Mátyás: messzire, „Jobb – ott – hon.”
Hogy fel ne ismerjék elhordta az irhát,
Félszág ismerte hatalmas nagy orrát.
Ballagván – früstökre imígyen elére,
– Vezérelvén ötet a Tayba tündére, –
Hol kompjárás mellett a Bodrogsági csárda
állt, gonosz csapláros, zompodi, ott várta.

Ütött kopott koldus keveset mutatott,
Immel-ámmal nyiták előtte a kaput;
Instálás nélkül is mindazáltal bement
Tarisznyát letette, gólyatejet kért bent
Félmeszely itóka, kenyér meg szalonna,
Nagy stáció után jól esett éhomra.
Híres volt akkortájt a „Zompodi kocsmá”,
Küszöbét számtalan jövevény taposta,
Közel hozzá délről a zompodi malom,
Kerepelt hat köre a szőke Bodrogon;
Messze földről jártak örölni beléje,
Sok nép innét inni a kocsmába tére,
Míg itt bortól ázott a lisztlepett torok,
Ujra vámot vettek a kopott ficsorok.
Hát még a sok utas, ki a kompon jött ment,
Sok drága itókát fogyasztott el itt bent;
Gazdag volt a csaplár, nagy hasa, tokája,
Szertesztét legelt itt ökre, lova, nyája.

Eltudta a koldus a früstököt, delet,
Mint ki tovább készül, akképp viselkedett,
Fizetni is kéne, a csaplárt szólította,
„Hét peták, egy fitying a fizetség” – mondá
A nagyhasú zsebrák. Mátyás keblébe nyúlt,
Hosszú madzagon ott vászonzacskó lapult,
Kivevén belőle egy marék aranyat,
Zsebrák amint látta, majd a földhöz ragadt
A nagy bámulattól. – „Itt van, Mátyás monda,
Adjon vissza kelmed – megyek a malomba
Éji szállást kérni, mert igen nyughatnám,
Szeretném, ha magam kétrét kinyújthatnám...”
„Soha se fáradjon – mondá a vén zsebrák –
Van szalmával tömve állásban egy nagy zsák,
Feküdni vezetni majd reá a cseléd,
Igen jó borom van: igyék keveset még.” –

Mátyás az elmenést csupán csak tetette,
Marasztást épp' azért szivességgel vette,
Szörnyűmód szives lett hozzá a kocsmáros,
Vendég ellátásban gyorsabb leve már most;
Veres csuorkában pirosló bort hozott,
Szép dicséret sorján abból kínálkozott.
Mátyás, mintha inná, szájához emelte,
S a mint félrenézett, az átkozott lelke,
Gyilkos kocsmárosa, ő azt a borocskát

Inge alá önté s köszörülte torkát.
Dicsérte is hogy jó! Hajh! nem volt oly gigya,
Mit amaz kotyvasztott, hogy ő azt megigya!
Mert hisz mérgezve volt! Így szegény a halált
Csellel kerülé ki s lelke így benne hált.

Közelb-közelb jövé a sötétlő este,
Mikor fordul már fel a koldus, – azt leste
Az emberpusztító... hát látta nem mered
Gonosz italától az utas mégse meg...
Csóválta vén fejét, mond: Fura egy gyomor,
Ha ily méregtől is, mint ez, meg nem romol!
„Megállj! – szolt magában – majd végezek veled,
Párád, mint a többi, szalmán kileheled!”
Nagy kését keresni ment a kamorába,
Meggebedsz, jövevény, ühmgette magába!”
Sok aranya vagyon, hej! hol szerezheté?
Hol vette vón’? – lopta, kutya teringette!
Ő lopta, én pedig tőle elrabolom,
Ugy éljek! a nagy kését ebb’ is beletolom!...

Nagy kés pedig vala ekkor már jó helyen,
– Volt, aki sajnáljon ártatlan idegen. –
Disznóölő nagy kés a ki jól eldugja,
Volt, valakinek már erre is nagy gondja.
Szép leány cselédje volt a kocsmárosnak,
Esmérte szokását gonosz gazdájának,
Mi koldusunkat is nézte ez félszemmel,
Pislogatott felé szánó tekintettel.
Szép legénynek látta ezt a rongyos utast,
Neki menekvésre sugva nyit hát utat;
„Mert – gyomond – gazdája rosszban töri fejét,
Vigyázzon eloltja a maga mécsesét!”
Nosza! – felel Mátyás – ezt a gyűrűt fogadd,
Szaladj Nagy-Kövesdre, gyorsan lépd az utat,
S vár kapitányának ott izibe add át,
Mondd: bajban hagyta ott ennek a gazdáját.

Szaladt a szép leány, kedve volt gyönyörű,
Ragyogott kezében a nagy aranygyűrű,
Nagy-kövesdi várnak nagy felvonó hídja
Le is ereszkedett bekiáltására.
Bocsátották rögtön Soós kapitány elé,
Ki látván a gyűrűt: helyét alig lelé;
„Hol vetted ezt lányka, loptad-e vagy letted?
Igazat szólj, ha nem: elpusztul a lelked!”

Sírva felel a lány: „Jaj kapitány uram,
Zompodi kocsmából hozott ide utam,
Szép arcu idegen koldus adta ide:
Hoztam fel a várba, szaladva, izibe...
Gazdámnak boráért arannyal fizetett,
Készül ez most venni tőle pénzt, életet,
Szegény jámbor utast azóta pénzeért
Tán le is gyilkolta nagy késsel a szegényt.”

Kérdi a kapitány: „Milyen volt az orra?”
„Nagy, görbe – szólt a lány –, mintha vón' ugorka.”

Fekete vitézek gyors trombita szóra
Teremjete gyorsan nyeregbe, fel lóra,
Zompodi kocsmához rohanni kell tüstént,
Megmenteni gyorsan Hollós Mátyás életét!
(Kapitány a gyűrűt rögtön felismerte,
Holló volt rávévsve: a Mátyás cimere.)
A zompodi utat porfelhő borítja,
Kétszáz vitéz térde jó lovát szorítja;
Szörnyű nagy rohamba tíz perc alig telék,
Kocsmát és a szállást már bekerítették.

Gyertyával, nagy késsel szegény Mátyásunkat,
Kergette már körben a vérszopó állat,
Hogy át nem ütötte egy minotom híja...
Mátyás a szaladást bíz már alig bírja...
Ropogva betörik az állás ajtaja,
Beözönlik rajta Hollós Mátyás hada;
Szempillantás alatt földön a kocsmáros,
Furcsa história következik már most...
Egyik karddal rohan a kocsmáros felé,
Másika leborul a nagy király elé, –
De int Hollós Mátyás, szól: „Meg ne öljétek,
Törvény szava nélkül embert ölni vétek.
Kötözzétek meg és vigyétek a várba,
Holnap kiszabjuk az ítéletet rája;
Mit gyilkolva rabolt, aranyát, ezüstjét,
Serény lábú szolgák a várba felvigyék.”

Másnap már a koldus aranyos ruhában,
Királyi széket ül Nagy-Kövesd várában;
Környékről messzünnen minden kárvalottat,
Királyi parancsra mentem előhivat.
Ágóczról is eljött a bánatos menyecske,
Ki vendéglé Mátyást tegnapelőtt estve.
Fényes ruhájában koldust felismeré,
Hát ez volt vendége? Majd beteg lett belé.
Hangozzék újonnan királyi parancsszó:
Lépjén elő tisztos zompodi leányzó,
Korcsmában hűséggel életem megmentő,
Hűségért jutalmat illő hogy vegyen ő.
Kiválasztá legott a két legszebb káplárt,
Csinála a négyből két helyes házaspárt.

Fürge György, a kis pap, rögtön előterem,
Esküvő hangjától csendül a nagy terem. –
Egy-egy tarisznyával aranyat is kaptak
Hozományul s nyögve hozták haza aztat,
Királyi kegy szálla áldásképpen rájuk;
Ilyekért még ma is Mátyás neve áldott!
Sok ügyes – bajosok ezután jövének,
S úgy elcsodálkoztak ifiak és vének
Szörnyű bölcsességén Hunyad nagy fiának...
Nyújta ő sebére írt – mind valahánynak.

S példát hogy mutasson Mátyás eképp szóla:
„Van-e errefelé készen akasztófa?”
„Nincs – mondák – de vagyon Zomtoron egy nyárfa,
Magas, elfér rajta a Zompod zsebrákja.”
„Jól van – mondá Mátyás – úgy is rég szeretném,
Utam Zomtor felé szintén ha vehetném,
Árpád történetét gyakorta olvasom,
Honfoglaló csatát vítt ő ott egykoron.”

Zomtorra más napra sokan elmenének,
Fára ott felhúzták csaplárt a pribékek;
Mai nap is él még ez óriás nyárfa,
S mondja a nép: ez a Mátyás király fája.
Nagy nyárfa környékén terült cigánytanya,
Áldott állapotban volt köztük sok banya,
Megcsudálták ezek Mátyás arcát, szemét,
Szomotori cigány – mondják – azóta szép.

Szomotor községtől északnyugat felé
Gyönyörű kis fensík tűnik szemünk elé,
Bodrogközre nyílik róla szép kilátás,
Messzire hangozék innen a kiáltás:
Itt „véts”, ott „ládd amazt”, „kövesd” futót emitt,
Oszta imígy Árpád innét parancsait.

Kürtszó harci zajba innét messze szálldos,
Hadúrnak szürke mént áldozik a táltos.
Ez örök szent helyre Mátyás is feljöve,
Távolba révedez fénylő tekintete:
Néz, néz, meghatottan, elbájozza a táj.
Könny rezeg szemében, felsóhajt a király.
„Látnom hogy engedéd, Uram! hálát adok,
Országomnak gyöngye itt előttem ragyog.”

2. Bodrogközi témájú munkámhoz adatokat gyűjtve, Sárospatakon Pocsainé Eperjesi Eszter, a Tudományos Gyűjtemények Múzeumának vezetője felhívta a figyelmemet *Palágyi Deák Geyza* Szomotor című elbeszélő költeményére, mely ennek a kis bodrogközi falunak keletkezését, a község nevének eredetét mondja el. E történet szerint míg Árpád hadával hazát foglalni járt, a Bodrogközben maradottakra idegen népek támadtak, s akiket elértek az itt lakók közül, azokat lemészárolták. Így halt meg Emese, Árpád felesége és három gyermeke.

A monda szerint mindez a mai szlovákiai Bodrogközben levő Szomotor közelében történt. A hazatérő Árpád népével a halottakra emlékezve „szomorú tort” tartott. Innen kapta Szomotor a nevét.

A szerző, Palágyi Deák Geyza 1871. április 7-én született a tiszaháti Palágy községben, s 1931. június 24-én halt meg Sárospatakon. A néprajzi gyűjtést már diákkorában megkezdte, s rajztanárként fáradhatatlanul rajzolta a magyar nép emlékeit. Figyelte a magyar parasztság életmódját, szokásait, viseletét, gyűjtötte a velük kapcsolatos szellemi és tárgyi néprajzi anyagot.

Sárospataki tanárként – *Harsányi István, Novák Sándor* tanártársaival – már 1912-ben bekapcsolódott a Folklóre Fellows munkájába. Velük együtt 56 gimnazista, teológus, jogász és tanítóképzős is részt vett e munkában. A Magyar Néprajzi Társaság választmá-

nyi tagjaként 1920-ban *Ósi elemek a magyar díszítőművészetben* címmel tartott előadást. Temetésén pataki tanártársa, Gulyás József a Magyar Néprajzi Társaság nevében mondott gyászbeszédet.

Palágyi Deák Geyza a nagyszámú tárgyi anyaga mellett jelentős terjedelmű szellemi néprajzi anyagot is összegyűjtött. Nem elégedett azonban meg a néprajzkutatással, a néprajzgyűjtéssel: a magyar néprajzi gyűjtőmozgalom egyik kezdeményezője, úttörője volt, s irodalmárnak sem utolsó. Számos művének témáját merítette a magyar történelemből. Ezt bizonyítja az alább közölt elbeszélő költeménye is. 1899-ben Pápára kerülve bekapcsolódott a város irodalmi életébe is, s a Jókai-kör tagjaként készítette el Szomotor című pályaművét, mely aztán pályadíj-nyertesként megjelent a pápai Jókai-kör Évkönyvében. A költeményből a szülőföld iránt érzett határtalan szeretet tárul elénk. A szerző ha mesz-sze is került a szülőföldjétől, de a honvágy mindig visszahúzta arra a földre, ahol honfoglalóink először telepedtek le. Palágyi Deák Geyza ezzel az írásával is a szülőföldnek állít emléket.

SZOMOTOR

Pályanyertes mű, írta Deák Géza.

Előszó

Emlékezzünk régiekről...

Ujhelytől dél felé terül egy szép róna,
– Szebb hely nem is hiszem, hogy kivüle vó'na –
Széles gyeplő – pázsitján gulya, ménes legel,
Dús, kövér „bozót”-ja szilaj csikót nevel.
Sírva jár a szekér a dús „élet” alatt,
Melyet a szorgos kéz e földön learat.
Ölesre nő itt meg a tengeri szára,
Hogy legyen mit morni téli éjszakára.

Földjét Tisza, Bodrog és Latorca habja,
Enyelgve – szeretve végig csókolgatja.
Mintha szeretnének nem folyni... de állni...
Éttől a szép földtől soha meg nem válni.

Leszáll a napnak is tündöklő sugára,
S kedvtelve mint Lidércz rául a rónára,
De nyomba' utána a csintalan szellő,
Lágy fuvalmaival őt elűzni eljő.

Ha a kis őzikét ide hozza utja,
Éber vadász szeme követni se' tudja:
Mert a vén rengeteg, mint a gondos anya
Fiát füvel – fával, szépen betakarja.

Ha sűrved és álom szál a vén erdőre,
– Nem hallik a harkály – alhatik felőle;
Úgy halgat az erdő, mintha halott lenne,
Éltet csak a rigó rikkant néha benne.

Bujócskát játszik az erdőszelezen állva
Egy kis falu onnan messze kandikálva.
Csengő harang szavát távolra hallatva,
Sok fáradt utasnak reménységet adva.

„Bodrog-köz” e szép föld. „Szomotor” e helység.
Így hívták őseink, s így hívják most is még.
Ha Isten élteti sokáig e népet,
Megőrzi e földet, meg e kis községet!

Első ének

Egypár éket róttak a csákány nyelére,
Mi úgy össze – vissza, felment nyolcszáz évre!
Vagy kilencszáz múlt tán, itt állott meg egy nép,
– Fejedelme: Árpád, fia, lánya mind szép. –
Ellepé ameddig Tisza, Bodrog halad,
El ameddig e föld megtermi a vadat,
Gulya-, ménes-kolomp szólt a kövér réten,
Nem volt „Bodrog-köznek” ily gazdája régen.

Árpád és nemzete boldog volt e földön,
Amilyen még nem volt számos ember-öltön.
Árpád kis családja térde köré gyűlnek,
S a boldog szüléssel így-úgy előrlnek.
Éppen négyen vannak az Árpád magzatok:
Terkácz, Jeles gyerkőcz: többiek már nagyok.
Ez a két kis virág – egy szép rózsafának –
Fakadó bimbai a nagy Árpád háznak.

Levente már nagyobb; oldalán: kard, tör is –
Pár év multán, mint Zsolt, harcza indul ő is!
Most az erdőt bujja, kószál napok hosszat,
S örül, ha nagy vadat, vállán haza hozhat.
Ott, ahol elejti, lelankad melléje,
– A „tisztás” járatlan, bársonyos gypeére –
Riadót füttyörész, vagy harczzól dalolgat,
Mit a játszi visszhang vígan utánozgat.

Hát vajjon Zsolt hol van? – a legnagyobb gyermek –
– Éke, szemefénye az egész nemzetnek, –
Ki megállja helyét a hét vezér mellett,
Kikkel hazájáért vérzett, ha úgy kellett.
Tétlen a riadó őt még nem találta,
S élte csak huszadik tavaszát számlálta.
Röpitni úgy ijjat nem tudom ki tudhat?
S eszével a „táltos” mellelte elbujhat. –

... Most, hogy csendes a hon s nem lát vészfellegét,
– Mely tette szólítná a szittyá gyermeket, –
Mikolthoz sietett Előd leányához,
A vezér családnak fészlő bimbájához.
Véle felkeresi a csacsogó eret,
Melynek futó habja a Bodrogba vezet;
A hús Bodrog partját végig járja véle,
Majd a csillagiokat keresik, ha szép-e?

Majd susognak, egybe hajtva szép fejüket,
Irgyén nézik a csillagok is őket...
Majd a partra ülnek; s mig kacajok csendül,
Messze a távolból Lehel kürtje zendül.

Hallgatnak. – S mig szívök egyet-egyedobban,
Szemeik beszélnek ajkaiknál jobban.
Beszélni e párnak? nincs is arra gondja,
Hisz' mit a szív gondol, a kúrt ugy elmondja!

Édesen, mélán szól, reng a közel – távol,
Mire az őrtüz is hallgatva pislákol...
Szól a kúrt sokáig, de csak elhal végre,
Mire a „fias-tyuk” felbukik az égre.

Második ének

Hagyj velök maradni, hagyj velök képzelet!
Hadd mulasson lelkem boldogságuk mellett,
Mért zengni bánatot, miért kell e dalnak?
Miért, hogy nem örök kedve a magyarnak?
Miért a fény? Miért? ha az árny elnyeli?
Vagy élet e földön, ha a jót nem leli?
Mért szerelem? s minden mi eszembe jut még? –
Ha e sok „miértre” én felelni tudnék!?

Nincs örök boldogság, s múltás nélkül élet,
Ez a boldog föld is – siralom – völgygyé lett.
Lesz-e dalom – méltó fájdalomnak mása?
Vagy elnyeli hangom ajkim zokogása!
Bus szavaim drága halottat temetnek!
Oh! Clio lantoknak hurjait szenteld meg!
Nincs már Terkász, Jeles és az anya sem él,
Nincs is siralmasabb látni való ennél.

Mint két bimbó ugy csüng az anyja karjáról,
Mit gonosz kéz csak most tört le az ágáról!
Ott fekúsznak, alsznak a sátor küszöbén,
A két megholt gyermek, megholt anya ölén...
A rétet nem járják, pillangót nem úznek,
Emese fejére koszorut nem fűznek!
Elnémult az erdő, s Levente danája,
El a nyájas Echo, mely ugy figyelt rája.

Mit élve szeretett, nem lett hűtlen tőle,
Az ős erdő éjje lett: a szemfedője...
Halottakat nézem: mind asszony, lány, gyermek;
Megölt férfit köztük szemeim nem lelnek.
Titkos kéz férközött e nép szive mellé?
Vagy nemzeti átok, mi tizedét szedé?
Nem titkos kéz, – dehog – sem nemzeti átok,
Alánnak népei, azok törtek rájok.

Amig Árpád Szernél a nagy Zalánt verte...
Győztes hada élén épp haza közelge,
Tokajnál érte el, s nem kérdezte tőle
A magyar irmagot hagyjon-e belőle?
Rabszíjra kötött nép örömmel szabadult
És a győztes haddal „Bodrog-közbe” indult.
Csak Árpád nem örült, komor az ő képe,
Ki hont nyert, s örömmért fájdalmat cserébe...

Nincsen kebel, hová győztes fejét hajtná,
Nincsen ajak, mely őt most megvigasztalná!
Könybe lábadt szeme akármerre néze;
Nem volt, nem jött elé hitese felesége.

Nem jött, hogy a nyakát karjaiba fűzze,
Hogy cser-koszoruját feje köré fűzze...
Sem Levente, s Terkász, sem Jeles nincsenek,
Hogy apjuk elébe virágot hintsenek...

Örömet hoz e nap, Árpád azt remélte,
S mint ősszel az avar, pusztává lett élte.
Zsoltot, ki atyjával mint oroszlán küzde,
E harcban Ármánynak mérge elkerülte.
Mint büszke cser áll ott, melynek izmos nyakát
Mikolt folyondárként szeretve fonja át.
Ha rájok néz Árpád, bú sajog szívébe;
Emesét s gyermekét juttatja eszébe.

...„Hát Ukkon haragja, csak a magyart veri?
Hol fejét lehajtsa, a helyét nem leli!
Hát csak a magyar oly elvetemült, tétlen,
S nem érdemli meg, hogy e földön megéljen!?”
Mért nem tudtál engem elragadni Ármány,
Hogy a nap iszonyit legalább ne látnám?
Mit vétett e nemzet, mit vétett te néked,
Hogy bosszuló kezéd nem ismer már féket.

Mit vétett gyermekem, mit ifju hitvesem?
S mit én, hogy itt őket siratom, keresem?
Oh, hazám! alig mond magáénak néped:
Már is ártatlanok vére áztat téged!
Szűnj meg, oh rettegett, félelmes, nagy Ármány!
Hagyd békén, hagyd e hont balsorsától árván!
És hatalmas Ukkon, tekints le e népre,
S áldásid balszamát rakd vérző sebére!”

Igy tört ki Árpád, s ki látta lelki harcát,
Könnyek szánták végig minden ember arcát. –
Táltosok, vezérek esdekelve kérék:
Nincsen veszve minden és nagy Ukkon él még!
Esküdjenek „esküt” a nép örömére,
Tegyenek „áldomást” e nap emlékére”
Miért az „áldomá:” hisz’ a sebzett kebel,
Vígásban, örömben feledést még se’ lel.

„Tor” legyen, „tor” mára, s az is oly szomorú,
Mint Árpád lelkében a mélységes ború.
Vitézek száguldnak, messze szerte-széjjel,
Árpádnak parancsát mondják szép beszéddel:
Törzsek! Vitéz rendek! – Nagy Ukkonnak hála!
„Szomorú – tort” teszünk Emesének mára,
Jöjjön el mindenki, legyen közös részvét,
Ebből az ünnepből ki-ki vegye részét!

Jönnék a „táltosok”, a törzsek vezéri,
„Boszorka”, „Garaboncz” sora egymást éri.
S míg az oltár tüze az egekre lobban,
A nemzet apraja mind köréje toppan.

Eddig hallottam, itt el is hallgathatnék,
Nem ujság a szavam, ami hátra van még.
Lovat mutatnak be Ukkon hatalmának
És fekete barmot Ármány haragjának.

Ezután előlép a „jósló boszorka”,
Árpádnak, majd Zsoltnak jövendőt mond sorra:
Nagy lesz Árpád élte, nagy lesz a hatalma.
Három tengerre szól majd a birodalma!

Dal nélkül ha busult, nem volt el a magyar,
„Igricz” hegedőkön megszólal a bús dal.
Őket körülveszik a busuló apák,
S ugyan ütnék a „kumisszal” telt kupák!

Míg ezek történtek, a sok sátor mögül,
Hős Lehel kürtje is csendesen megzendül.
Búsán szól a hangja, majd meg fel-fel rivall.
Minden magyar szembe könnyet csal hangival.

Bánatott az aggnak, örömet a népnek,
Csak Zsolt és Mikoltnak beszél mást ez ének...
Tart a bánat, tart hej! de bizony csak addig,
Míg az ősök hantján uj virág sarjadzik!

Azóta az idő jó nagy utat megtett,
„Talán igaz sem volt”, oly régen lehetett.
Elmult szittya Árpád, a törzsfők is véle,
S kérdeve-kérdjük: magyar e földön még él-e?

Csak egy örök szíven: buja a magyarnak!
Bánatot zeng ma is verse még a dalnak,
De mulatás módja fennmaradt, s hiába,
Sirva vigadunk még ma is e hazába!

Megmaradt e földdel „szomorú tor” hire,
S kis falu épült fel a gyásztor helyire.
Ezen kis falunak „Szomotor” lett neve,
S még ma is így hívja egész Zemplénmegye...

Nőtt ez a kis nemzet, bár sok bajt, vést látott;
De minden bajában vitézül megállott.
Gyenge szómmal Istent én csak arra kérem,
Hogy e kis nemzet még sok-sok évet érjen!

IRODALOM

Pocsainé Eperjesi Eszter

1991 A Tiszahát néprajzgyűjtője Palágyi Deák Geyza. Néprajzi Hírek, 119–121.

1998 Palágyi Deák Geyza néprajzi munkássága (Szakdolgozat)

A Pápai Jókai Kör Évkönyve. VI. évfolyam, 1899–1900. Pápa, 30–36.

Filep Antal

1977 Deák Geyza. Magyar Néprajzi Lexikon 1. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest. 556.

HADIKFALVI KÁLVÁRIA

(„Negyvenkét ember”)

A bukovinai székelyeket 1941-ben több bácskai községben telepítették le. A hadikfalviak egy csoportja a legdélebbi telepés községekbe, *Futak* és *Temerin* környékére került. A számukra kulturális, gazdaságföldrajzi, éghajlati szempontból egyaránt szokatlan, és sokszor ellenséges környezetben is hamar magukra találtak, lelkiileg-anyagilag meg erősödtek. Mindez semmivé foszlott az 1944-es menekülés és az 1945-ös bolyongás idején. A keresztút legsúlyosabb stációjáról: egy falu férfilakosságának kiirtásáról, erről a máig eleven sebről szólnak az alábbi, elstutogott, csendes sírással elmondott, zokogásba fulladó visszaemlékezések. Őrizték a genocidium áldozatainak emlékét!

A mindennapok sok szenvedését, megaláztatását jól szemléltető kitérőkkel bontakozik ki a főtéma: egy kis bácskai székely település, Hadikliget (majdnem) összes családfőjének¹ pusztulása, az özvegyek és a 163 árva kálváriája. Hosszú időn át csak szinte véletlenül elejtett szavakból sejthettem valamit a tragédiából, mert gyorsan másra tereltek a szót. Azt hittem, a még mindig eleven fájdalom köti meg nyelvüket. 1986-ban döbbentem rá, hogy meggyötörtségükhöz még iszonyatos félelem-megfélemlítettség is társul. Hármásban beszélgettünk Garán, otthona kis konyhájában a két évvel később elhunyt Lovász Boldizsárnéval: jó szomszédasszonya, meg én. Valahogy ismét szóba került „a negyvenkét ember”. Rákérdeztem. Az idős asszony – saját otthonában, ahol hármunkon kívül senki sem tartózkodott! – előbb körülnézett, majd lehalkítva hangját szinte sutogva mondta el, amit tudott. (A szó szerinti idézeteket *dőlt betűkkel* jeleztem).

„Mét vitt az ellenségnek a torkába?”

Még Bukovinában az első világháború után hazajöttek a katonák a fogságból. No, akkor férez mentem. Etőt ez az idő. Mer én tizenegy gyereket szültem. Akkor nem olyan világ volt, mint máma, hogy csak kettő, s jó, csak kettő s jó, hanem tizenegyet. No most meghalnak közülük, s így nyóccal jöttem ki Erdélbe s a férjem – még akkor élt. No, kiértünk Erdélbe, Szatmár megyébe, ha tuggyák a hírit. No, akkor onnén hát irta ja testvérem, Lőrinc, hogy a székelyeket mind kitelepítették, mert a románok már nem szenvedték. Egyebet nem mondtak:

- *Bángyelek, bángyelek, hazátlanok, menjetek haza Pestre, bángyelek vagytok!*
- *Igen, menjünk a magyarokhoz.*

– *Menjünk haza, Pestre. No, akkor a testvérem írja: gyertek és tük es kaptok telepet s gyertek ki Erdélből, tizenegy családdal. No eccer, hallod, hát esszeszedelőtünk s mind ejöttünk. De akkor*

¹ Névsorukat is közli *Cseres Tibor*: Vérbosszú Bácskában, Bp. 1991, 234–236.

a magyar állam mé' nem tett Magyarországra? Mé't vitt le Bácskába, az ellenségnek a torkába? Na, hát ecce aszmongyák, hogy levisznek Bácskába, Futakra. Jézus Isten! – Tük hol laktatok?

– Itt Rasztinán, mindjárt itt lenn.

No, akkor oda letelepítettek. Na egyszer – de én úgy féltem, mikor jött vaj egyik – há a zövéké vót a ház, nekik es fájt. Ugy féltem, hogy éccaka, vajegy bejön s megöloget, mert éppen a falu vé-gére estünk, Futakhoz közel, de a falu végén. Hát eccer bejött egy vasutas, s aszmondja

– Ne 'jeggyen meg, néni, ez a'zén házam.

Na most akkor én úgy megijedtem... Hazajött az emberem s mondom:

– Vigyél el a világból innen, mert haza jött a házigazdája. De már tudva vót, hogy el kell jöj-jünk onnén. El kell jönni. Na, eltött a'. Eccer, mikor jön a felügyelő – mert vót egy felügyelőnk – aszmondja:

– El kell menekülni, el kell menekülni innen, mind a székelyek.

Na most má azok lettek betelepítve oda. Hát eccer esszepakótunk a kocsira, annyi gyerek, poggyász – Magdónak es, meg nekem es, mert testvérem – ... Hát jövünk. Tehenünk vót, lovunk vót. Jó, bementünk Szabadkára, oda menekültünk. Egy nagy malomba. Üres malom. Olyan hideg vót odabé. Aszmongyák, hogy a tollnemüt el kell posztítani, nem szabad tartani, ott kell hagyni. Na, kiürítettük mind a vánkusokat, mindenfélét – most mije alugyunk? Szalmán aluttunk! S a fel-ügyelőnk olyan jó volt az emberünkhöz – mert az emberem mesterember volt: ez házmester (házépitő, kőműves), ez kemencéi rakott, ez sparheltet, mindent – aszmongya:

– Nézze, Lovász néni, adok egy kis dunyhát magának és hosszan tericcse a gyerekekre, hogy érjen mindenikre kis takaró.

„Há' most mit csinálunk ember nélkül?”

Ecer együttek a partizánok oda be, a sokorai partizánok. Még máma es üsmerem őket: ez es a' vót, az es a' vót. Nők s férfiak, fegyveresek. Aszmongyák, hogy a férfiakat viszik el. Há' most mit csinálunk ember nélkül? Elvitték a palicsi börtönbe. Az mellettünk nem messze vót.

– Osztán mingyár meg hóttak-e azok?

– Nem. No, én nem tudtam menni a lábamval, mint most, mert a lábujjamon – hogy sokat gyalogoltam - az a rossz hus kinőt. Zsákba takartam be s nem tudtam sehova menni. Magdónak mondom:

– Vigyél neki dohánt.

Na, akkor a testvérem elvitte ja dohánt, beadta. Mert a rács közt szabad vót beadni, de kijön-ni-bemenni nem vót szabad senkinek, úgy el voltak zárva. Aszmongya (az uram):

– Mondd meg Annának – nekem – nagyon vigyázzon a gyerekekre!

Hát ennél jobban hogy tuggyak vigyázni...? Vót egy vezető, Jesztunak hitták, az örökké jött, kerülte ott a helyet, kerülte. Ugy féltünk, úgy féltünk, de a jó Isten megsegített, hogy münköt nem bántottak. De elébb akkó jobb lett vóna ecerre...a családot es posztítani, nem csak az embereket. Nem csak az embereket: le a családot es, hogy ne szenvedgyünk. No, akkor úgy lett. Hát eccer, jaj! azt mongyák, el kell vinni most innen Szabadkárul Szikityre.

– Az embereket?

– Münköt. A' zemberek a börtönbe mrattak. Szikicsre. Nem vót messze Szikics, de hideg vót, ejenkor (t.i. mint most, a beszélgetés idején, december közepén), de akkor tél vót... Eccer ferakták a gyerekeket mind a kocsira s münköt, s vitték. Ejen ehagyatott német házak vótak, mert a némete-ket evitték s üres házak marattak. Há most münköt oda, két-három családot, meg négyet-e, egy szobába belételepítettek. Ejen apró gyerekek vótak ne, mind olyanok vótak a' zenyémek. Na, kiharancsóták őket dolgozni a német házakba, hogy szeggyenek esze krumplit s hagymát s min-dent a partizánoknak. No, el es mentek azok a'zapró gyerekek... Nem vót mit együnk csupa kukori-

cakását főztek, meg kis hagymát rásütöttek olajval, sótalan kenyeret... – ezt soha nem felejtem. Aval tartottak bennünket, menekülteket. Na, eccer hát jönnek haza a gyerekek s:

– Anya, hoztunk hagymát! anya, hoztunk krumplit!

– Jól van, el kell tenni. Jó karácsony, s mit eszünk?

Karácsony napján hagymát felszeletteltem karikákba egy tányérba, megfőztem a krumplit. Több gyerekek: ott volt a Magdóé, ott volt a Balog Erzsé, mer egybe vótunk telepítve – hát eccer mondom a gyerekeknek:

– Szükön egyétek a hagymát! Jajj, Istenem...!

(Sírva mondja tovább) Bizon az Isten, ezt nem lehet megállni siratni: – „Szükön egyétek a krumplit!” – mert ezek úgy hozták a' zingikbe, a kebelikbe: úgy lopták el a partizánoktól. No, ez es etőtt... Hát eccer aszmongyák, be lehet menni a faluba, hogy vegyünk valami zsirt, vagy valamit. Hát nem ettünk semmi táplálékot: főtt kását, kukoricakását, ezt ettünk, hagymával. Rá sütöttek, sótalan kenyeret – úgy szenvedtetek... Na, elmentünk a faluba s ki mit tudott: egy-egy kilo zsirt, a másik egy kis hust, vagy valami táplálékot. Ez es megtörtént, etőtt.

„Jaj, de a' zemberek nincsenek...”

Jaj, de a' zemberek nincsenek... Csak azon vótunk, hol a' zemberek? A börtönből kivették s oda a topolyai hegyre, ládd-e, eltemették. Ezt megmondta Kovács Ferencnek a testvére.

– Lehet, hogy látta valaki.

Ők oda (= ott) laktak. Azt mondta:

– Ne várjátok a' zembereket...

– A Sitári mamának is ott vót az első férje?

– Ott, hát. No, akkor, hallod-e hát, kerestettük egymást, (majd félbehattuk. Eccer (már jóval később) jön a papír, hogy mehetünk tárgyalásra, mert imár nincsenek a' zemberek, ne keressük. Akkor be kellett mennünk Bajára a gyerekekkel hagyatékra, hogy ami maradt, amit itt (Garán) kaptunk, hogy azt aggyam fel, mert hagyaték.

Hát ennyit menekülni, mint ez a bukovinai székelyek, ejen nincs, ejen nincs...

„Nem es jó, hogy eléhoztuk...”

Én özvegy emberhez mentem férez. Neki már vót egy felesége, tuberkulozba meghalt, csonttuberkulozba, kilenc évig vót beteg, ágybafekvő. Ő is székel ember vót, Illés Józsi, az első férjem. Hadikfalván mentem hozzá, még 17 éves voltam. Nekem első férjem vót, én neki második. S vót két gyereke és egy irta levélbül es, kedves édesanyám...(sír). Két éves vót, mikor odamentem. Nagyon szép gyerek vót. S tuggya hogy átéreztem, hogy én es árva vótam, hamar meghaltak a szüleim ... Szép ember vót, okos vót, ügyes vót. (Mi történt vele?) Há' elvitték az oroszok, persze, Szabadkán. (Őt egyedül vitték el?) Nem. Negyvenkettőt, egy faluba amennyi vót, az összeset... (Miért vitték el őket? – félreérti a kérdést) Hát árkot ásní, meg ez-az s akkor fogságba vótunk. (Az asszonyokat is elvitték?) Nem, nem vitték dolgozni az asszonyokat akkor, utána aztán vittek, még ide is, mikor front volt, Sárbogárdon, itt es voltunk...

Elkezdünk menekülni, Hadikligetről, Kopekpuszta vót az, a szerbeknek vót egy pusztájuk, az magyar vót valamikor, de aztán tuggya, hogy változott, és szerbek (kerültek oda). Münköt oda telepítettek, a csetnikek házánál. Ott vótunk 44-ig. És akkor kiadták a parancsot, október 8.-án jött egy alezredes – én szoktam mosni neki, zoknikat, meg mindent – s jött, s azt mondja, – Balbinkám, pakoljanak össze s el kell menni maguknak. Hát az magyar ember vót. Hát felpakoltunk már mü nyolcadikán, de mire feljöttünk Szabadkáig...leszállt egy repülő, majdnem a gyerekeknek a fejít

(súrolta).....s intett egy piros-fehér zászlóval, hogy forduljunk meg, de nem tudtuk, ugye hangot nem halltunk, mert zúgott a gép. Vissza kellett volna Zombornak menni s ott jöttünk volna át. Arra még szabad vót, de itt már Szabadkán a partizánok és csetnikek feltartóztattak. Szabadkán kívül már egy regement partizán jött kétfelűs akkor elvettek mindent, mindent. (Az maradt) csak ami magunkon vót. Elvették az állatokat, kocsit, mindent, mindent, mindent (sír). (Ennivaló?) Semmi. (Suttogóra fogja a hangját). Letettük egy bunyevác házhoz, varrógépet, s mindenfélét, de hát fog-ságba estünk, nem tudtuk visszamenni.

Szabadkán, ott fogtak el. 44-be. (Nem tudtak elmenekülni?) Jöttünk, ugye Bajmok meg ezek itt erréb voltak 20-30 kilométerrel, s háboruban tuggya hogy hogy van, hogyha már menekülnek. S még vágjuk le ezt a disznót, hogy legyen a gyerekeknek, mer négy gyerek vót...

„Sajnáltam hát, ő is ember”...

Akkor evittek vissza Szabadkára, Szikicsre, Szeghegyre magyarul, s akkor ott vótunk a táborba'. Május nyolcadikáig (45. május 8.!) Csak az asszonyok s a gyerekek: 163 gyerek vót, anyákkal együtt. (S ott hol laktak?) Házakhoz. A német házakot kiürítették – elmentek Németországba, s munkót betettek oda. (Miért tartották ott magukat?) Bosszu, bosszu. Megmondták a partizánok. Mer én mindegy, ha monták, hogy valamit kéne segíteni, én jelenkeztem rögtön, hogy... Vót ugye, hogy olyan nyomorék volt a lábával a partizán, mert ugye meglőtték s nem akarta megmutatni magát, s én megmostam, bekötöttem, kötszert kértem, az oroszoktól, hogy aggyanak, mer kell. Attak. Hát ugye... És osztán elmentem takarítani, megvettem az ágját, ugye nyomorék vót ez az ember, sajnáltam, hát ő is ember... Sajnáltam, és akkor az megmonta nekem. Mondtam:

– Iván, elvitték az uramat – nemcsak az enyimet, hanem negyvenkettőt...

– Jajjaj, jaj, mondta, Balbina, Balbina (ezt szlávós hanghordozással mondja), ez nem lesz jó, mondta magyarul. Tudott magyarul, mert szabadkai volt. Mondom:

– S hát nem es hozzák vissza, ugye? Mer autóval vitték reggel s este hozták vissza. S akkor minket behívtak, volt egy irodahelység a partizánoknak, behívtak, s ott volt egy tiszt, s a tiszt mongya, hogy hol voltak katonák. – Mondom, itt még nem voltak katonák, Romániába voltak, mert mű onnan jöttünk.

– Most? Nem, itt vótunk Kopekpusztára telepítve.

– Ja, maguk a telepítősek?... Ugye ittuk magyarul is: vót aki tudott, vót, aki tudott, de nem is akart egy szót szólni. Onnan vissza evittek Szabadkáról Szikicsre s az embereket nem hozták. Kiállították sorra, jött egy orosz, félszemű, be vót kötve egyik szeme fekete... micsodával és elvitte, sorba állította s munkót féréhajtottak tőlük, el kellett bucsuzni tőlük, s többet sose láttunk.. (Mi lett velük?) Allett velük, hogy valamit rájuk fogtak, tuggya, hát nem tudom, az emberekre és akkor elvitték. Mert vót egy Erdélyből jöve: átjött oda Hadikligetre. Az esszedállt egy...hát ugye közösen éltek, na, mer meghalt annak a férje s azt is elvitték, fiatal ember vót az. De mivel ők nem kaptak földet – nekem így mondta az a fiatalember – mivel nem kaptunk földet, én nem kaptam – mert neki ugye nem vót, csak az asszonymnak vót föggye, ő nevéen vót. Ahhány hód föggye vót a másikonak, anyyi korbácsot kaptak, hogy kiasadott a bőrük... (Ezt ki mondta el magának?) Ez mert visszaengedték Szegedről a Csillagbörtönből (mert neki nem volt földje).

Mer ezt a negyvenkettőt – mer negyvenhárom volt avál – elvitték Szegedre. (Ezt még tudják rólok), igen, mert egy komaasszonyom elment: látoti valamit álmába' s elment s a Csillagbörtönt a vasutnál megnézte és a komám – vót egy piros zsebkendője s fehér pöttyök vótak benne, s fönn az emeleten vótak nappal s éjjel levitték a vizre: folyt alattik a viz, a börtönbe. Ez a férfi mondta, akit hazaengedtek, Lénárd, igen. De hát nem is mert mondani, semmit. Nem merte. Ugye én szoktam adni neki – vót egy darabka kertünk, s körbe napraforgót tettünk, s oda közre dohánt ültetünk, ugye, nem lehetett kapni, csak úgy kaptunk: elmentünk Ujvidékre s ha vittünk tejet, tej-

fölet...Mondtam, hadd el én valahol szerezek. Vót nekem szerb asszony is Futakról, hogy akivel olyan jóba voltam, mint a testvérekkel, mer ő es akkor vót tanorni bábának, mikor én. Ugyhogy, mintha tesvérek lettünk vóna. És aszonta, – Hadd el, adok én neked, nekem es van. Mert eccer kiabáltam, hogy – Kati hol vagy? S akkor kiabált a ker(t)ből, hogy gyere ide! Mondom:

– Ez dohán, ugye? Mondja:

– Az. Adok én neked palántot s ültesd el.

Vót egy olyan nádas-szerü nekünk, egy darab föld, bérbevettük, és oda körül forgott tettünk s oda közepibe dohánt. S ennek a gyerekek, aki átjött, az még fiatalabb vót, 23 éves, annak szoktam adni dohánt – Lénárd, mondom, itt van ne, segített az uramnak helyettem feldobálni szénát, vagy...és mondom, jóba vótunk. S az monta nekem, doktor ur, – de minyár a papirokat odaadom.

Elvitték Szegedre. De a palicsi kaszárnyába vitték először. Aszondták: három nap mulva jönnek. És vót egy szerb, Horvátországból oda települt, de új házakat csináltak nekik egy Ema nevezetű: magyar vót, de partizán lett: tuggya: lehet változtatni a...színeket. És a zuram szokott viccelni, mer nagyon vicces volt az első férjem, Józsi, és mikor jött tejér oda, mert tehenyünk vót kető, hát szoktunk adni tejet. Aszondta:

– Adok, hogyha megpuszilsz. Ahány liter, annyi puszi.

S olyan huncut nő volt az – huncut volt már így is, hogy fegyvert fogott, s akkor ejött s aszondta, nem jöttek három napra. Nem jöttek, és akkor az Ema jött hozzám, fegyveresen, mostam a gyerekeknek a ruhájkot. Kint, egy malomba vótunk, betonon aludtunk (sír), doktor ur, karácsonyig. Jó, hogy még a csontom is megvan. A gyerekek azér haltak meg. És aszondja:

– Balbina néni – hát fiatal lány volt, 18 éves – a Józsi bácsit láttam! Mondom:

– Ne mondd! (De már vót vagy hat napja.) Hol van, Ema?

– Megmondom, de maga lesz az első, ha valakinek megmondja. Ott vót a nővérem, ott vót a másik nővérem, annak mindegyiknek a zurát elvitték és hát hogy ne mondani meg: a mostoha anyámnak es a fiát.... Mondta, hogy megvannak az emberek, nem végezték ki...

„Már ugyes ennyi a mű életünk”...

Azt mondtam én, hogy mindent dolgozok, mindenhova elmegyek: És odamentem a parancsnokhoz s mondtam kitakarítom a zirodát, felmostam. Kihortuk a plédeket, iparkodtam. Kerestem a barátónőmöt – hát ott barátok vótunk, mert egyformák – meglepődött. És akkor azt monda, mit fizessen nekünk? Mondom:

– Parancsnok ur, semmit. Hanem engedje meg, hogy mennek ki a pékekhez és hozzak kenyeret, mert tegnap se kaptam még egy falás kenyeret se...

– Ne mondja! Ment, hozott egy kenyeret. Mondom, elmennék én, főznék: anyám hetven éves, a mostohaanyám. Testvérem álapotos vót, nyolc hónapos, neki es négy gyereke vót, egy kislány beteg volt, a másik nem ettek, mer oly gyengék voltak, mint mikor a harmat megüti a gatz, de Ema nekem közbe megmondta, hogy hol vannak. Ne mondjam senkinek. Fogtam magamot, vittem a terhes nővéremet, főszálltunk a villamosra, mer ott állt meg a malom előtt a villamos is. Aszmondja a kalauz, hogy hova megyünk. Szerbül monda, értettem én. (Szerbül es értek, fogságba megtanultuk). S az odasugott – egy magyar ember vót – mondom, nincs pénzünk, mer dinár kellett vóna. A magyar pénzt nem fogadhatta el. S az odasugta nekem, hogy adok én jegyet. Kifizette: kivette a zsebiből s beletette a táskájába.

– Huva mennek? – Mondom:

– A palicsi kaszárnyába.

Lassacsán, ugye, tele vót a (villamos) de nem vették észre (hogy magyarul beszélünk), mer ő közbe szerbül beszélgetett. S mondom, nem tudom hol van a palicsi kaszárnya.

– Végállomás, mikor intek maguknak. De figyelmes voltam, mer örökö néztem, mit mond a szájával, mint a némák ugy kellett megtuggyuk, hogy mit mond. Intette: most szájunk le. Jött el-

lenőr, de vót jegyünk, ugye, s odaadtuk s már a kalauz ugye látta. Leszálltunk, doktor ur, aajj, Istenem... A palicsi kaszárnya egy nagy, hatalmas és odamentünk a szerbekhe... A nagy kerítés. Kívül is partizán, belül is partizán. Hát látom, hogy jönnek Erős János a szomszédunkból: egy csöbörbe egy karó belészúrva s vitték a vizet be a laktanyába. Azt mondja a partizán:

– Sztoj, sztrilaj! Mondom:

– Nicso, nem baj, akármí, legyen, ami lesz. S azt mondja bentről egy magyarul tudó, hogy ne menjen fiatalasszony, mert nem szabad a kerítés mellé menni. Mondom:

– Nem baj, ha meghalunk! Már ugyis ennyi a mű életünk (sír). De azért csak odamentem a kerítéshez. S a fegyvert rámfogta, mondom:

– Nem baj, mongyátok meg anyámnak, hogy vigyázzon a gyerekekre! És odamentem, s mondtam:

– Mongya meg annak az embereknek, akik mennek avval a csöbörrel, vizet visznek, hogy egy gyűjön ide, mer négyen voltak a négy csöbörre. Odajött – az is hadíki vót, szomszédom vót, Gergé bácsi, s Lőrinc bácsi vót s Géza – az udvarolt nekem, mikor lány voltam –, de Gézának nem szoltam, hanem a másíkoknak. Odajöttek s aszondja:

– Józsi beteg – az én uram beteg. Mondom, tudom, mert egy nádost vágott le sarlóval s egy kard kiállott s ő nem látta s itt a zereket is elvágta a kezín. De kezelték a zorvosok. Azt mondja, azt, akit orvos kezel, nem jöhet ki.

– Mongyátok meg, mongyák meg, hogy jöjjön ki, hogy micsinájjak a négy gyerekekkel? (sír). Irt egy lapot az anyámnak a fia, az volt a sógorom, a nővéremnek a férje, irt hogy: 'Balbina, azt mondta sógor Józsi, hogy aggyál el mindent, ha el tucc'. De ők már nem tutták, hogy fogságba vagyunk, hát űk is fogságba vótak, mikor mindig a lovakat elvették s a kocsit. Aztán azt mongya, hogy írja: aggyál el, vót egy zsák mákunk, add el mindenkinek, mer nem tuttuk megenni: a mák az olyan dolog, hogy vagy megdarálni kell, vagy ...Mondom, eladom. A gyerekeknek vót amelyiknek vót ruhája, meleg s vót amelyiknek nem vót, a kicsimnek nem vót. De a gyerek, a küsebbik fiam, Anti, az kétéves vót, a zörökké mondta, hogy a zapu!! Nincs a zapu! s akkor a zegész gárda sirt. (Ő is sír) Nem es jó, hogy elérhoztuk...

„Emberek vagyunk mű is”...

És akkor nem engedték ki. Minden nap mentem, vittem a nővéremet – mondom, nyolc hónapos terhes volt – (t.i. mintha öt kisérné, s rá, állapota miatt talán tekintettel lesznek) hogy én késérem őt, mer én beszéltem, minden. Akkor azt mondta anyámnak a fia, szóval sógorom, nagyobbik testvéremről: – Ha nem, Balbina, te mennyél, mer ők nem tuttak írásra semmit, ugye nem tudott menni a testvérem, hogy meghótt anyám, münköt kellett növeljen, iskolába nem ment – nem hogy nem ment, há ment vóna szegény, de nem tudott. És aszondta: – Te bátor vagy s menny a városházhoz – mer ő jegyző vót – menny a városházhoz, mennyél a katonaparancsnoksághoz. Elmentem, ám sehun se vótunk. Bementünk:

– Mennyünk ki onnan! – ugye szerbül. Mondom:

– Emberek vagyunk mű is, ugyanolyan mint maguk. Nem csináltunk semmi kárt, senkit nem bántottunk.. Egy magyarul megszólalt:

– Maguk mért vannak bezárva? Mit cselekedtek?

– Mi semmit nem cselekedtünk (sír). De hát kiküdtek onnan, ugyhogy nem mehettünk sehova...

Ott vótak decemberig... (Onnan a palicsi laktanyából) elvitték Szegedre és akkor ott vót egy hentes, bajai hentes, azt es elvitték...Annyin vótak, doktor ur, mind bele (a marhavagonba), két ajtó, kettes ajtó volt, csingott. Mind a nyúvek ugy mozgoktak az emberek, azok mind magyarok voltak. (Mi lett aztán velük?) Akkor elvitték Szegedre, a Csillagbörtönbe. (Onnan őket elengedték?) De-hogy engedték el, elvitték megint. (Hova?) Oroszországba, az embereket a Csillagbörtönből. Hát

ott ki tuggya, hova vitték. De találkozott – mer édesapámnak szép háza vót, négyszobás vót, ugye meg vótunk mü es hatan, s egyet kiadott egy postafőnöknek, még Hadikba. És a val találkoztam Radócon (remeg a hangja) s az mondta, hogy Gáspár (Gáspár vót az anyám fia, a sógorom) – mü jöttünk vissza, az a postatiszt –, s ököt vitték fogságba, Foksényba (Focsani). Ott találkozott s látta, s mondta:

– Gyere Gáspár vissza, gyere hozzánk. Mer – aszmondja-, lehet, hogy nem Hadikba megyünk vissza, de csak Romániába Azt mondta:

– Nem megyek, mer akkor a többiket kivégezik.

Ki tuggya, mejen parancs vót. Oszt elvitték Oroszországba, ott vótak, – ahogy írja itt Göncz Árpád – (Azt csak G. Á. leveléből tudja, hogy Oroszországba vitték?) Igen, igen, igen. Hogy a val a trászporttal ment két sorozat vonat s mind foglyok voltak. Osztán, mikor...56-ba, vagy hogy írja – mert van papir Göncz Árpádtól, mert megkértem, mondom – hazajöttek s (ezek is ellenségesen bántak velük, pedig ezek) már magyarok voltak, s mondom már a magyarok es így csinyának, mejen magyar az, aki elárulja a saját vérit? – Nézett rám...(Személyesen beszélt G. Á.-al) én voltam nála, lakásán. Aszmondja hát, azt hitte ki tuggya mejen öregasszony vagyok, mondom hát öreg vagyok má! Mer előre megkérdeztem, hogy szőlőccsam?

– Mondjam: Árpád bácsi.

– Mondom, én ugy nézem.... (Ez hányba' volt, Balbina néni?) Tavalyl! (1996).

Mer nem tuttuk, hogy hol vannak, egyik aszmondta Jugoszláviába meszet oltottak reik, s másik aszonda, hogy Oroszországba... – Ez az ember, aki nálunk lakott, postafőnök, ez beszélgetett véllik Foksényba. Az Romániába vót.

Mondom, akkor elvitték Oroszországba, nem tuttuk semmitse, nem is fizettek nekünk semmit, doktor ur. eccer kaptam – hogy a forint nem tudom hányba jött be? – 49-be, akkor kaptam 300 forintot, de akkor ért valamit a háromszáz forint. Mind a négy gyereknek ruhát – én magamnak nem vettem. Mer én a szoknyákat felszedtem s nem vették el töllem, ugyhogy ejen seb volt a derekam: sok volt a ruha: két szoknya s az a ráncos szoknya mejen vót s akkor egy lepedőt rátettünk s megkötöttük egymásnak, ugy jártam dógozni...fel Kaposvárig és Sárbogárdig vittek a kocsival, sebesülteket... Az oroszok. (Tudták, hogy ért hozzá?) Valaki megmondta. Ott meglötte kezit a orosz, s akkor mondták:

– Eriggy Balbina, s kösd be!

S tuggya, hogy akkor elvették a zigazolványomat es. Hát a többi igazolványaimat a csizma szárába tettem bele: hazatérőt, honositást, ezeket mind. Fogságba vótunk 8 hónapig s mégis meg tuttam örözni s vót, aki nem vót (fogságba, mégse tudta).

Onnan vittek münköt Szabadkára, s ökök elvitték azelőtt már palicsi kaszárnyába. Szabadkáról odavittek Szeghegyre s ott vótunk fogságba, ott dógoztunk. Én mentem (ahogy mondtam), ha ott nem, akkor etettem a betegeket. A többiek? – A németek ott hagyták a kendereket a földön, s ha kellett, ha nem, deszkákat hortunk, trágyát hortunk ki a határba. (Aadtak enni maguknak?) Hát...attak. Bableves vót, de az es jó vót: sótalan. Kenyér: sótalan. (Mikor eljött a május) volt egy szerb, de nagy magyar érzelmü vót, magyar katona vót, öreg ember vót. Aszmonta:

– Balbina, levetik a sok szoknyát. Csupa trágya lett, ugye kellett rakni a kocsikot, és aszmondta:

– Nem sokáig má', de tuggya mit mondok. Ne vesse le a ruháját, mer ez még megmarad. Gyerekekre es rátekerem lepedőköt, párnahuzatokat. A párnákat eltették: odaálltak a kocsikval a házakhoz, a német házakhoz, s ki kellett horgyuk, mü, s rátegyük..

Osztán mikor átjöttünk, ez es olyan szerencsétlen: nem kellünk sehova. Szikicsről vonat-raültettek, tehervonatra, üres platnira: esett, s hó esett. (Májusban?) Nem májusba: egy hónapig utaztunk. Egy hónapig. Szeghegyről kocsikval, lovakval bevitték Szabadkára, s ott akkor vonatra ültettek: csak a fékeknek volt az a tetejük.. (Tehervagon fékezőfülkéje). Münköt is áttettek májusba a határon. Átjöttünk. Bajára hoztak, akkor Baja nem fogadott, elvittek Szegedre. (Tovább avval a nyitott vagonnal?) Nem, nem, akkor már aszt visszavittek a határig és akkor magyar vo-

natra, de ez es marhavagon vót. Baján ott vót a katonaság, s azok es fétek, hogy annyi fiatal, még lányok es vótak, hogy ne botránkozzonak meg, s akkor visszavitték Szegedre, de Szeged nem fogadott, mert ott is vót még orosz katona. S így álltunk napokon, a síneken, feredobtak, se enivaló, semmi...Asztán mikor tettek át a határon, akkor attak egy-egy sonkát, egy nagy kenyeret, attól függ, hogy ki hány vót, kilencedmagával es vót asszon, Fazakasné, osztán hát ugye rágtuk körbe, mert se kés, se semmi... Osztogattak levest az asszonyok Szegeden, hoztak. Kalányokot nem hoztak, mer nem vót nekik. (Akkor hogy ették a levest?) Belémártottuk s ugy... (sír). Nem fogadott Szeged, akkor megin visszahoztak Bajára. Kivitték Bajára parasztházakhoz, üres házakhoz: biztos, hogy valaki németek voltak ott, s bementünk oda. Éjjel zavartak, jöttek a... zorosok. Hát ugye, akkor még jöttek, s másik csapat. Nem is jó, hogy gondoljak rá...

Se mozdani, semmise. Testvérem megszült, ott a vonaton, Annánk, én láttam el s aszmondja:

– Édes testvérem, sajnáljal meg éngemet...sírva csináltuk.. (sír)...dobd ki a gyereket... Mondom:

– Ha te kidobod...

– Édes testvérem, de én nem dobom ki...A zén kezem nem akarom, hogy véres legyen...

Hát az (ti. az újszülött) pisilt. El volt készítve neki, a partizán megengedte, hogy a párnát, a fejepárnát hozza, mer ugye látta és azt mondta, vigye. S egy zászlót kétféle hasított, sárga vót a színik, a sárgát kivette, a pirosat – mer intelligens ember vót – a pirosat nem adta oda:

– Csak ez, fogd, pólyálják bele...

Megfagyott, doktor ur, megfagyott a pelenka alatta, a gyerek alatt... (Megmaradt a gyerek?) Meg, itt van Tolnán... Kivettük a pelenkát, s a bugyit lehuzta, a kis bugyi rajta maradt, s a nagy bugyi – mert azt is csinýján tettük, hogy jöjjön. (T.i. hogy legyen elég, kitarson.) Betettük ide a lábink közzé, s ahogy megszáradott vaj megmelegedett s akkor tettük bele. (A testével melegítette, szárított?) A testével. Mer én fiatal voltam... De ő... ugye sirat, mikor meglát mindig (mondja) hogy:

– Balbin néni, csak maga, csak magának köszönhetem az életemet...

Anyám öröké monta, hogy Balbinánk melegített...testyit ugy bevettem ide (combjai közé), ugye, kövér voltam, nem ejen, mint most (1997). A gyereket is odavettem: egy plédet alám tettem s a plédet ide a tetejire (visszahajtottam) s a kis szája itt a térgyemnél vót, hogy a testye melegeggyen fel akkor mondom:

– Anyám, kend es kövér!

– Édes gyerekem, már 71 éves vagyok.

– Nem bánom, akkor is... Erélyesen mondtam:

– Tegye maga is oda, hogy melegeggyen meg ez a gyerek, mer a zén combom is hideg lett tőlle, a gyerektől. Azt mondja:

– Dobd ki...

Pedig ugy várták, hogy legyen egy fiu, sógorom nem es tutta hogy fiu lett, mer egy lány volt, Máríka, s aztán született a Pali. Nem is lehet elmondani, doktor ur, van mikor éjjeleken a párnám olyan vizes, mint a ...a könnytől. Eszembe jut, minden éjjel, nem alszók, nem tudok aludni (zokog) s arra (gondolok) minden éjjel....

„Buzogott a vér fel”...

(Olyat is hallottam, hogy még Bácskában valahol egy homokbányában agyonlőtték őket).

– Olyan es vót, az es vót. Pályka Pius, az igen. Az nem vót a mi falunkba, csak ott maradtak háznál, hogy a zállatokat ne vigyék el. S akkor feszedték s átgýtték. Zenész volt kettő azokat lelőtték. (Ott helyben?) Ott helybe’, ők kellett a sirt megássák. Sajátjukat. Azt mondták, buzogott a vére – egy jugoszláv asszonnyal is beszéltem – azt mondta, buzogott a vér fel, Illésné, buzogott

fel, hogy beléltették oda. S egy megmaradt épen, ahogy lőtték bele, valahol a karját lőtték-e le vagy valami. S éjjel odament hozzájuk, a temető szélére voltak ezek, aki (mesélte; ott laktak a temető szélénél) ... és kimászott, így menekült meg. Az mondta el. Hogy ezek nem vót ott, csak hét személy vót ott és még szerbek is voltak vele, az aki fogott a magyarok mellett...

Különböző falukból voltak, nem egy falusiak voltak. Nem. Volt Hadiknépe is, tehát szőregi is volt, akkor Futak, s... Ujvidéktől nem messze volt (nem jut eszébe a község neve) onnan vótak többen. Igen, mer ők bejebb voltak és mire Bajáig értek – mer később kapták a hiradást is, hogy meneküni kell. Mer este kidobolták, hogy reggelre el kell hagyni a falut. Reggel a mi falunkba például mindenki kinn volt az utcán. (Mi lett ezekkel az emberekkel?) Családok lemaradtak, ez a 42 család, és ezeket az embereket összefogdosták a szerbek. Mert a front már addigra utolérte. Mi át tütünk menekülni a Dunán Baján, vagy Dunaföldváron. Mire mi Bajára értünk, addigra már a hidat fölrobbantották a németek – tehát komppal. Egy csoport átment Dunaföldvárra. Ott jöttek át. De ezt a 42 családot utolérték és elfogták ezeket. Bebörtönözték: bezárták egy nagy iskolába, ott voltak bizonytalanságba, amíg a férfiakot összeszedték, és elvitték. Be voltak zárva Zomborba – Szabadkára, ahogy a határon átmegyünk... ahol még a templomot is fölrobbantották a szerbek – Szabadka?...Na, ott voltak bezárva, mer itt van a feleségem nagybátyjának a mostani felesége, Balbina néni, az ő férje is köztük volt. És mondja, hogy eccer elmentek, meg tüttek látogatni, a férfiakat, és többet nem látták soha... Hát állítólag elvitték egy gödörbe és beléltették az egészét². Mind a negyvenkettőt. És ez a legutolsó – mert ugye olyan (hir) is jött, hogy talán kivitték Oroszországba, de akkor valami hir jött volna vissza. De semmi hir többet soha ezekről nem jött. Ugyhogy kivégezték mind a negyvenkét embert. (Egy se lett meg?) Egy se, soha, egy se. Se hirt, semmit nem kaptak róluk. Semmit.

„Árpád ur, tessék mondani, hát mér??”

Igy van. S most lássa hogy még felmentem Göncz Árpádhoz, igaz, a felesége is annyit sirt, mind én... Aszmondja hát azt hitte ki tuggya mejen öregasszony vagyok, mondom:

– Hát öreg vagyok má! Mer előre megkérdeztem, hogy szólíccsam?

– Mongya, Árpád bácsi.

– Nem mondom Árpád bácsi, mer én öregebb vagyok. (Ez hányba' volt, Balbina néni?) Talaly! (1996).

– Mikor született?

– Tizennyolcba.

– Hát, igaza van.

Beszélgetett. Ő nem sirt, csak ő s monta a zövet, neki es vót panassza. – Mondom, tudom, hogy maga es fogságba vót, és majdnem hogy meglőjjék...13 óra hosszája vót még, hogy nem végezik ki. Nem végezték ki. Más parancs jött s megmaradt. Csak az vót Árpád ur, hogy maga egyedül vót s én ötödmagammal a fogságba: a négy gyerek s én...Azí mondja: s el es hiszi.

Mer én se nyugdíj nem kaptam, ez az uram (a második) után se. Mer elmentem vóna, de nem hagyta, hogy mennyek dolgozni: itt született tőle ez a kis Magdi...Ugye mü azt nem szoktuk, hogy ovodába adni...Otthon Hadikba, aaa – hogy elvigyék? Nem atuk... S nem adnak semmi pénzt nekem. Még az uramról es ötezer forintot kaptam, doktor ur, hogy meghalt. Ez a második férjem. (S most nyugdíjat nem tetszik kapni?) De, mentem, mentem, tizenötször voltam a Kárpótlási Hivatalban, már ugy üsmertek, még a rendőrök es. Montam:

– Nem félek maguktól se!... – Nézett, aszmondja, elhiszi, hogy nem félek. Mer egy zsidó orvos vót mellettem, az es a kárpótlás (ügyét intézte), de ő megmondta, hogy izraeli, hogy zsidó.

² Lényegében ezt a változatot említi Cseres T. is im. 235. oldalán.

Osztán meséltem neki, hogy mi, hogy a zuram hol tűnt el. Mondom: – Én se tudom... Azt mondja a rendőrnek: – Ne szóljon, ne es sértse meg, mert úgy van, vérig van sértve ez az asszon.

Göncz Árpád adott négyezer forintot rögtön nekem, az övéből, mondta, hogy:

– Anyukám, hozzál ötezerest.

– Négyezer van csak, próba.

Ideadtam s azt mondja, el tudok-e haza menni?

– Mindenhova tudok menni, három országba éltem, sajnos.... De én egyre mondtam: mért nem mongyák meg, hogy hol vannak...? Azt mondja:

– Itt vótak Magyarországon, 55-be. El lettek.... (suttog, nem érteni) És itt lefogták. Hazahozták Oroszországból és Esztergomnál van egy katona laktanya, oda vótak bezárva. Jött ötvenhat és egy orosz parancsnokságra visszavitték, Oroszországba... Itt es rendőrök örözték.

Elmentem föl... Én felmentem előre, ide Esztergom mellé, és nem engedtek be, mert katonák vótak ott, fiatal katonák. Hanem egy borbérhoz ment egy öregember, mondom:

– Bácsi, valamit szeretnék kérdezni, elnézést.

– Mit angyalom?

– Vótak itt foglyok?

– Vótak. Vót, amikor vezették ki a határba is őket. S négy-öt rendőr vigyázott rájuk. Visszavitték, s azt mondja egy ember nem járt ki dolgozni, nem vitték ki, mert annak a kezit elvágta egy kard... Akkor – mondom – most már helybe van, már tuttam (hogy az az én uram)...

– De ne mongya senkinek...

– Nem fogom megmondani. De Göncz Árpádnak megmondtam, de nem mondtam meg, hogy hívják, vagy miből... De mondta, hogy ki a', mégis, hogy ő is szeretné kihallgatni, de nem mentem vissza, nem mondtam meg... Ugyhogy az látta, hogy orvoshoz járt, kezelték, és mégis visszavitték (sír), Oroszországba... Oroszországnak mongyák: SzU. Az vagy város, vagy egy fogság-hely, hol voltak ők Szuban, mer oda vitték őt vissza, Szuba. (Miért vitték vissza?) Én is kérdeztem:

– Árpád úr, tessék mondani, hát mér'?

Mer én tudom, hogy olyan vallásos vót, hogy még a bizon szót se vót szabad a gyerekek se mondani, mer azt monta a zuram, a biza szót csak Isten monhassa...

– Nézze, így jött

És osztán, mondom, ideadta a pézt nekem s láttam, hogy felesleges vagyok, mert szegény meg sirt mind a kettő. Az asszony végig sirt, de az Árpád ur is sirt, de azért ő mint egy férfi, ugye jobban...

(Ezt honnan tudta G. Á.? Tudta ő, hogy fog menni hozzá?) Én előre irtam, s ő monta, hogy ekkor s ekkor jöhetnek. De rosszkor mentem, mer ő se tutta, hogy a lengyel barátja, az, akivel fogságban vót, hogy mèn hozzá látogatni. S ugye akkor már én észrevettem ha már ő férfiak, s együtt voltak – megmondta, hogy fogságban együtt voltak – s aztán jött a lengyel, s azonnal összecsólkodtak s sirtak. Akkor jött éppen, mikor én ott vótam, már beszélgettünk vót. Akkor kijöttem, mondom:

– Elmegyek én már... Ugye beszélgettünk vóna, egy hónapig és tudnék mondani, de ugyis heába, ha már az én uram többet nem jó vissza... Aszmondja:

– Hát nem, megnyugtatom, hogy nem.

Osztán küdött papirokat nekem, kaptam, most kapok 13 000 forintot, nemzeti gondozási díjat (havonta. Ezt csak a G. Á.-dal való beszélgetés óta kapja, azelőtt nem. Azelőtt) azt monták igazoljam, hogy hol halt meg. Hogy a halott level megvan-e? ...Hát kinek attak halott levelet?? Hát nem katonák vótak ezek! Most kaptam osztán szépen... akkor annyit csinýát, mert mentem fel, mindent montam, mindent a Kárpótlási Hivatalba, a Kecskeméti utra, osztán kaptam eccer kilencven ezer forintot, nem költöttem el, csinýáltattam, lássa gázt bevezettettem, akkor újból kaptam egy százezeret, annak felit, ötvenezeret odaadtam a leányomnak – nem ennek (aki a szomszédban lakik) az első férjemtől (aki van), ugye ennek nem az az apja volt még... De ez es kapott töllem, mer én még ezt se költöm el, doktor ur, ami... Pedig nem sokat kapok: 13 000 forint a nyugdíj most...

annyira emelték 5000 vót...(A többi asszony, akinek elpusztult az ura a 42 között, azok is kapnak?) Most kapnak, ugy, mind én. Nemzeti gondozási díjat azt nem. Hanem kapnak 19 000 forintot. nyugdíjat. Van, akinek több gyereke vót, az többet kapott. Igen,... De már mingyár odaadom a papirt s elolvassa, mer maga tud olvasni. Majd hozom a papirokat, jaj,... de jobban megérti a doktor ur, mind én... mert vannak olyan porogrofosok, hogy nem értem én... Ugye, én nem jártam iskolába, csak két osztályt, még Hadikba, mikor még apám élt, mer örökké azt mondta: – Mindegy, a többiket nem lehet tanyittassam, de tégedet kitanítottalak, me három nyelven beszélsz, jobban, mind én... Hétéves koromba beszéltem németül, románul... A mostohaanyám nem es tudott... Bejött egy kódus hozzánk s aszonta – sose felejttem el ezt a szavát – (nevet), azt mondja anyám:

– Ide le sez!

'Sez', azt jól mondta, hogy üjjön le. S azt mondja:

– Sez s furat! Üljlél le s lopjál! (Nyilván nem ezt akarta mondani, csak nem tudta magát jól, románul kifejezni, ezért igazolta magát az öreg tarisznyája kifordításával). S annyit sirt az öreg ember, hogy kiürítötte a tarisznyáját, tojás vót benne, hagyma vót benne, krumpli vót benne, amit kapott így házoknál. Mer nálunk mü attunk: nem vótunk olyan önzök, hogy csak magunknak...: ha szegén vót, attunk, ha magyar vót, ha román vót. Fél keze vót szegének. (Énekeltek, vagy imádkoztak?) Imádkoztak. Bejött, imádkozott, s akkor én montam anyámnak, ne szóljon oda, mer imádkozik! Én már jártam iskolába, s tuttam az imádságot, ma is elmondom románul. – És aszmonta, kitanítottat.

„Igy is köszönetvel vagyok.

Szegén vagyok, s nem akarok eccerre nagy gazda lenni...”

60-tól (1960) itt lakok. S mentem le, a lányomat mikor operálják, mikor viszik, hogy tuggyam, és polgármesterhez es bementem, mert oda is irt Göncz Árpád, hogy aggyanak ötszáz forintot, az itteni, az érdi polgármester. Ad, ad. Behivatott, hogy jött egy papir Pestről, hogy ötszáz forintot... De elmentem ma reggel a pékhez s vettem egy kalácsot s két liter tejet s oda az ötszáz forint... De hát nem baj, így is köszönetvel vagyok, én nem kérek még többet se, mer... (Nem szenved szükséget Balbina néni?) Nem, nem, nem hál' Istennek, mert dógozok. Mer hát ha nem dógoznék (t.i. szépen gondozott, rendben tartott kertjében, 80 évesen, egyedül!), a krumplit is meg kéne vegyem, akkor lehet hogy... annyival kevesebb kiadásom van. De most jött egy pappir, hogy komunális adót hogy fizessek. Bementem (a polgármesteri hivatalba) – mer a Bélának (a polgármester) az apja az én urammal dolgozott a Csapágyba, a csapágygyárba, itt Diósdon – s ugye üsmert. Mondtam: 70 éves koromba már nem kellett se házadót aggyunk, most már nyolcvan leszek, most kezdik a zadót töllem...Hát nem szégyellik magukat? Montam. Én megmondom, mert nem félek. Nem az hogy nagy..., nagyzolom magamat, hanem: most már mit várnak egy ejentől? Ahelyt, hogy segítenének... Mondom: nyolcvanéves vagyok. – Polgármester ur – ott vót más es, nem lehet mondani, Béla, csak akkor, amikor magunk vótunk.

Tavaly is beadtam az igénylést a fára, mer akkor még nem volt gáz, és az unokám, a batai (Százhalombattán lakik), az első férjemnek a lányának a fia az hozott Batáról (sic!) nekem ötven mázsa fát. Akácját. Mer ugy szeretnek, ha meek, akkor már a nyakamon is megölelnek s szoritanak. Mondom: – Ne szoricdsz már, mer a zén testem nem bírja a szoritást! – S akkor elmentem, s azt mondtam: – Az igénylést visszamondom. Mer nem vagyok olyan, hogy ugye harácsoljak ide. Ötven mázsa akkor sok volt! És aszmondja: – Hát még ilyet nem láttam...

Ilyet még nem látott, nem találkozott ilyenvel. – Mer szegén vagyok s nem akarok ecerre nagy gazda lenni... – Azt mondja, elbeszélgetne még huszonnégy óráig is énnálam... (nevet). Asztán kimentek a (többiek a szobából) s mondom: – Béla, nem csak ez van... Én éjjel sirok s nem alszok, s nappal dolgozok...

Elmondták:

Lovász Boldizsárné, Brétyik Anna, Hadikfalva, 1902 + Gara, 1988
Nagy Vilmosné, Antal Katalin, Hadikfalva, 1924
Csiki Péterné, Nyisztor Balbina, Hadikfalva, 1918
Domokos Vilmos, Hadikfalva, 1932

A különböző történetek szereplői, helyszínei, jelentős, vagy lényegtelenebb mozzanatai (pl. dunnák-párnák elvétele, sótlan kenyér, stb.) megegyeznek futakiak, hadikligetiek, rasztinaiak elbeszélésében. Ma már – jó egy emberöltővel a történetek után – nehéz ki-deríteni, hogy az emlékezés-felejtés nyomai láthatók a történeteken, avagy több borzalmas történet ötvöződött, vagy éppen a mondai átalakulás kezdődött-e meg? Egy biztos: nem gyűlölködés vagy bosszúvágy – csak szemérmesen csendes, nagyon szomorú miért árad ezekből a történetekből.

Érdemes megfigyelni: a szereplőket nem hovátartozás szerint értékelik. A partizán emberséges gesztusát éppúgy számon tartják, mint saját fajtájabeliek elutasítását („nem fogadtak be”). Érdekes Göncz Árpád már kissé folklorizálódott alakja: keveseknek adatik ez meg még életükben...

IRODALOM

Cseres Tibor

1991 Vérbosszú Bácskában. Budapest, 234 – 236.

LÁSZLÓ GYULA

1910. március 14. – 1998. június 17.

1941. tavaszán László Gyulával megálltunk egy pillanatra Kolozsvár főterén a Szent Mihály-templommal szemben, hogy gyönyörködjünk a tér nyugodt szépségében, mielőtt közös szállásunkra, a Tordai útból nyíló Vörösmarty utca 5. számba hazatérnénk. Arról a heti baráti összejövetelről jöttünk, melyen Kolozsvár legjelesebb humán tudósai vettek részt s nekem nagy megtiszteltetés volt, hogy mint Szabó T. Attila fiatal tanársegéde azon részt vehettem és sokat tanulhattam. A központot Kelemen Lajos (1877–1963), Erdély történetének legnagyobb tudósa képezte, és emlékezetem szerint még a következők ültek a hosszú asztal körül: *Bíró Vencel* (1885–1962), *Brüll Emánuel* (1884–1951), *Entz Géza* (1913–1993), *Jancsó Elemér* (1905–1971), *Juhász István* (1913–1984), *László Gyula* (1910–1998), *K. Kovács László* (1908–), *Makkai László* (1914–1989), *Szabó T. Attila* (1906–1989), *Viski Károly* (1882–1945).

Ez alkalommal Kelemen Lajos mellett egy halk szavú, szakállas tudós ült, akit nem ismertem. László Gyula világosított fel, hogy *Herepei János* (1891–1970), a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgatója, Kolozsvár történetének avatott ismerője. Azért jött, mert a Magyar Nemzeti Múzeum részeként működő intézményébe szeretne egy néprajzkutató „múzeumőrt” alkalmazni. László Gyula engem ajánlott, mert Csúry Bálint (1986–1941) tanítványaként néprajzzal is foglalkoztam. Így lettem muzeológus, mely hivatást négy évtizeden keresztül igyekeztem adottságaimnak megfelelően ellátni. Ezt László Gyulának köszönhetem, aki nemcsak az induláskor, hanem később is baráti szeretetével mindig segítségemre volt.

Az abásfalvi (Udvarhelyszék) unitárius, földműves székely családból édesapja, id. László Gyula emelkedett ki tanulmányaiival. Előbb Székelyudvarhelyen gimnáziumba járt, majd Székelykeresztúron tanítóképzőt végzett, többnyire „szolgadiák”-ként, mert szülei csak szerényen tudták anyagilag támogatni (id. *László Gyula–Tordai Vilma*: Egy székely család története. Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 5. Sorozatszerk.: *Ujváry Zoltán*. Szerkesztette és az utószót írta: *Balassa Iván*. 66. Debrecen, 1995). Oklevelével Köhalomba (Nagy-Küküllő m.) kapott tanítói, majd igazgatói kinevezést, és rövidesen feleségül vette a korán árvaságra jutott Tordai Vilmát (1883–1972). Házasságukból született második gyereként Gyula 1910. március 4-én Köhalomban, és a családi hagyomány büszkén emlegette, hogy születésekor március 15-re a kisvárost már fellobogózták.

Nővérével, Vilmával, az elemi iskolát szülővárosukban végezték, de 1916-ban a román betörés idején az egész családnak el kellett menekülnie Dunántúlra. Majd újra visszatértek, de 1918-ban ismét vándorbotot kellett kezükbe venni: Kolozsvárt próbáltak letelepedni, de csakhamar a kiutasítottak névsorára kerültek. Szolnokon majdnem egy

évig vagonlakók és közben mind a két gyerek tífuszos lesz, de lelkiismeretes orvosaik kigyógyítják őket. Gyula itt kezdi meg a gimnáziumot; rövidesen Pestre kerülnek, ahol édesapja a Néprajzi Múzeumban nyer alkalmazást, a kisfiú pedig a Kölcsey Gimnáziumban folytatja tanulmányait és ott is érettségizik (1928).

Sokszor megfordult a Néprajzi Múzeumban, annak könyvtárából sorra kölcsönözte és olvasta el az alapvető néprajzi műveket.

„Szegény emberek gyermekeként nőttek fel – vallja visszaemlékezéseiben –, s elhatároztam, hogy a múlt szegényeinek régésze leszek, a magyar nép őstörténetét, mindennapját kutatom. Ebben áldott segítségemre volt, hogy gyermekkoromban a nagy néprajzos nemzedék nevelt engem (Bátky, Györffy, Viski, Madarassy, Lajtha). Mint gyermeket tanítottak arra, hogy ha nyaranta hazamegyünk a Székelyföldre, mit gyűjtsék nekik s hogyan (a Néprajzi Múzeum Adattára ma is számos akkori rajzomat, festményemet őrizi!). Ez a tanítás tudatosította bennem, hogy amit gyermekkoromban a falun átéltem, akár tudomány is lehet. Valóban munkásságomra véges végig jellemző az erős néprajzi érdeklődés, az 'egykori élet' kutatása, sohasem lettem a leletek fetisimádója. A lelet az élet vetülete volt számomra, amelyből ki lehet bontani egykori mestere s gazdája mindennapját.” (Góg és Magóg Népe, 314. Bp., 1997.)

Érettségi után a Képzőművészeti Főiskolára iratkozott be, ahol mesterei Rudnay Gyula, Csók István, Réti István voltak, és különös érdeklődéssel hallgatta Lyka Károly művészettörténeti előadásait. Mindez azonban nem elégítette ki, mert kiolthatatlan vágy ösztönözte a magyar őstörténet irányába. Ezért oklevelével beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán az öskeresztyén régészet – magyar föld régészete és néprajz szakra. Itt hallgatta Györffy Istvánt, együtt járt Honti Jánossal, a magyar folklorikusat nagy egyéniségével Roheim Géza különóráira. Doktori disszertációját 1935-ben Alföldi András és Fettich Nándor irányításával készítette el, mely általános régészeti munkának számított. Ezért kapta ezt a bírálatot:

„Györffy Pista bácsi ezt mondta doktorátusom után: Gyula nem ezt vártuk tőled. Ez a mondat együttesen Veres Péter figyelmeztetésével: 'a dolgozó népünk múltját ird meg' meghatározó volt abban, hogy felismerjem a magamban lappangó erőket. Úgyhogy egyetem tanulmányaim végén Szabó Dezső – Rudnay – Ady – Tóth Árpád és a külföld klasszikusaival megismerősödvé, eurázsiai tájékozódással már kész emberként láthattam neki az életnek” (1910-ben születtem. Egy a XX. századot végigélt magyar ember emlékezései, 26. Szombathely, 1995).

A művészet egész életét végigkísérte, de mégis úgy érezte, hogy alkotásának igazi területe a régészet és azon belül is a magyar őstörténet. Ezért, amikor 1933-ban Fettich Nándor, korának kiemelkedő honfoglalás kori régésze a Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályára hívta, annak örömmel tett eleget és ott előbb díjtalan, majd díjas gyakornokként működött. Amikor gróf Zichy István lett a főigazgató, kinevezte múzeumi segédörnek, ami lehetővé tette megházasodását 1937-ben. Felesége Vidra Mária festőművészrajztanár egy hosszú életen át hűséges társa és segítője, akárcsak két gyermeke: Emőke és Zoltán.

1940 őszén teljesült legfőbb vágya, mert kinevezték az Erdélyi Tudományos Intézet tanárának, majd ugyanitt az egyetemen előbb egyetemi tanár, majd 1944–1949 között egyetemi nyilvános rendes tanárként a tanítványok egész sorát nevelte. Közben rendszeresen ásatott és ezek közül külön érdemes megemlíteni a Kolozsvár főtéri és a Zápolya

utcai honfoglalás kori leletet, mely kétségtelenül bizonyította, hogy ebben a korban Erdély későbbi fővárosa a magyaroknak szállást adott.

„Még egy másik nagy esemény történt a negyvenes évek elején: kijevei utam – írja visszaemlékezéseiben –, ez később alkalmat adott 'barátainknak', hogy mindenhonnan száműzzenek. Pedig hiteles tanúk voltak arra, hogy a szovjet rádióállomás külön köszönetet mondott Fettichnek és nekem, hogy megmentettük a kijevei Lavra csodás múzeumi anyagát... A Berlinben székelő, az egész birodalomra kiterjedő régészet irányítója Reinert besztercei szász volt. Első beszélgetésem vele izgalmas volt. Azt mondta, jól tudják, hogy én gyűlölöm a németeket, de ez őket nem izgatja, a munka, amivel megbíznak olyan, hogy az nemcsak nekik hasznos, hanem a magyaroknak is, tehát biztosak abban, hogy pontos, becsületes munkát végzünk” (1910-ben születtem, 31–32).

Ezt az útját éppen úgy sokszor szemére vetették, mint ún. „harmadik utasságát”, mely különösképpen a Szárszói Konferencián (1943) jutott kifejezésre *Németh László, Kodolányi János, Sinka István, Veres Péter* és nem utolsósorban *László Gyula* előadásában.

„Annak idején a 'két pogány közt egy hazáért', a harmadik út volt. Ezt ma (1995) hirdetni annyit jelentene, mint egyedül maradni, pedig segítségre van szükségünk, egymagunkban elpusztítanak bennünket” (Uo. 31).

Nem lehet hát csodálni, ha a korábbi és az azt követő rendszernek nem volt kedves embere.

Kolozsvári egyetemi tanárságának 1949-ben lett vége. Magyarország akkori budapesti nagykövete, *Széll Jenő* (1912–1994) táviratban tudatta vele, hogy sürgősen, családjával együtt, hagyja el Romániát és térjen vissza Budapestre. Ugyanis megtudta, hogy nagy letartóztatási hullám indul el, melyben valóban őrizetbe vették és 25 évre ítélték *Balogh Edgárt, Csögör Lajost, Méliusz Józsefet* és másokat. Igaz, néhány év múlva elengedték őket és másnaptól ugyanott folytatták egyetemi előadásait, ahol abba hagyták. Ez nem biztos, hogy megtörtént volna *László Gyulával*, aki Kolozsvár főterén magyar honfoglalás kori sírokat „mert” találni.

Itthon az ígért Nemzeti Múzeum főigazgatói állásából éppen úgy nem lett semmi, mint ahogy egyetemi professzorságáról is megfélemedtek; egyszerű régészeti előadóként beosztották az akkor alakult Műemlékek és Múzeumok Országos Központjába. Amikor az megszűnt, a Magyar Nemzeti Múzeumban a Középkori Osztályt vezette, kitevé az akkori főigazgató (*Fülep Ferenc*) kényének-kedvének, aki percre számoltatta el azzal az idővel, amit az egyetemen előadással töltött. Végre 1957. január 1-jén megtörtént rehabilitációja és kinevezték nyilvános rendes tanárnak az Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori régészet tanszékére, melybe maga a rektor iktatta be és utalt rá, hogy milyen igazságtalanság történt a nagy tudóssal. A nyugdíjazásáig (1980) következő nyugodt munkát, az ásatást, a feldolgozást, a tanítványok nevelését egyszer-egyszer politikai támadások zavarták meg. Ezek mögött többnyire egy kis csoport (*Fülep Ferenc, Bartha Antal, Erdélyi István*) állt, akik munkásságát antimarxistának, burzsoának minősítették. Ezért sokáig nem kapott kiutazási engedélyt külföldre, sőt Mongóliába tervezett útját az utolsó pillanatban vonták vissza. Az 1960-as évek közepétől lassan oldódni kezdett körülötte az elszigeteltség, ekkortól kezdve gyakrabban vehetett részt nyugati és keleti tanulmányutakon, kongresszusokon, megbeszéléseken.

Hihetetlenül sokat dolgozott és arra nem is lehet vállalkozni, hogy egy ilyen rövid megemlékezésben valamennyi nagyobb lélegzetű munkáját megemlítem. Szerencsére néhány évvel ezelőtt megjelent munkásságának csaknem teljes bibliográfiája magyar és angol nyelven, de nem Budapesten vagy Kolozsvárt, hanem az USA-ban Bloomingtonban (*István Szőke*: Gyula László Bibliography 1928–1994) és közel 800 tételt foglal magában. Hátha még a kiadatlan kéziratokat is felsorolnánk és hozzávennénk a sok ezer rajzot, festményt, mely akár egy egész múzeumot megtölthetne a kézirat- és aláírásgyűjteménnyel együtt.

Minden régészeti feldolgozásban több tudomány eredményeire támaszkodott. Így felhasználta a nyelvtudományt, éppen úgy mint a történelem írott forrásait, a természettudományokat, de mindenekelőtt a néprajzit, hiszen a honfoglalás kor emberének mindennapját igyekezett megérteni, részleteiben feltárni. Így jött létre a régészeti néprajz, melyről maga vallja a következőket:

„Roppant érdekes volt e szempontból esetem a néprajztudománnyal. Én gyermekkoromban átéltem azt, hogy kicsiny háztartásunk úgyszólván önellátó volt. Állattartás, szappanfőzés, tarhonyakészítés, bútorok elkészítése – igaz, hogy nem nálunk –, a kendermunka, egészen a szövőszékig. Láttam a kovács munkáját, az izzó vasat verő mesterek és legények ügyes formálóderejét. Benéztem a nyomdába, a fazekasokhoz, kosarakkal fogtunk ki bódult halakat a kenderáztaító vizéből. Háborúban szedtük a köménymagot, a csalánt s az élet minden területén természetes szükségként bontakozott ki a dolgok, a munkák ismerete” (Uo. 45).

Azt meg természetesnek lehet tekinteni, hogy a néprajzi párhuzamok elsősorban szülőföldjéről, Erdélyből, a Székelyföldről származtak, ahol gyerekkorát töltötte és ahova mindig vissza-vissza tért. Ezzel foglalkozik egyik legkorábbi megjelent dolgozata (*Jegyzetek székelyföldi regösjárásomról*, 1929) és az utolsók között is a szülőföldről emlékezik meg (*Kőhalom: gyermekkor*, 1994).

Ha régészeti ismereteihez szüksége mutatkozott olyan néprajzi feltárásokra, melyeket a szaktudomány nem végzett el, akkor annak maga járt utána. Ez történt a honfoglaló magyarok esetében is, amikor azok nyergét kezdte tanulmányozni. Felfedezte Tiszafüreden az utolsó népi nyergesmestert, akinek tudását, munkáját a legkisebb részletekig ki kérdezte, feljegyezte és rajzolta. Ennek alapján megállapította, hogy a magyar nyereg pontos megfelelőit a keleti nomádoknál lehet megtalálni és nyugat felé mi terjesztettük el. Ennek segítségével a honfoglalás kori sírokban talált nyeregmaradványokat pontosan tudta rekonstruálni. Ugyanilyen vizsgálatokat végzett a nyergelt ló egyéb számaival kapcsolatban is, mindez további eredményekhez vezetett a Prágában őrzött Szent György-szobor keletkezésével kapcsolatban, amit egy külön könyvben foglalt össze (*Kolozsvári Márton és György Szent-György szobrának lószerszámjai*. Kolozsvár, 1942).

„Dolgozatom eredményeképpen az a régebben sejtett, de eddig nem igazolható tény, hogy Szent György lovának nyerge és lószerszámja másból, mint a magyarságnál meglévő népvándorláskori előzményekből nem magyarázható. Mind a nyereg és a lószerszám, mindpedig a ló farkának és üstökének megcsomózása olyan, hogy ebben a korban Európában előzmények nélkül áll, mert divatja ott éppen akkor kezdődik, amikor Olaszország felé az Anjouk, Németország felé pedig Zsigmond uralkodása alatt mindennaposak lesznek kapcsolataink.” (97)

Ilyen messze vezetett el az avatott mester fejében a régészet–néprajz–művészettörténet együttműködése. Ehhez a 14–15. században Székelyföldről Kolozsvár környékére történő betelepülés is igazolást nyújt, éppen úgy, mint hogy az ábrázolt ló egyenesvonalú leszármazottja annak, amit a honfoglalás korának sírjaiból ismerünk.

A „régészeti néprajz” teljes körű kibontakozására az azóta öt kiadást megért: *A honfoglaló magyar nép élete* (Bp. 1944. Magyar Élet Kiadása, Püski Sándor) munkájában került sor, melynek 512 oldalas szövegét hosszabb előkészítés eredményeként 1944-ben Kolozsvárt két hónap alatt fogalmazta meg és a kötet könyvnapra már meg is jelent. Olyan hirtelen elkaptokták – a nagy világégés közepette –, hogy három nap múlva már új kiadást kellett közreadni. A mű *Kodolányi János* javaslatára megkapta az Irodalom-pártolók tízezer pengős nagydíját, melyet előző évben *Szabó Dezső* (1879–1945) kapott meg. Ezt később bal oldalról sokan felrötták neki.

Ez a munka, mely megfogalmazásában a nem szakemberek számára is, nemcsak érthető, hanem élvezetes olvasmánynak bizonyult, fordulópontot jelentett a magyar régészeti kutatásban. *Veres Péter* László Gyulához írt kiadatlan levelében nemcsak nagy munkának tartja, hanem olyanak, melyet akár egy regényt, úgy lehet olvasni. Jóval a megjelenés után, 1961-ben két régész antimarxistának, szellemtörténetinek, eklektikusnak és a harmadik utasságot tükrözőnek ítélte, ami ebben a korban nagyon súlyos következményt is magában foglaló vádat jelentett. (*Bartha Antal–Erdélyi István: Népvándorláskori régészetünk módszertani és elméleti kérdéseire. Archeológiai Értesítő* 88. sz. [1961] 68–76.) Ezzel szemben az ugyancsak Szovjetunióban végzett kitűnő régész szakember, *Fodor István* így vélekedik: „Kétségtelenül helyesen ismerte fel a negyvenes években, hogy a régi tipológiai módszerrel a régészet már nem tud lényegesen új eredményekre jutni. A régészeti néprajz fordulópontot jelentett a tudomány fejlődésében: egyrészt más nézőpontból a régi leletanyagból korábban nem sejtett, új eredményekre jutott, másrészt pedig az új megközelítési mód további pontosabb megfigyelésekre s települések teljes feltárására ösztönözte a kutatókat, tehát új programot adott az egész tudományszaknak” (*A régészeti néprajz módszerének bontakozása László Gyula műveinek tükrében*. Valóság 1982. 3:99–100). A tudományszak László Gyula felfogását vitte és viszi döntő többségében tovább és ebben az irányban dolgoznak tanítványai, akik szerencsére továbbfejlesztették munkamódszerét.

Ez a könyv számomra személyes okok miatt is különösen kedves, hiszen sokat beszélünk róla, különösen a temetkezésről és a sírjelek kérdéséről, amikor egy házban, egymás melletti szobában laktunk Kolozsvárt. Az utóbbiakkal kapcsolatban az ekkor gyűjtött erdővidéki adatokra emlékezve, különösen azok egyes részeinek az emberi testrészekhez történő hasonlítására utalva, ezeket írta: „Azt hiszem, hogy ebben a kérdésben Balassa Iván dolgozata mondja ki a döntő szót.” Azóta több tanulmányom, két könyvem is megjelent a kérdésről és addig jutottam el, hogy a sírjelek kérdésében a honfoglalás korától egészen a 16–17. századig tátongó űrt nem tudom áthidalni. Valahogy hasonló a helyzet, mint amiről László Gyula ír a magyar nomád állattartással kapcsolatban:

„Abban azonban egyöntetűen megegyezik újabb kutatásunk, hogy a rideg állattartás, amelyet az utóbbi évszázadokból ismerünk, s amelyet kiváló néprajzkutatóink olyan megelevenítő erővel örökítettek meg: a török alatt elpusztásodott részekben alakult ki, tehát nem folytatása a honfoglalás kori nagvállattartásnak.” (Számadás népünkről. Bp., 1986. 199.)

Nagy összefoglalásából rengeteget tanultam és igyekeztem továbbvinni kutatásaimban, mert az elrongyolódott, agyonolvasott példányom címlapján ez olvasható: „Balassa Ivánnak igaz szeretettel és köszönettel 1944. okt. 11. László Gyula”. Ezen a napon Ő Visegrádról, én Tahitótfaluból véletlenül a Pest felé tartó hajón akadtunk össze. A találkozás örömét csakhamar megzavarta a hajó kapitányának dörgő hangja, mely tudomásunkra hozta, hogy légítámadás várható, ezért a hajó kiköt a parton, mindenkinek egyszál deszkán kell kiegyensúlyozni és amíg a veszély el nem múlik, a parti bokrok, fák alatt kell menedéket keresnünk. Itt beszélgettünk a könyvről, a régészetről, néprajzról, míg újra beszállhattunk és folytathattuk utunkat.

Nagyon jól tudom és érzem, hogy milyen sok mindent kellene még írni, nagyszerű könyveiről, tanulmányairól, kapcsolatáról költőkkel, írókkal, művészekkel. Azt se említettem, hogy rajzokkal illusztrálta előadásait, s azt élvezték nemcsak hallgatói, hanem a régészetet nem ismerő egyszerű emberek is. A múzeumi kiállítások rendezésében valóságos iskolát teremtett, mely napjainkig hat. Hivatalos elismerésben nemigen részesült. Szégyen az, hogy a Magyar Tudományos Akadémia korunk legkiemelkedőbb régészét nem választotta tagjai sorába, a Széchényi-díjat 1991-ben kapta meg.

Magam nagyon büszke vagyok arra, hogy csaknem hat évtizeden keresztül közeli barátjának tartott, amit sokszor nemcsak szóban, de írásban is kifejezésre juttatott. „Balassa Iván és Méri István. Kiváló néprajzkutató, pompás szervező és soha nem felejttem el, hogy az ostrom idején és utána, szüleimnek hátizsákszámmra vitt élelmet (burgonyát stb.) ... Balassa Ivánon kívül a másik igaz barátom Méri István volt” (1910-ben születtem, 162). *Számadás népünkről* (Bp. 1986) könyvét e szavakkal ajánlotta: „Balassa Ivánnak 'örök' barátsággal, szeretettel. 1989. 7. 14. László Gyula.” Ez a barátság megmarad, míg élek, mert könyveit állandóan forgatom és tanulok belőle. Nemcsak tudományt, hanem életfelfogást is, ahogy azt éppen e könyvének bevezetőjében (9) megfogalmazta:

„Gondolatban első bírálóm otthon – Székelyföldön – élő családtagjaim, akik megmaradtak a földnél vagy a kétkézi munkánál. Gondolatban nekik olvasom föl írásaimat: megértik-e ők, vagy sem, ha nem akkor bennem van a hiba. Minden írásom voltaképpen a magyarság történelmének, sorsának, gondolkodásának, fájdalmának és örömének jegyében fakad. Csendes és szelíd hálaadás azért, hogy magyarnak születtem. Feleletet keresek arra, hogy kik vagyunk, honnan jöttünk, hogyan élünk és miben hittünk, hogyan temettünk. Áttételekben ugyan, de minden kis írásom 'alapigéje' az 'itt élned, halnod kell' megrendítő embersége.”

Halálának részleteiről felesége hozzám küldött leveléből értesültem. 1998. június 15-én a Duna tv kocsija vitte Nagyváradig, hogy onnan Sepsiszentgyörgyre utazzék Barabás Miklós képeiből készült kiállítás megnyitására. „Mi – a család – szerettük volna lebeszélni, de Ő csak azt hajtogatta, hogy el akar búcsúzni Erdélytől.” 17-én reggel szobájában karosszékekben ülve, félrebillent fejével találtak rá kísérői. Nagyváradon, annak a Szent László királynak a városában halt meg, akiről annyit írt és akit egyik példaképének tekintett. Emlékét, tanításait barátai, tanítványai, Erdély, Székelyföld és az egész magyarság szeretettel őrzi meg.

CUPRINS

<i>Balassa, Iván–Dankó, Imre–Felföldi, László– –Flórián, Mária–Hála, József–Kisbán, Eszter–Tátrai, Zsuzsanna</i>	
Observările etnografice ale lui Robert Townson în Ungaria	1
<i>Balassa, Iván</i>	
Laude doamnei Olga Penavin	18
<i>Küllös, Imre</i>	
Castroane de staniu din secolul al XVII-lea în Ucraina	21
<i>P. Szalay, Emőke</i>	
Ceramică din Sașchiz în Muzeul Déri	25
<i>Szabó, Enikő</i>	
Prelucrarea paielui la Sâmbriaș	32
<i>Angyal, Béla</i>	
Alsóhatár – Apariția unui sat în Kisalföld	50
<i>Udvari, István</i>	
Nume bărbătești ucrainiene din regiunea Sáros în timpul lui Maria Tereza. Date privind moda onomasticii	72
<i>Jung, Károly</i>	
Demonul minei și bergmandl (Date inedite privind demonii minei)	80
<i>Zsók, Béla</i>	
Denumirea și identitatea „ceangăilor” din județul Hunedoara	84
<i>Ilyés, Zoltán</i>	
Căile de schimbare a identității populației greco-catolice din fostul județ Cius (mijlocul secolului XIX. – 1948)	91
<i>Csiki, Tamás</i>	
Structura societății evreiești din Oradea în timpul dualismului	102
<i>Deáky, Zita</i>	
Date privind istoria secuilor sâmbetiști	121
<i>Kotics, József</i>	
Conviețuire maghiaro-româno-țigănească din Zábala	133
<i>Csáky, Károly</i>	
Date din registrele de stare civilă privind cazurile de deces din zona Ipoly	145
<i>Nagy, Olga– † Nagy, Ödön</i>	
Norme etice din Neua	158
<i>Nagy, Géza</i>	
Două legende istoricești din Bodrogekő în literatură	172
<i>Grynaeus, Tamás</i>	
Calvarul din Hadikfalva	186
<i>Balassa, Iván</i>	
László Gyula (14. III. 1910. – 17. VI. 1998.)	198

INHALT

<i>Balassa, Iván–Dankó, Imre–Felföldi, László– –Flórián, Mária–Hála, József–Kisbán, Eszter–Tátrai, Zsuzsanna</i>	
Ethnographische Beobachtungen Robert Townson in Ungarn	1
<i>Balassa, Iván</i>	
Laudatio auf Olga Penavin	18
<i>Küllös, Imre</i>	
Zinnschüsseln in Karpaten-Rußland aus dem 17. Jh.	21
<i>P. Szalay, Emőke</i>	
Szászkézder Keramik im Déri Museum	25
<i>Szabó, Enikő</i>	
Hutbinderei in Jobbágytelke	32
<i>Angyal, Béla</i>	
Alsóhatár – Entschung eines Dorfes in der Kleintiefebene	50
<i>Udvari, István</i>	
Ruthenische Männernamen im historischen Komitat Sáros zur Zeit von Maria Theresia	72
<i>Jung, Károly</i>	
Bergdämon und Bergmandl (Unbekannte Angaben zur Frage der Bergwerksgeister aus Batschka und dem Ungarischen Oberland	80
<i>Zsók, Béla</i>	
Die Entwicklung der Bezeichnung „csángó“ und des Identitätsbewußtseins bei den ins Komitat Hunyad übersiedelten bukowinischen Szeklern	84
<i>Ilyés, Zoltán</i>	
Verschiedene Wege des Identitätswechsels bei den Griechisch-Katholiken im ehemaligen Komitat Csík (Mitte 19. Jh. – 1948)	91
<i>Csiki, Tamás</i>	
Über einige Züge der Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Nagyvárader Judentums in der zeit des Dualismus	102
<i>Deáky, Zita</i>	
Angaben zur Geschichte der szeklerischen Sabbatarier	121
<i>Kotics, József</i>	
Ungarisch–rumänisch–zigeunerisches Zusammenleben in Zabola	133
<i>Csáky, Károly</i>	
Einträge über Todesfülle in den Pfarrbüchern entlag des Flusses Ipoly	145
<i>Nagy, Olga – † Nagy, Ödön</i>	
Das Sittenleben in Havad	158
<i>Nagy, Géza</i>	
Zwei historische Sagen des Bodroghköz in der Belletristik	172
<i>Grynaeus, Tamás</i>	
Der Kalvarienzug von Hadikfalva	186
<i>Balassa, Iván</i>	
Gyula László (14. März 1910. – 17. Juni 1998)	198

<i>Balassa, Iván–Dankó, Imre–Felföldi, László–Flórián, Mária– –Hála, József–Kisbán, Eszter –Tátrai, Zsuzsanna</i>	
Osmatranja Roberta Townson u Mađarskoj	1
<i>Balassa, Iván</i>	
Blahoželáme Olge Penavin	18
<i>Küllős, Imre</i>	
Čínové misy zo 17. storočia, z Podkarpatska	21
<i>P. Szalay, Emőke</i>	
Szászkezdská keramika v zbierke Múzea Dériho	25
<i>Szabó, Enikő</i>	
Pletenie klobúkov v Jobbágytelke	32
<i>Angyal, Béla</i>	
Alsóhatár – Vývoj deding na Podunajskej nížine, na Slovensku	50
<i>Udvari, István</i>	
Rusinské mužské mená v Šariši v období Márie Terézie. Údaje k otázke mennej módy	72
<i>Jung, Károly</i>	
„Duch bane“ a bergmandl (Neznáme údaje k otázke z jažného a severného územia)	80
<i>Zsók, Béla</i>	
Pomenovanie „csángó“ a vývoj identity a bukovinských Sikulov osadených do Hunyadskej župy	84
<i>Ilyés, Zoltán</i>	
Rôzne spôsoby prememy identity grécko katolíkov v bývalej župe Csík (Stred 19. storočia – 1948)	91
<i>Csiki, Tamás</i>	
Charakteristické črty hospodarskeho-spoločenského vývoja židov v meste Nagyvárad v období dualizmu	102
<i>Deáky, Zita</i>	
Údaje k dejinám Sikulských sombatistov	121
<i>Kotics, József</i>	
Maďarské-Rumunské-Cigánske spoluzitie v Zabole	133
<i>Csáky, Károly</i>	
Poznámky o smrti v cirkevných matrikách v podľži veku Ipel'	145
<i>Nagy, Olga– † Nagy, Ódön</i>	
Mravný život Havadu	158
<i>Nagy, Géza</i>	
Historické povesti o „Bodrogek“ v krásnej literatúre	172
<i>Grynaeus, Tamás</i>	
Kalvária dediny Hadikfalva	186
<i>Balassa, Iván</i>	
Gyula László (4. marec 1910. – 17. jún 1998.)	198

<i>Balassa, Iván–Dankó, Imre–Felföldi, László– –Flórián, Mária–Hála, József–Kisbá,n Eszter–Tátrai, Zsuzsanna</i>	
Národopisné pozorovania Roberta Townsona v Maďarsku	1
<i>Balassa, Iván</i>	
Pozdrav Olgy Penavin	18
<i>Küllős Imre</i>	
Cinové taniere zo 17. storočia z Podkarpatskej oblasti	21
<i>P. Szalay, Emőke</i>	
Keramiky z osady Szászkézd v Múzeu Dériho v Debrecene	25
<i>Szabó, Enikő</i>	
Pletenie klobúkov v obci Jobbágytelek	32
<i>Angyal, Béla</i>	
Alsóhatár. Vznik obce na území Kisalföld	50
<i>Udvari, István</i>	
Krstné mená Rusínov v Šariši v období Márie Terézie. Údaje k móde v pomenovaní	72
<i>Jung, Károly</i>	
Banský démon a bergmandl (Neznáme horno- a dolnouhorské údaje k otázkam banských duchov)	80
<i>Zsók, Béla</i>	
Vývoj pomenovania „csángó“ a čángovskej identity u bukovinských Sikulov presídlených do župy Hunyad	84
<i>Ilyés, Zoltán</i>	
Rozličné cesty zmeny identity grékokatolíkov s bývalej župe Csík	91
<i>Csiki, Tamás</i>	
Spoločenská štruktúra Židov mesta Nagyvárad v období dualizmu	102
<i>Deáky, Zita</i>	
Údaje k histórii sikulských sobotníkov	121
<i>Kotics, József</i>	
Spolužitie Maďarov, Rumunov a Cigánov v obci Zabola	133
<i>Csáky, Károly</i>	
Poznámky v cirkevných matrikách spájajúce sa k smrti z údolia rieky Ipel'	145
<i>Nagy Olga – † Nagy, Ödön</i>	
Mravný život v obci Havad	158
<i>Nagy, Géza</i>	
Dve historické poviedky z oblasti Bodroghöz v krásnej literatúre	172
<i>Grynaeus, Tamás</i>	
Kalvária v obci Hadikfalva	186
<i>Balassa, Iván</i>	
László, Gyula (14. marca 1910 – 17. júna 1998)	198

TARTALOM

<i>Balassa Iván–Dankó Imre–Felföldi László–Flórián Mária–</i>	
<i>–Hála József–Kisbán Eszter–Tátrai Zsuzsanna</i>	
Robert Townson néprajzi megfigyelései Magyarországon	1
<i>Balassa Iván</i>	
Penavin Olga köszöntése	18
<i>Küllős Imre</i>	
17. századi óntalak Kárpátalján	21
<i>P. Szalay Emőke</i>	
Szászkézdi kerámiák a Déri Múzeumban	25
<i>Szabó Enikő</i>	
Kalapkötés Jobbágytelkén	32
<i>Angyal Béla</i>	
Alsóhatár. Egy falu kialakulása a Kisalföldön	50
<i>Udvari István</i>	
Sáros vármegyei ruszin férfi keresztnevek Mária Terézia korában.	
Adatok a névdivat kérdéséhez	72
<i>Jung Károly</i>	
Bányadémon és bergmandl (Ismeretlen fel- és délvidéki adatok a bányaszellemek kérdéséhez)	80
<i>Zsók Béla</i>	
A „csángó” elnevezés és identitástudat alakulása a Hunyad megyébe telepedett bukovinai székelyeknél	84
<i>Ilyés Zoltán</i>	
A görög katolikusok identitásváltásának különböző útjai az egykori Csík megyében (19. század közepe – 1948)	91
<i>Csíki Tamás</i>	
A nagyváradi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének néhány vonása a dualizmus korában	102
<i>Deáky Zita</i>	
Adatok a székely szombatosok történetéhez	121
<i>Kotics József</i>	
Magyar–román–cigány együttélés Zabolán	133
<i>Csáky Károly</i>	
Az egyházi anyakönyvek halállal kapcsolatos feljegyzései az Ipoly mentén	145
<i>Nagy Olga – † Nagy Ödön</i>	
Havad erkölcsi élete	158
<i>Nagy Géza</i>	
A Bodroghköz két történeti mondája a szépirodalomban	172
<i>Grynaeus Tamás</i>	
Hadikfalvi kálvária	186
<i>Balassa Iván</i>	
László Gyula (1910. március 14. – 1998. június 17)	198

J E L E N L É V Ő M Ű L T

„Ki népei vagytok?”
(Magyar néprajz)
1490 Ft

Jeges napok, ünnepi szokások
1650 Ft

Tárgyalkató népművészet
2900 Ft

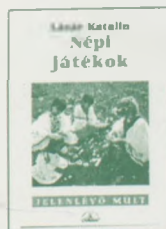
Népzenei olvasókönyv
1900 Ft

Fazekaskönyv
2900 Ft

A magyar páros táncok
1190 Ft

Népi játékok
1500 Ft

Nemezkesztés
1290 Ft

Paraszti polgárosulás és
a népi kultúra táji megoszlása
Magyarországon (1880-1920)
2900 Ft

Az erdélyi és a moldvai
magyarság népi tánczenéje
2590 Ft

A magyar nép és nemzetiségének
táncgyománya
2500 Ft

Fonás, vetés, szövés
1400 Ft

Néptánc kislexikon
1500 Ft

A könyveket a
MEZŐGAZDA KIADÓ
forgalmazza.

Megrendelhetők a könyvek

1165 Budapest, Korona

Telefon: 407-1020, telefax:

